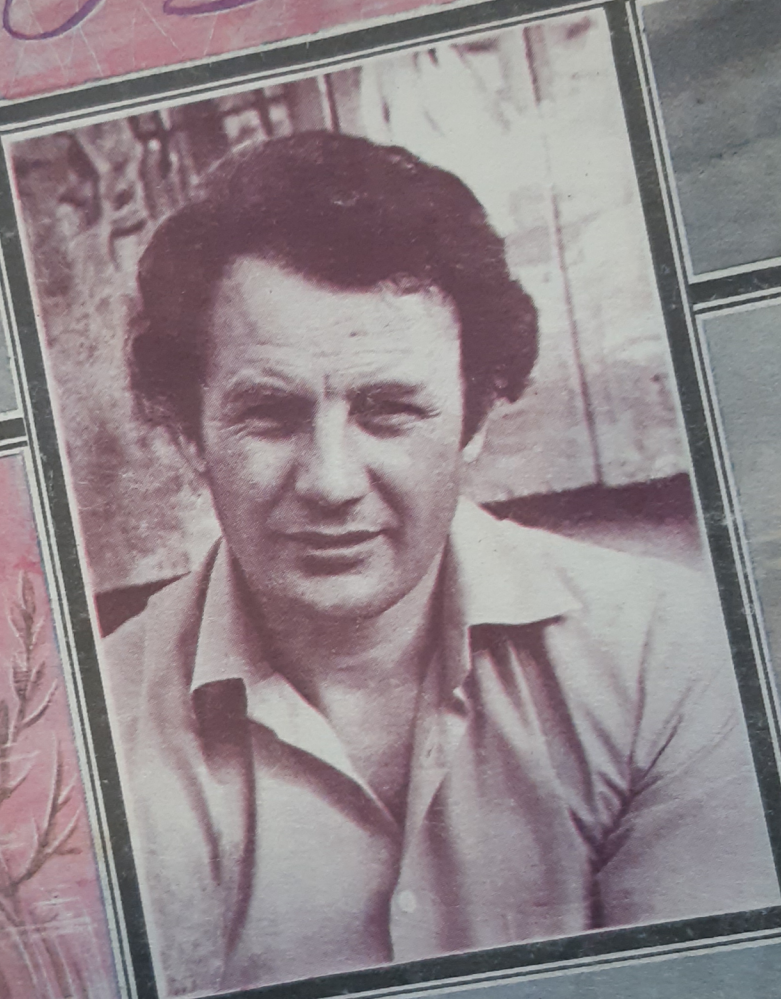

84.4 УКРБ 821/477)06

Я 22 ВОЛОДИМИР
ЯВОРІВСЬКИЙ

*І засурмив
яггол...*

2

ВОЛОДИМИР ЯВОРІВСЬКИЙ

У засурмих Янгол...

Твори у трьох томах

Том 2

НОВЕЛИ

ПОВІСТЬ

РОМАН

Художник Олександр Коваль

08
132711 об

ТСБ № ЗВЕ/ЗДА-4"
БІБЛІОТЕКА ЖУРНАЛУ
"КУР'ЄР КРИВБАСУ"

857
КРИВОРІЗЬКА
МІСЬКА ЦЕНТРАЛІЗОВАНА
БІБЛІОТЕЧНА СИСТЕМА

КИЇВ «ГЛОБУС» 1993

ББК 84Ук7
Я22

Другий том творів відомого українського письменника складають: новели, повість «А яблука падають...» і роман «Оглянься з осені». Творам притаманні документальна основа, образне слово, почуття сивівської любові до України.

Я 4702640201-015
206-93 БЗ-4-32.93.

© Олександр Коваль,
1993, ілюстрації.

ISBN 5-86248-060-9 (укр.)

НОВЕЛИ

НЕЗАЛЕЖНИЙ

Цього року ніде в Теклівці не вродили яблука, тільки на цвинтарі. Ні в колгоспі, ні в людських садах — тільки там, на кладовищі, де старі, навіть забуті, могили.

Таки ніде, якщо і Савуляк не врятував свого цвіту. Не врятував, хоч минулої осені возив мотоциклом з коляскою аж із райцентру, із залізничного хімскладу, руді паперові мішки з суперфосфатом та селітрою.

Проте це всі в Теклівці знають, то можна казати: і що яблука в Савуляка не вродили, і що добрива він возив із райцентру.

Саме коли сади замахнулися на цвітіння, коли облесне сонечко вилізало землю від снігу, як кицька сліпих кошенят, коли бджоли вилізли з вуликів на теплі приступки й розправляли крила для перших польотів, — зацвіли сади в Теклівці. За ніч приготувалися до цвітіння, а на ранок як рвонули — і біло, і рожево, і малиново, як тільки хочеш...

Зо три дні Теклівка чамрїла від весни, райської благодаті, запахи пробивали стіни хат і лоскотали ніздрі теклівчан уві сні. Моя Соня вже до чого камінно спить і то прокидалася, довго пила воду з цинкового бачка, сідала біля вікна, дивилася кудись і зітхала...

А тоді зопалу — не встигло радіо попередити! — вернулися морози.

Савуляк (можна сказати, бо про це всі знають у Теклівці) живе із свого саду, торгує яблуками ще й на Перше травня. Забігав тоді, заметушився, хоч і поважний він у нас, навіть на самоті поводитьсь так, наче вся Теклівка у цей час бачить його, а насправді ж — ніхто не спостерігає, тільки я; треба знати, з ким живеш в одному селі. Про всяк випадок. Не зашкочить ніколи знати...

Почав Савуляк у саду вогні палити з сухої мерви, яку тримав на підстилку для корови. Яке то паливо — фак! блиснуло полум'ям! — і нема. Ні тепла, ні мерви. А сад мерзне, пелюстки осипаються, Савуляк блідне. То він так знетямився, що сіно став палити. Поки принесе від ожереду рядно сіна, а вогонь уже попільцем жевріє, і то — як вітер дихне.

Самі розумієте, до півночі спалив усе сіно, на якому мав протримати корову до зеленої паші. Місце, притрушене сінною потерухою, залишилося замість ожереду, і то кури вранці розгребли — не доведеш нікому, що тут була добра фура лугового сінця.

Та то не біда. Де в кого з теклівчан теж не стачило сіна, але ж є на фермі жом і силос, комбікорм, сінаж, бурячиння й буряк. Хто з фуражиром Моголом по-людському живе, тримає корову й мороки — на гріш: не посваритися з Моголом, не дай, боже, щоб він з тобою за щось погиркався.

А Савуляк возгордився, бо в нього, бачте, цілий ожеред сіна, весна неминуча, сади зацвіли, і бджоли заворохобилися. От і має тепер.

Вся Теклівка стежить, що з того буде.

Давайте розкажу вам усе, як воно було, можна про це розказувати, бо Теклівка все знає, не від мене це пішло, Савуляк знає, не від мене. І Могол теж знає.

Могол у нас найкраще грає на більярді в клубі. Діти розтягнули по кишенях залізні кульки від більярда, не біда — трактористи з якихось великих підприємств принесли нові, набагато менші від фабричних (навіть два одразу можуть в лузу влетіти, було таке, але тільки в Могола, тільки — з-під його кийка), але грати можна. Могол у нас непереможний. Король металевого більярда, недосяжна зірка. Ніхто з ним і грати не хоче, знаючи наперед: Могол через три-чотири удари переможно кине кийка. Та приїхав до баби по харчі хлопчисько з школи механізації, із Заболотного. Миршавеньке таке, в прищах усе, в рудому пушку (не голиться через ті вавки на лиці), шинелька на ньому як на пакіл хтось кинув її сушитися. Постояло, пригледілось, як Могол розкидає всіх від більярдного столу, дійшла його черга, стало грати. Могол подивився на нього, як на комашину, що повзе з підлоги на більярдний стіл. Став грати однією рукою, хоч і правою. Хлопчєня навіть шинельки не скинуло, розчепірило ноги, як молоде теля, прицілилося. І пішло, пішло, пішло! З одного кия — всі кульки крізь лузи висипалися на підлогу. Могол мусив би збирати їх, ні, дивиться, прискаливши око, курить. Ті, хто має дома корову, познаходили кульки по кутках, знесли до столу.

— Такечки-такусеньки,— починає Могол; якщо з цього починає, злиться вже.— Розім'явся, синок, тепер уже можна грати?

— Вам видніше, дядьку...— одказало миршавеньке. З гонором відказало, але засоромилося. Так, що стало схожим на комашину, яка таки повзе на стіл.

Хоч і програв, але першим став бити кулі Могол. Так у нас не прийнято, всі це помітили, але змовчали, у багатьох корови в домашній стайні.

Заглив чотири кулі Могол. Чо-ти-ри! А на п'ятій — не пішло. У велику лузу не ввійшла маленька кулька. Могол відступився, високо скинув голову і переможно закурив. Якщо Могол о т а к закурив — шкода малого з прищами.

Петеушник ліг грудьми на стіл.

Як би ти не лягав, як би широко не розставляв ноги — Могол курить, і голова його дивиться в стелю. Бо знає: вдар раз-другий і віддай йому кия. Для останнього удару.

А миршавеньке штрик-штрик кийочком — кульочки потихеньку посипалися, як з дірявого мішка. Савуляк ледве встигає руку підставляти під лузи. Все!

— Такечки-так...— сказав Могол.— Давай, сину, ще одну.

І тоді Савуляк зірвався, бо в нього ще був ожеред сіна, а за день-другий — вже й травичка при дорогах виштрикнеться. Згодом уже хтось (не я, не я) пояснив, що то в них раніше почалося, коли Могол не захотів свою хату застрахувати. Савуляк до нього прийшов з уже виписаною квитанцією на страховку хати, а Могол вперся і нібито сказав: «Я свою хату не збираюсь палити». А Теклівка знає, що в Савуляка торік хлівчик пішов з димом, але перед цим був застрахований. Тепер ви можете самі скласти ці «черепочки» докупи? Самі-самі, я нічого не буду пояснювати. Нащо мені зв'язуватися з Моголом і з Савуляком.

Тут, у клубі, Савуляка й понесло.

— Ти двічі програв? Поклади кия і займи чергу. Зара' я граю. — Він сказав це не заїкаючись, значить, іще спокійний. Савуляк лише вчиться грати, то тримає гонор у кишені, навіть терпить, коли хлопці язують у нього за спиною після того, як він під час удару зарис кийком потерте сукно. Переживає, але терпить.

Ні, ні, що ви, сам я не граю, але люблю подивитися за іншими. Правда, хочу навчитися, але... щоб нікого в клубі не було, щоб ніхто не бачив і не брав на глузи. От щоб на цілу ніч зачинитися в клубі, а на ранок — уже гравець. Однак треба ж буде в когось виграти, а нащо воно мені? І програвати — теж неохота... Хай уже, як є...

Савуляк узяв кия і став із кульок будувати трикутник на сукні.

Могол-задер голову догори, так витягнув, що жодної зморщечки на шиї не зосталося, склав рурочкою губи і довго-довго випускав цигарковий дим у стелю. Кільцями отак: пшак-пшак — і димові кілечка під стелю. Циркачі! Де в цьому стільки того диму набралось? Думаю: вже весь вийшов, а він знову — пшак, і коліщатко з диму покотилося... Оце — вже останнє. Ні, ще одне.

Став навшипиньки, рипнув новими черевиками, різко опустил голову й пішов із клубу, але черевики більше не рипіли.

Савуляк програв тоді. На більярді. І — взагалі. Можна сказати: за хвилину задоволення програв корову. Та хай він западеться, цей більярд, хай би ці кульки бігали в підшипникові.

Через день після того, як Савуляк спалив сіно, Могол навмисне, щоб уся Теклівка бачила, ішов вулицею і примовляв:

— Такечки-такусеньки... хтось вночі крав сіно на фермі,

від колгоспних корів. Я колгоспне сіно, як вовк вівцю, і в безвітря чую. Осьдечки розтрушено. І ось колгоспне. Такечки... — І пішов до воріт Савуляка.

Ніхто не перевіряв, чи справді розтрушено сіно, бо хто захоче з Моголом зв'язуватись? Мені воно ні до чого. Хай буде, що розтрушено, хай...

— Такечки... перед ворітьми вже встиг прибрати, не підкопаєшся. Застрашував себе від дільничного. На цей раз — викрутився, аг-гент! — голосно казав Могол і йшов до свого двоповерхового будинку, з димаря якого вилізав дим, як змелене м'ясо з м'ясорубки.

Про той дим Савуляк каже: Могол має одне-єдине дерево — дим, що весь день росте з димаря. Яке не є, але родить... лайки. Еге, оті, що з димом виходять із хати...

Ви зрозуміли, до чого це? І дитині ясно. В Савуляка сад, і плодоносить щосили.

Кажуть, ніби Савуляк біля криниці запитав Івана Бурдейного:

— Ти ще капусту не садив?

— Рано ж, морози дзвенять по ночах... Не садив іще ні в себе, ні в Усті. Ніхто не садив ще...

— Як ніхто? А Могол?! Могол уже всю розсаду в Томашполі спродав.

Нащо Савулякові той Могол? Не займав би його, бо Іван Бурдейний донесе йому. Та ще й присолить, щоб не зіпсувалося...

Ви тут не все зрозуміли, то я поясню. Чесно, нічого не додаючи.

Могол живе із ферми. Це всі знають, але хату звів, хатиську — чотири кімнати внизу і три на другому поверсі — з розсади. Ні, то таки великий труд усіх Моголів: Параски, Могола, трьох дітей. Могол усім в Теклівці втер носа. Хто б цим займався? Тобі треба для посадки ну тридцять кущів помідорів, капусти. Поїхав у Томашпіль на ярмарок і купив на п'ятірку. І не знаєш, де воно взялося. П'ятірки нема — і все. А Могол додумався вирощувати розсаду. Дурнюще ж діло: десять копійок одна розсадина, що там заробиш? Те саме, що старцювати на ярмарку. Привезеш з Томашполя повні кишені мідяків. Усі ми так думали. Та Могол нас передумав. Усіх.

На десять копійок можна купити пакетик помідорового насіння. В січні чи лютому посадити в хатній парник. Пали в плиті, поливай водою, через два місяці — десять карбованців з десяти копійок вродить.

Та ні, я не зазираю в кишені Моголові, але... Якщо купити насіння (Могол його, до речі, не купує, а збирає своє восени!) на сто карбованців, то скільки вродять вони? Не бійтеся суми, множьте, я не гроші Моголові рахую, просто арифметика... Десять тисяч. За два місяці.

Моголи живуть у старій хаті, а всю нову відвели під парники, бо там є і парове опалення, і вода на кожному поверсі — Могол артезіана пробив і насосик поставив.

Оце па днях вже Могол буде по кілька разів на день гнати свою «Ниву» до Томашполя. Тільки для нього й Параски є місце, решта «Ниви» — закладена целофановими пакетиками, в кожному — по сто розсадин. Підуть гроші. Хай ідуть, хай... Усі вони — Моголові. Ні, я нічого, бо робота біля розсади таки каторжна, хто б то, крім Могола, Параски і трьох школярів їхніх, витримав? А головне — хто б подумався в Теклівді до такого? Навіть Савуляк дав промашку з садом. Хай собі...

Але гроші скажені, десять тисяч — за якийсь тиждень у кишені. Хай...

Коли Могол тільки починав з розсадою — Теклівка чого тільки не говорила про нього. Дехто називав жуком-гноювиком, бо для теплиць треба було багато гною. Уявляєте, чоловік навильниками, відрами гній до хати заносить. Бруд, сморід, ніхто й не подумав, що потім гроші запахнуть. Тепер ніхто не скаже щось непристойне про Могола. Хіба, може, Савуляк...

Оце незабаром жнива почнуться в Могола, то хто про нього погано скаже? Особливо коли ти вже економим сіно, підкидаючи його в ясла корові.

Ага, ще одне мушу вам пояснити, щоб, буває, не подумали не так. Над колгоспним сіном, жомом, буряками в старші за Могола. Багато їх: від голови колгоспу до завфермою. Є зо два десятки, але вони живуть на центральній садибі, в Савчинім, а Теклівка — бригада, та ще й не дуже перспективна. Бригадир наш живе у Савчинім, бо воно — перспективніше. І завфермою, молодичка Світлана, не мала законного чоловіка, а приймаків, на сезон, було в неї, було. Я не обмовляю Світлану, бо про це всі знають, бо приймаки зимували в неї, не криючись, тільки в сільраді не записувалися, у кожного щось там із паспортом не так. Світлана живе в Савчинім також. Коли болота нема, то вона мотоциклом приїздить на роботу, а як розвезе дорогу — попутною машиною. Тому Могол, уважайте, найстарший над сіном, комбікормом, буряком...

Так що ви не подумайте ніби у нас начальство в колгоспі погане, дало Моголові всю владу в Теклівці, що у нас корми розкрадають. Ні, що ви! Навпаки — всі відповідають своїм посадам, трудяться, хочуть, щоб краще було, щоб усі плани виконати, з останнього місця в районі піднятися вище. Серед начальства я не бачу ні одного, якого треба було б знімати чи критикувати. Може, десь... там, хтось... із них, але я не знаю. А якщо не знаю — навіщо говорити пусте?

Самі бачите: біда в Савуляка, Корова без сіна залишилася. А Могол — влився на Савуляка. Кажуть, ніби жартував:

— Можу зіграти з ним на більярді. На гарбу сіна. Якщо виграє — його корова не здохне.

Ясно, що пожартував, бо хіба зможе Савуляк у нього виграти? Ніколи, вчиться лише влучати в кульку. Савуляк може тільки в мене виграти, більше ні в кого, але ж я зовсім не граю...

— Хай Савуляк у себе в хаті посадить у горшках конюшину і пускає туди корову, щоб такечки й паслася, — хтось мені переказував, ніби Могол і таке говорив. Не дуже я вірю, але якщо кажуть... Хай...

Савуляк возив у Томашпіль мотоциклом три ящики антонівки, щоб виміняти на сіно, але де ви зараз бачили сіно на базарі? Машину купуй, яку хочеш, а мішок сіна — дефіцит. Антонівку спродав ураз, гроші в кишені, а сіна — нема. Якби корова гроші їла, а то одвертається. Вернувся Савуляк з Томашполя з грішми, але злий. На мотоциклі, на залізі його, злість зганяв.

Щось я іще не пояснив вам...

Ага, Іван Бурдейний сказав: «Не садив ще я капусту і помідори ні в себе, ні в Усті...» То він не просто так собі сказав. Бурдейний — дід, а Устя — баба. В нього померла жінка, а в неї чоловік. Посумували трохи, походили на могилки і там-таки, на теклівському цвинтарі, зговорилися: гайда поберемося, чого будемо поодиночі мучитися, давай, бабо (давай, діду) разом. Діти порозліталися, то за дітей сваритися не будемо, а більше — ні за що.

Записалися в сільраді, але весілля не робили. Без обряду їм печатки в паспорти поставили. Тиждень пожили в Бурдейного, але баба заскучала за домом. Пожили тиждень у неї. Іван забанував за своєю хатою. Отак походили туди-сюди, сюди-туди — і живуть кожне в своєму гнізді. Ходять в гості одне до одного. Устя дві хати прибирає, а Іван —

два двори порас. Ясно, любові там уже ніякої немає, бо сплять окремо, але — чоловік і жінка, зареєстровані, як сім'я, хто першим помре — другому дві хати залишиться. Такий закон.

Савуляк у нашому колгоспі жодного дня не проробив, все по державних службах. Раніше то багато важило: живе в Теклівці, а гроші одержує в районі, в Рівнополі. Приїздить додому, а ніби начальство з району пожалувало. Куди твоє діло! Могол тоді вважав за честь, що Савуляк припав від його цигарки. Ми за роботу брали зерно, а Савуляк — готові гроші. Зерно ще треба було переробити на копійку, а Савуляк — готову до кишені, двічі на місяць.

Був він інспектором фінвідділу. Уявляєте, наглядав, як гроші в районі обертаються: чи йдуть куди треба, чи немає десь дірки, де вони витікають. Тисячі перед його очима рухаються, рухаються, розходяться по селах, знову повертаються до Рівнополя, а Савуляк їх на купки, на купки, щоб не погубилися. Ага, он у тому селі щось не так, рахівник помилився. Тривога! Савуляк на старого мотоцикла без коляски, портфеліка примочував до багажничка, перекинув ногу, влетів у сідло і — на гарячому рахівника: давай совість на аналіз.

То не я придумав «совість на аналіз», то Савулякове. Запитайте, він підтвердить. Красиво навіть — «аналіз совісті». Як у лікарні.

Боялися тоді Савуляка. Зараз уже ні, можна про це говорити, а тоді боялися мовчки. Не я, а бухгалтери всіх колгоспів, рахівники.

Савуляків драндулет ревів по всьому району, його мотор бухгалтери чули за кілька кілометрів і тому навіть встигали дещо поправити у своїх паперах, підтерти гумочкою, виписати якийсь документ, якщо його не було, попередити комірника, щоб усе лежало на місці.

Кажуть, що в Голубечому бухгалтер з касиром на один нулик тільки помилилися, а Савуляк тут як тут: ні з місця, соколики! Аналіз совісті потім, зараз — аналіз ваших кишень! Хотіли Савулякові, по-доброму, земляки ж, з одного району, ровесники, покрити касу. Покрити так, щоб і Савуляк не впорожні вертався в райцентр. Вони хотіли, щоб усе тихо й мирно скінчилося, державні гроші — на місці, Савуляк незадарма гнав мотоцикла... Вдруге це не повториться. Ну, щоб гроші з державної каси... собі. А Савуляк їх — цап за руку, при свідках: хабаря хотіли дати фінінспекторові, соколики. Це — ще одна стаття кодексу. Сіли

соколики надійно, всі аналізи прокурор узяв. Савуляк став іще грізнішим. Непідкупний! Совість витримає будь-який аналіз. І в Рівнополі, і у Вінниці, і в Києві. Ми у Теклівці навіть гордилися: бачите, якого Савуляка виховали! А що, у нас таких багато. Непідкупні, чесні, можна сказати.

Інший би з подачок лише збудував хату в Рівнополі, переїхав туди назавжди, а Савуляк іншим не дасть, але й сам не візьме. Тому й залишився в Теклівці. Мабуть, кається, але я цього не чув, то говорити не буду.

Може, й занадто чесний, бо йому здалося, що його начальник якось не так себе поводить, і Савуляк відразу просигналізував у Вінницю. Приїздили, розбиралися, і вийшло так, що Савуляк помилився. Здорово недогледів він з начальником, і змушений був піти з фінвідділу, але не в колгосп, а в держстрах. А що? Ні жнив у нього, ні сівби, страхуй, що на очі втрапить. Душа не заморочена і совість чиста. Інтелігент у Теклівці. Я про нього нічого поганого сказати не можу. Хай собі страхує.

Савуляк усім старим документи на пенсію оформляє. У соцзабезі знають: якщо Савуляк оформляв — давай пенсію, не перевіряючи документів. Усі довідочки, свідчення, дати, стаж будь-який аналіз витримають. Робить він це залюбки, навіть чекає прохача, виглядає його. А все одно спершу віднікується, мовляв, зайнятий, мороки багато, а плати не бере ж ніякої. Потім — погоджується. Дістає чорні сатинові нарукавники, довго думає, ходить по хаті, допитує пенсіонера так, наче це не теклівський дядько, а якийсь зайда, гортає всякі довідники, розтягує і різко відпускає підтяжки на животі, малює різні хатки на чистому аркуші, виходить до корови, гуляє по дворичці. А прохач сидить. Приходить Савуляк і каже, що треба іще йому подумати до завтра, як викрутити більшу пенсію, бо вона — вже назавжди, до самої смерті.

Хтось (я не знаю, хто саме) пустив чутку, що Савуляк від «забезу» жалування має, але я не вірю, а ви — як хочете, ваша справа. Живе він із зарплати з держстрасі та зі свого саду. Це кожен в Теклівці скаже. З корови він нічого не має. Хіба жінка стовче домашнього масла на продаж. Ні, неправду кажу — є приварок з телят. Якщо бичок — за літо випасе його, а на зиму здасть на м'ясо. Теличка — підгодує й продасть в Томашполі. Я про Томашпіль так часто, бо нам туди ближче, як до свого Рівнополя.

Так що Савуляк і тепер чесний, ні на чому його не впіймаєш, все законно.

Не треба було йому гоноритися перед Моголом за біль-ярд. Чого він домігся? Он знову повів корову за налігач. Долинами, щоб ніхто не бачив, у бік цвинтаря, бо цвинтар у нас на пригірку, там земля обігрілася, й кажуть, на деяких гробках зазеленіло. Кажуть, що і вчора він там підпав корову.

Могол стежить за ним, я знаю. Навіть більше знаю: ті місця, де травичка прорізалася, — Могол учора якоюсь хімією притрусив. Уже смеркалося, то я не розібрав, чим саме, може, й паризька зелень. Точно не знаю, то не буду наговорювати на невинного чоловіка, але щось таки сипав.

Я не підтримую в цьому Могола, бо що ж корова винна, з Савуляком розбирайтеся, хоч навкулачки, а бідну корову не руйте, бо вона ще й тільна до того. Добре, що ніхто, крім мене, не бачив, що зробив Могол, а якби інший підгледів — скандал на всю Теклівку, а так тихо, поки що тихо, тільки морози по ночах.

Савуляк ніби веде корову на траву, а насправді — ходить із нею по тій польовій дорозі, кудюю їздові возять сіно і силос на ферму. Там — бакори глибокі, то розтрушується багато, а потім все одно в болото затопчеться трактором чи кіньми. Хай би підбрала корова.

Тракторист і сам би скинув з причепа трохи бурякового кисляка для корови, але ж ніхто не хоче заїдатися з Моголом. То тракторист навіть трактора зупинить, вилізе з кабіни і привітається з Савуляком, чомно кашкета скине, поговорить про погоду, приморозки і морози. Я ж знаю, що то навмисне, щоби не розсипався в цьому місці силос. Навіть рушить поволеньки, щоб колгоспне добро не марнувалося в болоті.

Сьогодні зрання Могол і Савуляк стрілися в нашому магазинчику, лавка, кажуть усі. Савуляк — молодець, поступився, хай Могол першим зайде. Я знаю, як було важко Савулякові перемогти себе. Переміг, Могол і пройшов, і сказав нібито, та я погано чув:

— Такечки, дятел завівся в мене на електричному стовпі. Товче і товче, зараза, цілий день. Наче в тім'ячко тобі стукає. Убив би з ружжа, але ж він — не застрахований. Чи не можна було б, Савуляче... На одну квитанцію і твою корову, бо вітри весняні можуть її підхопити...

Лавошниця папа, Маруся, перлову крупу розсипала і господарське мило стала важити для мене, замість халви соняшникової. Всі, хто стояв у черзі за халвою — теж за-

були, за чим стоять. Не знають, кому співчувати. Ви ж зрозуміли, на що натякав Могол, коли про Савулякову корову, про весняні вітри, про незастрахованого дятла? Не прикидайтеся, знаєте.

Тут уже Савуляк занервувався. А коли він запсихує — слова з нього довго виходять. Правда, нервується він рідко, то не всі в Теклівці й знають про цей гандж, тільки ближні до нього люди.

Хоче щось сказати Моголові й не може.

Чудний, заміни те слово, якщо воно не дається тобі, інше скажи. Якби я знав, що саме, яке слово «заїло», допоміг би Савулякові, але звідки відаю, що саме? Мовчу.

Так і пішов з лавки Савуляк, поніс те запечене в горлі слово, як яйце іноді в курки запечеться.

Аж вдома вже, коли випив гарячого молока з медом, те слово випало, маленьке таке, кругле. Кажуть, що «гад» воно називається. Отже, він хотів сказати:

— Гад, застрахуй свої лайки і дурну свою голову. Я зараз і квитанцію оформлю тобі. Але речі, дешевші за двадцять п'ять карбованців, на страхування не беруться...

Так казали на вулиці, коли Савуляк пішов додому, а Могол, купивши халви,— на ферму. Пішов, набиваючи рота халвою.

Кожен переказував по-своєму, чого не сказав Моголові Савуляк, але я того переповідати не буду, бо в тих балачках Могол виходить дурнішим, ніж є насправді, а дурний чоловік на таких високих посадах не був би.

Жаль мені Савуляка. Я знаю, чого коштує це приниження, знаю, як він страждає зараз у хаті, бо ні з ким і посваритися, жінка в яслах чужих дітей бавить, а своїх вони чогось не мають, і Савуляк (чув я таке, але точно не скажу) в тому винен.

А Моголові що? Їсть халву, знаючи, що дома на обох поверххах розсада капусти і помідорів росте, набирає сили, щоб вийти на городи всіх окільних сіл. Розсада піде, а до Могола — гроші, гроші, новенькі, замацьковані, склеєні карбованці, троячки, десятки... Хай...

Могол і не зрозумів, що він образив Савуляка. Дятлом незастрахованим, коровою й вітром. Душа його цього не відчула. Але — хай собі.

Якби в мене було сіно, я б оддав його Савулякові. Тихо, як засне вся Теклівка, набрав би в рядно і заніс йому. Висипав корові за драбину, хай їсть. Так би заніс, щоб і Савуляк не бачив, бо стане дякувати, проговориться комусь,

що я отакий добрий, виручив, а похвалитися — то дійде до Могола, а дійде до Могола — всього від нього можна чекати: розсади не продасть, обмовить мене на людях, Заніс би сіна, а потім кожну стеблиночку підібрав, щоб сліду не було, щоб ніхто не здогадався, щоб балачок всяких не було. Присійбо, так би й зробив, якби... в мене сіно було. А де його візьму? В матраці, на літній кухні, либонь, сіно, але ж воно збите на потеруху, бо ми з мою Сонєю всеньке літо там товклися. Треба буде цього літа пересипати матрац, свіженького набити, бо мулько нам із Сонєю.

Маю трохи буряків кормових у погребі, але тримаю їх для кролів. Якщо лишаться, коли свіжа зелень піде, — віддам Савулякові, правда, вони вже й ні до чого будуть, але — віддам, тихо, щоб ніхто не бачив, щоб не подумав, ніби я проти Могола.

Ага, маю ще трохи сіна. В чоботях гумових устілки із сіна, але то — Сонині гумаки, на три розміри більші від моїх. В Соні нога дуже велика попалася, я її гумачі взуваю на свої черевики, але скидати важко. Є в Сониних чоботях сіно, але збите дуже, всю осінь і весну перемісила в них теклівське болото. Не їстиме корова, і Соня може образитися: чого в мої чоботи заліз? Своїх мало? Хай...

Я корови не маю, тільки два десятки кролів у хліві, в клітках товчуться і множаться без пуття. То від Могола я не залежний зовсім. У колгоспі тепер видають і хліб, і гроші. Ми з Сонєю всеньке літо біля шовкопрядів сидимо, я коником підвозю гіллячки шовковиці, а вона годує осельню, поки та не обснує себе шовковим коконом. А обснувала — негайно здавай державі й бери собі хліб та гроші. Ні від кого не залежні ми з Сонєю. Бригадир вряди-годи зазирає, але тільки тоді, коли шовк почнетися, бо гидує дуже осельною, коли вона трощить листя шовковиці. Удвох ми тільки. Соня вважається старшою по шовкопряду, але тільки так, у конторі, а на роботі — миримося.

Треба мені щось дома зробити — Соня сама привезе шовковиці з посадки, сама й нагодує шовкову гусінь. Я ще й печі мурую людям — то вистачає нам, щоб не залежати ні від кого.

Що є Могол, що нема його — мені байдуже. А він від мене вже залежний, бо я знаю, що він посипав трутизною траву в тому місці, де Савуляк корову пасе. Навмисне. А це діло — кримінальне. Якби про нього взнав Савуляк, то знайшов би, куди заявити. Я міг би й сам у сільраду чи дільничному савчинецькому написати, але... Раптом здога-

даються, хто написав? Скажуть Моголові... Тоді — прощай, моя незалежність!

Хай собі посипає...

Від Савуляка мені теж нічого не треба. Без яблук ми з Сонею обходимося, наїдаємося влітку й восени. Якщо треба дочці Лялі послати на Донбас — кушимо в Томашполі. Я й Соня байдужі до яблук, могли б жити і тоді, коли ще Мічуріна не було на світі й Смирєнка. Аби гроші, яблук у наших краях — гать гати ними. Страхувати мені не треба нічого. Хату маємо добру, восени перекрили цинковою бляхою, піч і грубка — для себе робив, то хата не загориться. Соня моя при здоров'ї, сама воза перевертає з шовковицею. Чом би я її страхував? Вона і мене переживе, і поховає, і пом'яне, як слід, бо я їй зла ніколи не заподіяв, як і кожному в Теклівці.

Пса Сищика застрахувати? Але ж ви чули, що «предмети, вартістю менше за двадцять п'ять карбованців, страхуванню не підлягають», а Сищик мені взагалі задарма дістався: в Томашполі на ярмарку пристав, бо від мене домашньою ковбасою пахло (ні, не свою продавав, а купив для себе і Соні). Прийшов зі мною у Теклівку, а я взяв його на ланцюг. То що, маю оцінювати його в двадцять п'ять карбованців? Нечесно це перед Савуляком.

Самі бачите, що з Савуляком я можу: «добридень — до побачення» — і йди своєю стежкою.

А все ж мені чогось більше Савуляка шкода. Як-не-як, а таку посаду колись чоловік мав — навіть Могол шанував його і боявся, першим здоровкався. Не можна так грубо із Савуляком. Не можна. А раптом його знову в фінвідділ покличуть? Пам'ятають, що він — непідкупний, що може навіть свого начальника не боятися й написати куди треба.

Могол ще й підлеглим у Савуляка може бути. Подумав би про це і сховав свій гонор у кишеньку, хай лежить там, не скисне. Або — в холодильник, який купив недавно, — з двома камерами, з вічком, крізь яке можна підити горілочку, не відкриваючи дверцят. Хороший холодильник, гонор збережеться свіженьким. Перепросився б із Савуляком, зайшли б до мене з Сонею на чарку (схоче до Марусі, візьміть по пляшчині й заходьте!), ми б і замирили їх. Скільки того життя, щоб його ще на сварки марнувати? В одному ж селі живемо, свої ж усі. Можна жити собі мирно, любо, тихенько, щоб ніхто нікому нерви не їв.

А так... Повів корову Савуляк. На цвинтар?

На дорогу, по якій підвозять корми на ферму?

На лісові галявини, де одійшли проліски?

Хоч би на цвинтар не вів. Там же Могол травичку й барвінок посипав. Що бідна корівчина винна? Дай їй сіна, а вона тобі — молока. Мирно, тихо, справедливо.

Може, попередити Савуляка про... паризьку зелень?

Еге, вони потім помиряться, а я — ворогом залишуся Моголові на все життя. Могол не простить. Із Савуляком будуть обійматися, в гості один до одного ходитимуть, а ти — ворогом станеш. Причому для обох може й таке бути.

Скільки літ прожив у Теклівці, ні з ким не сварився, нікого не обмовив, у жодну сварку не вліз. І отак безглуздо пустити свою незалежність за вітром?!

Ні, хай уже як є.

Куди ж погнав корову Савуляк? Куди?

Озуюся в гумаки (свої, не Сонині) та піду. Візьму лопату на плече, ніби могилу мамину підправити, і подивлюся, куди ж він, Савуляк, з коровою? Нічого не скажу, тільки подивлюся, щоб знати, бо там... зелень паризька. Не теклівська, паризька...

Добре, піду я, стану підрівнювати мамину могилку, а Могол же стежить за цвинтарем, подумає, що я бачив трутизну і донесу Савулякові. Почне за мною наглядати, тоді — хоч «добридень» Савулякові не кажи. А що Савуляк подумає? Бачте, який вузол зав'язується. Не так, я вам скажу, легко жити в Теклівці.

Піду я краще курей та кролів нагодую.

Кури вже стали добре нестися, кожен день по десяткові й більше свіженьких яєць забираємо із Сонею в гніздах. Треба годувати курей щедріше, бо ось-ось почнемо городи орати, хробаки будуть, розжиріють кури.

— М'ясяця хочця. Забив би ти кроля. Тогого, з підпалими боками. Він кролиць ганяє по клітці так, що ті світ за очі готові тікати. Всі кролиці з пузом, а він усе одно мучить їх. Забий кабапору такого, мучителя... — каже мені Соня, смажачи яєчню на плиті.

Плиту запалила, бо газ у балоні закінчився, треба поїхати в Савчине і заправити, але я не можу залишити у Теклівці самих Могола й Савуляка, а раптом щось станеться між ними без мене? Дровами варимо їсти із Сонею. Нічого, в хаті тепленько, Соня в халатику ходить, скинула вже зимову «упряж» (це я так називаю жіночі шори, знаєте, про що...), перейшла на весняне, то знову хвилює мене. Ні, я завжди її люблю, вона в мене костиста, сильна, не дає собі розтовстіти, трішки, правда, мужикувата, але сві-

жа, чистесенька — завжди мені подобається, але за зиму трішки набридає, бо весь час разом, у хаті, в «шорах», ночі довжелезні... А зараз — знову подобається... Ноги без панчо, лінгки живим тілом світять. Весна...

— Весна, Соню, все живе доймає. Кріль — живий. Його теж треба розуміти. Хай би жив...

— Я ж сказала, здається: не живе, а мучить інших. Пара тобі. Якраз тобі він і пара.

— Дивися, Соню, тобі видніше. Може, продати його краще, як убивати...

— М'яся хочця, а не грошей. Іди. Поки плита горить — смаження кроляче зроблю. Маруся-лавочниця обіцяла зайти, дістала мені на базі три ліфчики мого розміру. Їх у продажу не буває зовсім, а вона дістала. Зайде сьогодні, як лавку на обід зачинить...

— Так би й сказала. Тоді — треба, Соню. Тільки не слухай її, ніби Могол із Савуляком посварилися в лавці сьогодні, коли я ходив по халву. Нічого там такого не було. Могол щось прогугнявив, а Савуляк не чув, тому й промовчав. Не заводь з Марусею цієї балачки, бо вона, хоч і дістала тобі ліфчики, але потім скаже, ніби від нас це пішло...

— А що — навіть билися Могол із Савуляком?

— Кажу ж тобі, ні-чо-го там не було. Я не бачив нічого.

— Значить, побилися!

— Ще раз кажу...

— До крові? Чи так собі...

Йду до хліва, до кролів. На босу ногу — гумові, свої. І — ва поріг, бо посваримося. А нащо? Весна. Соня скинула «упряж»...

Знову приморозить вночі. Сонце облесне, але холод під болоньєву куртку лізе. Кури до мене позбігалися, сокочуть. Зара' дам вам зеренця, щоб Соня не бачила. Виміняю у вас яєць на пшеничку, щоб усе чесно, по правді було між нами.

Іду в комірчину, набираю в кишені куртки пшениці.

Ходіть, курочки, за хлів, там усиплю вам, а ви тихенько в'їжте, щоб Соня не бачила.

Нащо того кроля вбивати? Хіба він винен, що очі розбігаються від стількох кролиць під боком? Природа таким його створила. Може, воно йому й не потрібне, може, й набридло (як мені за довгу зиму), але мусить, бо природа цього хоче. Він би й радий був полежати, подрімати, а кролиці самі вертаються в нього перед очима.

Ану, де ти там?..

Онино, в кутку очима світить.

Давай, щоб усе по-доброму. Потовчи кожну кролицю, і я тебе заберу звідси. Давай, не лінуйся, це ж останній раз.

Соромишся мене? Я одійду, подивлюся, чи кури пшеницю з'їли, куди Савуляк корову повів, чи валує дим з Моголового димаря.

Уже півень повів наших галаганок на город. Хай пагують м'ясце і яйця. Навіть якщо підуть на Савуляків город — нічого, бо ще не сіяно. Можна.

Устя Бурдейному білизну випрала й розвішала на дворіщі. Ти ба', скільки в діда дрантя! Підштаники, сорочки. А, це, мабуть, від Устиного чоловіка покійного залишилося — того так багацько. Хай носить старий, мені що до того, одружилися, значить, усе спільне. Що зосталося від Іванової жінки — хай Устя носить. Вигідно так сходитись, не треба грошей тратити на дрантя. Носи, скільки зможеш...

Савуляк ще веде корову долиною, може і на цвинтар звернути, і до лісу. Хай би вів її до лісу, там паризькою зеленню не посипано. Сьогодні... ще не посипано, а завтра Могол зробить своє діло.

Ні, Могол зовсім неправий. Не треба так. Хоча б заради мене. Я ж таки підгледів його, Могола, з Савуляковою жінкою (імені не буду називати, бо то вже — донос, просто Савулякова жінка) кілька років тому в посадці шовковиці. Тихо під'їхав, випряг коня, пустив, хай пасеться, а сам заготовляю листя шовковиці. Тихо заготовляю. А посеред посадки — ставок маленький, але глибокий, глину там брали після війни. Чую, плещеться хтось у ставок. Ану ж бо, хто там? Крізь кущі шовковиці пробираюся. Люди! Могол! Голий! Тобто у трусах лише, з води вилізає й не може вилізти, бо берег глиняний, слизький. А з другого боку — на моєму березі — Савулячка (бачите, я не називаю її імені), вже скупалася, обсихає.

Скажіть, після чого купається чоловік з жінкою? Все, більше про це — ні словечка. Вони мене не бачили, я їх не бачив. Хай собі. Не Соня то була, а Савулячка. Я навіть дев'ять місяців чекав, може, в Савуляків дитинка знайдеться. Ні, побоялася Савулячка. Нащо їй із Савуляком сваритися? А Могол своїх аж троє має.

Якщо треба буде, я Могола візьму «на буксир». І Савулячка в мене на гачку. Хай будуть обое. Я від них незалежний, а вони — обое... мої...

Іду до кроля, погуляв, і годі! Не треба було при Соні гаяти за кролицями. Ночі тобі мало, що ти в Соні на очах? А їй те не сподобалося. От і догрався.

Відкриваю дверцята клітки. Ходи сюди, кролику. По-доброму ходи, сам, щоб я не тягнув тебе за вушиська. Нагулявся без міри — тепер ходи сам, бо все одно дістану.

Забився в куток, ногами тупотить, сердиться, що я до нього по-доброму.

Хвять його за вуха. Іди сюди, кавалер, якщо міри не знаєш. Впирається, задніми лапами гребе. Ходи сюди, хороший мій, ходи, нічого я тобі поганого не зроблю... ходи.

Фу-у, ледве виволік із клітки.

Ой, це ж тебе вбивати треба. Потім — шкірку, з іще теплого, роздягати, тельбухи випотрошувати. Це не я, це Соня так захотіла.

Я був проти. Я й зараз не хочу. Але — треба. Ти Соню мою трохи знаєш... Якщо не тобі, то мені — капець. Вибирай сам, якщо хоч трішки мене жалієш.

Ясно, ти — згоден... на печеню. Тільки щоб з часником, з лавровим листям, із сушеною петрушечкою і щоб добре розваритися, аж розімліти в теплі...

Зара', я добре молоточком прицілюся, щоб тобі й не боліло зовсім. Та не тріпайся так, я акуратно.

А, забув молоточок узяти. Вискочив з дому, щоб із Сонєю не погиркатися, й забув. Ходімо удвох та візьмемо.

Йдемо до хати.

— Дай закурити, бо Маруся лавку зачинила...

Злякався я від несподіванки, мало кроля не випустив. А, це — Іван Бурдейний.

— Зара' дам, дядку Іване.

А сам — шасть у сіни, молоточок дістав з ящичка і знову надвір.

— Зара' найду вам сигаретку, дядку, а ви поки кроля вбийте, щоб час не гаяти.

Сигарети в мене є, в кишені болоньєвої куртки, я в ній виходжу курити, бо Соня в хаті не дозволяє.

Заховався в сіни і чекаю, поки Бурдейний кроля впорає. Хай він, бо я цього кроля з маленького знаю.

Стою в сінях. Соня казанами калатає, печеню буде робити. Телевізор їй щось розказує...

Вже можна йти, скільки там того діла — вдарити молотком кроля межі вуха. Цюк — і готовий.

Іду.

Так і є. Кріль уже лежить на землі. Не втікає. Нічого, встиг нагулятися.

Дав Іванові сигарету, взяв кроля за задні ноги і йду. Не хочу вступати з Бурдейним у балачки... про Могола...

Савуляка... лавку... Він перекаже Усті, Устя — ще комусь, а тоді скажуть — від мене чули...

Пішов уже Бурдейний, Тепер кріль неживий, можна й шкуру зняти. Не болітиме йому, можна.

Раз-два, підвісив за ноги до поперечини в хліві, Раз-два — пройшовся ножиком. Три-чотири — вже кролик роздягнутий, п'ять-шість — тельбухи на соломі, сім-вісім — хай Соня варить. Дев'ять-десять — будемо їсти свіженьку кролятину...

Хай Соня варить, а я задрімаю трішки, щось на сон мене потягнуло, напереживався з самого ранку. Могол, Савуляк, корова, паризька зелень, кріль, Соня...

Задрімаю. Сидячи, щоб не роздягатися, щоб прокинутися, як Соня погукає. В кріслі. Я для того й купив низеньке, м'яке таке, є де голову покласти. Засинаю я вмить, але кілька хвилин поспав і знову свіженький, можу говорити, робити, що треба. Коли дивлюся кіно, то встигаю задрімати і сюжет не глибоко, нічого не встигне скоїтися на екрані, як я вже все бачу.

Раз-два — задрімали.

...Весняне небо — шовк голубий над головою. З наших із Сонею шовкопрядів. А в небі летить дуже легенька корова. Савулякова. Ряба, один ріг закопчений догори, а другий — вниз показує. Савулякова. Крила в неї — з лопаток передніх ніг. Великі, замашні. Мах-мах ними — і летить по інерції над Теклівкою. Знову — мах-мах — і відпочиває, дивиться вниз, де вже трава проросла. А над нею — журавлі. І в кожного в дзьобку по стеблинці сіна. Корова хоче їх наздогнати, але не може. Ага, то журавлі сіно несуть собі на гнізда, а вона чує запах і летить за ними. А не застрахована ж. Савуляк, може, й не знає, що корова полетіла. Тра' сказати йому, щоб устиг страховку оформити. Скажу, але корова полетіла, хто бачив? Я бачив. Треба за свідка йти. Могол дізнається... Хай уже летить. Десь таки сяде і прийде назад, додому. Чогось у неї морда зелена. Чи не паризької зелені об'їлася? Треба таки сказати Савулякові, щоб знав, від чого його корова здохла. Еге, скажи... Корови все одно вже нема, а нащо тобі з Моголом заводитися? Хай летить... Хай...

— Врубай дров! Сновида! Подивися, що робиться! — Соня мене голосом розбудила, бо руки в кролятині.

Зиркнув за вікно: сніг падає. Мокрий, втомлений, але сніг. На той цвіт, який ще не вимерз у садах.

Яблук не буде цього року віде. Я обійдуся. Соня — теж,

їй м'ясе свіженьке подай... Дочці на базарі в Томашполі кушимо для посилки...

Сніг — це прекрасно, скажу вам. Паризька зелень стече за водою, притрусить її снігом, і Савуляк буде з коровою. Мій город уже білий, біла шапка на хліві, зі стріхи цяпотить вода, кролячі ноги стирчать з казана...

Виходжу в двір.

Добре мені з цим снігом. Не здохне корова в Савуляка, бо не буде він її пасти на снігу... на цвинтарі, де Могол отруту висипав на траву. Паризька зелень була в целофановому мішечку, він рукою набере, голову одверне, щоб в очі не попало, і розсіває по гробках. На якому трава зазеленіла — більше сипле, а де свіжа — економить. Всю висипав. тоді довго руки витирав об суху тирсу, а біля рівчачка мив довго, відмочував, щоб з пальцем не занести в очі чи на губи.

Ні, я не спеціально стежив. Я й не бачив того. Чув просто від когось, випадково чув...

Такий я радий цьому снігові, що він замів сліди Моголової злості, готовий кожну сніжинку поцілувати. Ось впа-ла одна мені на губу. Тільки хотів поцілувати — вона вже й розтала. Я — не винен, сама розтала.

Савуляк веде корову назад. Усе гаразд, нікуди вона не полетіла. Є.

Все добре. Без яблук ми з Сонею обійдемося.

Кажуть, що на цвинтарі вродять. Якщо на цвинтарі, то й на тій яблунці, що на маминій могилі, будуть. Незалежний я. Ні від кого не-за-леж-ний...

Як мене звуть, питаєте? А нащо вам?

Не скажу.

Я ж вас не питаю: а хто ви?

1970 р.

КЕНТАВР

«Я твій кінь, сідай на рамена мої
і керуй мною, любий мій пане і брате».

Г. Сковорода

Осінь постаріла, зсутулилась, і небо осіло нижче. Починалися важкі дощі. Хмари не могли втриматися купи, й від них одвалювалися мокрі кібляки. Горобці позатикали

собою всі дірки в устрішнях міста. Здавалося, що цей дощ — назавжди, як старість. Місто гуло всіма ринвами, каналізаційними стоками, оживали в бетонованих ложах колишні річечки, які вже й забули себе. Кому не потелефонуеш — зайнято, бо всі на місцях, бо Київ промок до нитки, до каміння, що лежить в його фундаментах.

Звідки в мене такі старі, втомлені почуття? З дощу? З осені? З болю в потрошених ребрах, що ниють під гіпсовим панцирем? З усього разом, а також із тебе самого — сьогоднішнього.

Навстіж відчинили двері під'їзду в будинку навпроти. Жбухнула тепла хмара пари. Підкотив автобус, кризь його запотьочені вікна блякло зблиснула начищена мідь оркестру. З будинку вихопився цибатий офіцер, затулив непокрите тім'я долонею, роззирнувся. Дістав з-за вилоги шинелі сіру папаху й одягнув її недбало, трохи навіть набік, і це робило його легковажним як для полковника в парадній шинелі. Синхронно — автобус з оркестром, полковник...

З вишневого «Ікаруса» сипонули під дощ солдати з трубами.

З увімкненими фарами, хвацько загальмувавши, став позаду автобуса катафалк, оперезаний чорною лінією. Не весілля в полковника, не весілля...

Ніяк не вийде з мене солодкавий дух лікарні, навіть тут, у рідних, недавно лишень оплачених повністю, стінах моєї однокімнатної «кооперативки», на яку заробив мій батько — теклівський конюх, мій кінь Скіф — перший кінь республіки, другий — Союзу і сьомий — світу. Не без того... щось заробив і я. Батько — в Теклівці, Скіф — у колгоспі під Яготином, а я — в нашій спільній квартирі на дев'ятому поверсі (з ліфтом, з ліфтом, який, правда, іноді псується, саме тоді, коли дуже поспішаєш...).

Тільки коли приходить до мене Ольга — зникає на якийсь час цей осоружний дух лікарні, дух терпіння й моторошної тиші. Так-так — і тиші, хоч невтомно намагається перекопати мене магнітофончик «Легенда-404», що я не сам у цих стінах, що життя, зрештою, ніколи не втрачає блакитного кольору надії.

Коли приходить Ольга (я чую навіть, як обережно везе її до мене ліфт, як нервово лучить вона ключем у щілинку замка), всі медичні запахи притьомо забиваються в найдальші шпарини моєї залізобетонної скриньки. Я навіть бачу, як вони зливаються в прозорий туманець біля кватирки, біля кухонного вентилятора, біля прочинених дверей на

балкон. Я видихаю їх із себе (бач, куди заховалися — в мої легені!), бо зараз увійде і переповнить хату ніжним, оксамитовим тремтінням, хисткою поволокою тривожний дух Ольги й «шанелі». Чотири пляшечки цих парфумів я торік привіз їй із Англії, коли їздив на великі королівські біга, вклавши в «шанель» всю валюту, яку нам видали на кишенькові витрати. Спершу я навіть казав «шинель» — і повднував це з запахом вітру, горілого пороху й молодого солдатського поту...

Сьогодні Ольга не прийде. Сьогодні її чоловік захищає кандидатську дисертацію. Щось ніби... використання традиційних українських півників в оздобленні сучасного селянського житла. Іноді вона так його й називає: «мій традиційний мальований півник». Він у неї — «півник», а я — «кентавр». Господи, як мені остогидло щоразу вислуховувати доволадисертаційні сюжети «півника». Вона занурювала мене в них з головою, я задихався й молив бога: хай би вже «півник» захистився! Два роки чоловік «півникової» конкурентки обіймав високу керівну посаду, й вона підпільно керувала всім інститутом, затримуючи захист «нашої» дисертації. Недавно Мільженка турнули з посади, і в нас була радість — нарешті захистимося! Ольга навіть залишилася в мене до ранку, це була ніч нашого торжества і єдності. Нарешті! — повторювали ми. Нарешті захистимося! Не було ні ревнощів, ні докорів, ні підозр, усе це знесла хвилику наша перемога. Її, «півникова», моя.

З Ольжиних уст я знав усіх «наших» недругів, приятелів і співчувальників. Не бачивши «півника» в очі, я б міг упізнати його на вулиці, міг би цілий вечір говорити про його справи.

Іноді Ольга так ревно уболівала за долю дисертації, що забувалася й починала вихваляти свого чоловіка. В моїй присутності, коли вона лежала на моїй руці, — це було навіть непристойно, і мені не раз кортіло запитати її: чому ж тоді зраджуєш? Та я уявляв, як вона відштовхує мене, похашцем одягається, підводить губи біля дзеркала, завчено веде пальцем, умоченим в «шанель», поза вухом, кидає ключ на килим і хрюскає дверима... Я змовчував або ж, як папуга, підтакував: він у нас розумака...

Може, їй був потрібен просто союзник у боротьбі за дисертацію?

Побачимо, хай захиститься...

Мокнуть військові оркестранти під дощем. Непорушно стоять у шерензі під стіною солдати з оголеними багнета-

ми, їм наступають на ноги цивільні, але стоять, бо така команда, лиш пара з уст курить. Винесли домовину, покриту целофаном, з-під якого виблискують сліпучі гудзики мундира. Мабуть, генерал. Я пам'ятаю, він часто виходив із того будинку. Носив не оренські планки, а ордени, від яких груди його здавалися броньованими. Ходив повільно, і генеральські лампаси його майже не зламувалися в колінах. Це тато мій помітив, а не я. Навесні, коли спродав бичка й картоплю і привіз мені останню тисячу на кооператив. З вікна тато побачив генерала і підхопився з крісла:

— Чо' ж ти не казав, Василю, що з генералом живеш? Я війну пройшов, а так близько генерала не бачив. Старенький, лампаси не гнуться на колінах. Одвоювався, видать...

Два дні пробув у мене тато. Один день просидів на балконі, виглядаючи, чи не вийде знову генерал («Йому, Василю, з паличкою було б легше ходити, але гребує, бо — генерал...»). Не дочекався. А тоді зник удосвіта. Повернувся пізно, похитуючись від утоми: перебігав з трамвая на трамвай, на автобус, метро, тролейбус, більше набігав, як наїздив, бо в нього інвалідський квиток, і він хотів перевірити, чи дійсний у Києві, на всіх видах транспорту. Дійсний, хоч ніде й ніхто не перевіряв його.

Ну от, тату, вже й нема твого генерала, і лампаси його не зігнуться ніколи. Ти його бачив, а він тебе — ні. Вже нічого не поправиш.

Мокнуть ордени й медалі на оксамитових подушечках. Цивільні ховаються під строкатими парасольками. В мідні розтруби натікає води, від того похоронна мелодія не скорбна, а плаксива, з мокрими звуками, що вилазять із труб, як вилиті з нори ховрашки. Мабуть, вода по автоматах стікає хлопцям у жмені. Блищать багнети і пластмасові козирки військових. І треба ж умерти в таку негоду. Народжуватися — можна, а вмирати — непорозуміння.

Альтів не чути — залило водою. В духовому оркестрі чую лише альтушки, бо грав на них у шкільному оркестрі.

...Тоді помер наш учитель. Теклівка казала: розрив серця, з тими песиголовцями хіба витримає якесь серце! Наш клас любив його, хоч він у нас і не викладав. Був він сіреньким селюком, схожим на наших батьків-колгоспників, годував свиней на м'ясо й ковбасу для продажу, вергав

гній на городі, ходив у кирзачах і куфайці. Все ж таки ми любили його. За один-єдиний вчинок. Восьмикласників повели на колгоспний буряк. Нас повів хімік. Під обід припекло, і ми пороздзягалися до сорочок. Скинув піджака й хімік. Коли ми одягнулися, щоб іти вже додому, хімік сказав:

— Усім стояти на місці! В мене пропало з кишені три карбованці.

Бурякове поле перехилилося набік. Викопані й знесені па купини буряки роз'їхалися. Хтось із дівчат зойкнув, хлопці заклали руки в кишені: захищатися чи показати, що там нічого немає? Хімік ходив перед нами, дудав черевиком дрібну бурячину й повторював:

— Я прошу того, хто взяв. Хто? Це не відіб'ється на його успішності... з хімії...

У мене було три карбованці. Бабця-сусідка дала мені, щоб купив у магазині лампочок, як ітиму зі школи. Рівно три карбованці. Я чув, як вони пропікають підкладку піджака, сорочку, майку.

— Хто? Поки не пізно... Рахую: ра-а-а-га-аз!

Я хапонував повітря.

— Д-д-ва-а!

— Не сікайся, Борисе, до дітей. То я взяв. Тра' мені було, а ти саме відійшов. Завтра оддам. Розійдіться, діти.

Ми вже встигли озирнутися й побачити: фізик стоїть позаду нас. У кирзачах, в куфайці з жирними плямами біля кишень, у дядьківській шестиклинці, що прилиняла за літо. Та його вчинок (ми знали, що фізик не підходив до нашого одягу, весь час був зі своїм класом) освітив просте дядьківське обличчя так, що ми ледве впізнавали його.

А потім хімік виїхав від нас до сусідньої області, а фізик був тим самим сільським дядьком, який торгувався за копійку, спродуючи в райцентрі ковбасу і м'ясо, лаючись із дружиною на городі за розтолочений огірок. Але ми вже не помічали цього. Ми любили його.

Помер...

Наш шкільний оркестрик, який грав лише три похідні марші, туш, вальс «На сопках Маньчжурії» (під нього школа робила фіззарядку), мав грати похорон. Нас відпустили з уроків, щоб устигли вивчити похоронний марш. Пухли губи, гурчало в животах, ламав уже третю паличку наш капельмейстер, але ми збивалися з ритму, бо квапилися.

Так і пішли на похорон, а капельмейстер сказав:

— Може, побачите небіжчика і поймете: спішити нікуди...

Ми тримали перед собою ноти, шпорталися за грудомаччя, наступали переднім на ноги, але це таки була похоронна мелодія, бо люди плакали і дивилися на нас із співчуттям.

Та перед самим цвинтарем посіяв дрібний дощ, виведені учнівським чорнилом ноти «заплакали», потекли по аркушах. Зафальшували труби, збрехав, а потім і зовсім замовк баритон. Я весь час думав про троячку, фізика й бурякове поле. Мій альтик не мав права замовкнути. Я грав сам, грав, аж поки до мене не підбіг капельмейстер і одірвав мундштук від губів.

Потім мене перекопували, що я грав «На сонках...» Не вірю й досі. Я плакав трубою і хотів розжалобити інших: помер м і й учитель!

Військові духовики, мабуть, знають похоронні мелодії напам'ять. Не зіб'ються, ховаючи генерала. Чомусь занадто метушиться полковник — двічі губив свою папаху, віддав її лейтенантові. Не назавжди, потримати. Йому заважали парасольки, він розгрібав їх руками, як медузи в морі. Пригнулися солдати по команді, підхопили зі стояків труну з генералом, зблиснули галуни й гудзики крізь тьмавий целофан — і домовина поїхала в катафалк.

Дощ на дорогу. Ця прикмета генералові вже не потрібна. Надто далека дорога, щоб звертати увагу на прикмети, на своє вбрання, на те, чи є при тобі документи, хто і як тебе проводить...

Даруй мені, генерале, ці думки живого тридцятирічного жокея, заслуженого майстра з переламаними ребрами, в огидному гіпсовому панцирі, а все ж... живого. Перед тобою, небіжчиком. А втім, може, у цю ж мить хтось, як і ти колись, вирушає в тимчасову, а не вічну дорогу, і дощ йому дуже доречний.

Ти помер від старості, а не від ран. Може, ти командував на війні моїм батьком. Тоді я вдячний тобі, що ти зберіг його живим, і тому я є на світі. Лише в останню хвилину ми з тобою «оформили» наші стосунки.

Букетик прив'ялих айстр, які принесла Ольга кілька днів тому. У кристалевій вазочці. Прочиняю двері на балкон. Холодна сльота осені залізає під гіпсовий жилет. Кидаю айстри на твою дорогу, генерале. Прощай. Це — чесне прощання, бо воно не підготовлене й не передбачене,

бо я кажу «прощай», знаючи, що ти його не почувш, генерале. Слава твоїм перемогам! Забуття — поразкам! Пухом земля тобі. Останнє право бозкоштовного проїзду, бо там, кажуть, Харону треба платити. Душею — дешевше не перевезе. А так — з вітерцем, з плацкартою... Холодно. Ребра болять, наче по них хтось піднімається, як по драбині.

Поспішно вскакують в «Ікарус» музиканти, струшують воду з кашкетів, їх підштовхують вимоклі курсанти з почесної варті. Згортаються строкаті парасольки, й вулиця знову сіріє.

Впало пір'я на подвір'я,
Закотилось, як повір'я, у траву...

Ніна Матвієнко з «Легенди-404». Такий голос — і... така нісенітниця. Стільки разів чув — не помічав. Аж зараз: пір'я, як повір'я? У траву? Суд не встановить, що й куди і навіщо закотилося, генерале...

Коли входиш зі свіжого повітря, дух ліків просто нестерпний. «Бери «шанель», пішли домою», — під'юджував мене тренер після змагань у Лондоні, де ми здобули перше командне місце, де мій Скіф перевершив себе і заробив на персональний овес до старості.

Ольжин робочий телефон постійно зайнятий. Обдзвонює знайомих, щоб прийшли на вечоринку? Перевіряє розстановку сил перед захистом? Вишукує по телефону «Українську з перцем»? Підтримує дух «півника» перед боєм? Я — спільник, але на цьому етапі нічого вже не вирішую. На арену вийшли інші сили. В кращому випадку — мені зателефонують в останню чергу.

Розсипані квіти перед під'їздом генералового будинку. Їх січе дощ і переступають поодинокі перехожі. Вода потихеньку зносить пелюстки на проїжджу частину, там їх підхоплює струмок — і нема.

Мабуть, мій Скіф зараз місить тванюку міцними, незвичними до багна копитами, приступом бере розгаслі кілометри чорнозему під Яготином. Зіпріле його тіло ретельно цвігають батоги дощу. Його поту не видно, бо сльота.

Хтось кудись ним іде. Бригадир погойдується на двоколісній бричці, накрившись брезентовим плащем з високим каптуром... Об'їздить свої бригадирські володіння з невивезеним на цукроварню буряком. Чоловік журиться, і Скіф іде, вибираючи твердішу дорогу, обминаючи ковбані, бо його ніхто не поганяє, не покрикує на нього.

Може, зоотехнік їде в сусіднє село до коханки. «Газик» його знають, жінка навіть по звуку мотора впізнає, куди він поїхав. Осідлав Скіфа, загнупдав його і — навпрошки, поза ферми, лісосмуги. Як у давнину: на вороному під вікно коханої, будь здорова, чорноброва! На столі вареники з сиром, сулія, лице в рум'янях, високі подушки мліють на ліжку від чистоти й незайманості, килим з ведмедиками «на лісорозробках», телекоментатор захлинається на стадіоні, цвіте герань на підвіконні...

Скіфові важко знайти пару, він ходить в однокінці або під сідлом. Скіф може розраховувати лише на свою одну кінську силу, біографія тут не виручить, хоч він і не зложивав нею ніколи.

Чому він зупинився в т и х бігах, коли золото вже було нашим, коли, власне, залишалося пробігти лише коло пошани? Що зупинило його так несподівано й підступно, за півсотні метрів від фінішу, де нас чекали фотокореспонденти, золото і лавровий вінок? Кажуть, що, скинувши мене через голову, він повільно добіг до фінішу і таки був першим, бо ми вигравали добрих півкілометра. Скіфа навіть тоді не змогли наздогнати. Кажуть, що, скинувши мене, він байдуже потрюхикав до стайні й заходився жувати конюшину в яслах. Перемога без вершника йому не зарахувалася, а все ж — він скинув мене.

До Олімпіади ми зі Скіфом підійшли в найкращій формі. І він, і я передчували свою перемогу, бо готувалися до неї не один рік. Я занедбав тренерську роботу в дитячій спортивній школі, обходився без масажистського «приварку» (моїх клієнтів перехопив студент-медик), не поїхав у Гантіаді з Ольгою, хоч вона дістала дві путівки (не пропали, правда, відпочила з «півником», але ремствувала, що я перевів їй відпочинок). На шістдесятиріччя матері не поїхав у Теклівку. Всю весну муштрував Скіфа й себе, чув, як бришуть у ньому кожен м'яз, чув, як грає в ньому жадоба перемоги, азарт молодості, якесь невичерпне зухвальство. Скіф збуджено іржав, коли я появлявся ще в роздягальні, в його жилах запалювалася кров, він нервово переминався з ноги на ногу, високо скидав голову й нетерпляче сіпав повід: тут я, Василю, скільки тебе можна чекати, нам треба заробляти золото (тільки золото!), а ти десь тиняєшся, залишивши мене серед цих вівсоїдів. Якби не Скіф, я б уже покинув кінний спорт, переконував би таких мам, як Ольга, в неіснуючих талантах їхніх дітей, оберігав би своє тіло від ожиріння, шукав собі наре-

чену з тихим норовом, бажано — колишню селяночку, яка не встигла розгулятися, і щоб її батьки втручалися в сім'ю тільки матеріально, тільки короткими наїздами на свята та дні народження. Однак Скіф тримав мене у вершниках, щодня даючи зрозуміти: у нас ще будуть перемоги, вони сплять і мені, ти лиш розбуди їх. Не багатом, а своїм розумом і досвідом, волею і терпінням.

На тренуваннях ми зі Скіфом зросталися в одну несамовиту грудку матерії, яка жадала перемог, без яких наше життя втрачало сенс. Радість була не в мірці вівса чи в соковитій відбивній, не в теплому й сухому стійлі чи «кооперативці» на дев'ятому поверсі, а в нашій перемозі: взяти всі перешкоди і примчати першими. Решта — суєта і непотріб. Хмільний від молодості гонор Скіфа зацалував і мене. Ми не брали перешкоди, а летіли на них, як мєники на своїх ворогів. Ми були кентавром, а не конем і вершником. Я не відчував, що між нами сідло. Гарячкова сила Скіфа переливалася в мене, а мій досвід, моя раціональна влада не принижували його, а лише страхували від помилок.

Чому ж він зупинився тоді, на Олімпіаді? Чому проміняв лавровий вінок переможця на шлею бригадира чи зоотехніка? Я й досі нічого не розумію. Коневі, який скинув вершника, вже не довіряють і списують з іподромної конюшні. Може, він не знав цього?

Няють переламані ребра. Лікарі обіцяли, що в жовтні знімуть гіпс, а вже друга половина листопада, холодні дощі, й «півник» захищає дисертацію. Теклівка вивезе буряк, і, може, приїде тато, бо мама зі своєю гіпертонією вже не наважиться на далеку дорогу. Тато знав мого Скіфа. Іноді мені навіть здавалося, що він приїздить саме до Скіфа. Дурниці. Тато привозив мені гроші, а потім уже просив показати йому коня. Я розумію його: після колгоспних кляч — родовитий дончак, у якому грає кров знаменитого роду, кінь з гідністю, навіть з гонором...

Батько любив сидіти на трибунах, смоктати карамельки і дивитися на нас зі Скіфом під час тренувань. Коли ми брали перешкоду, він мимоволі зводився на ноги й від хвилювання ковтав карамельку. Татові здавалося, що я занадто мордюю коня, що я витрясаю з нього душу за овес і чисту стайню. «Ти весь час ламаєш його натуру, не багатом, не хомутом і возом з мішками, а нав'язуванням йому власної волі, Василю...» — «А їздові з твоєї бригади? Коли за півлітру самогону везуть дрова з лісу в осінню

непогідь?» Тато замовкав, бо я був правий. Він нічим не міг заперечити, бо я пам'ятав нашу поїздку до млина в Андріяшівці. Коні в бригаді можна було взяти лише в дощі, коли подільський чорнозем перетворювався на густу коломазь, що налипала навіть до пташиних ніжок, і вони не могли злетіти. В таку непогідь кіньми розпоряджався тато. Збирав кількох помольців — вантажили мішки, накривали їх плащами і брезентами, їхали в сусідню Андріяшівку молотися. Кілька разів брав і мене. Та один раз я пам'ятаю так, наче було вчора.

І тато знає про це.

...Борошно у нас було, але попросив поїхати до млина син баби Орісі, майор Федьо, який приїхав у відпустку. Тато вкинув на воза мішок соняшникового насіння, щоб вичавити олії, та два мішки пшениці — на вальцьоване борошно для вареників.

Заїхали до баби Орісі, ввійшли в хату. Майор Федьо сидить за столом, схилився над великою картою, щось обводить на ній олівцем.

— От яка воєнна служба. І у відпустці не відпочинеш...

— Та який там відпочинок,— сказав майор, не відриваючись від карти.

— Авжеж, щоб вести бій, треба знати місцевість, вивчити карту.

— Правильно, Мироне, без карти не можна. Шукаю, де є цегельний завод поблизу. Цегли треба дістати мамі на хлівець. І вапна, щоб хату побілити. А найближчий млин — у населеному пункті Андріяшівка, на річці Шумилівка. Дев'ять кілометрів від Теклівки. Поїхали! — Майор згорнув карту, вклав її до портупеї, повантажили мішки на воза й рушили.

Коні йшли повільно, віз важко вирипував на кожній баюрі, під гору ми злізали з мішків і йшли поруч з кіньми, які часто зупинялися, щоб перевести дух. Майор Федьо часто заглядав у карту, чи не збилися з дороги, хоч батько і знав її з дитинства, але мовчав, лише улесливо підтакував Федьові, з яким у цих місцях колись пасли корів.

У млині майор про щось переговорив зі старим мельником, сходив з татом до магазину, і вони втрьох чомусь зачинилися в маленькій комірчині. Я підкидав коням конюшини (вкосили на андріяшівському конюшиниську, їдучи до млина), вичікував, коли одвернеться дядько з олійні, щоби набити в кишеню облущених соняшникових зерняток.

вибігав на дворище, щоби хутенько ті зернятка з'їсти і знову пантрувати за олійником. Жінки сиділи на своїх мішках, покірно вичікуючи черги на помол, знічев'я перешіптувалися між собою, вслухалися в монотонний гул старого млина і в шум води у млиновому колесі. Я подумав, що отак і ми б з татом сиділи, але з нами є майор Федьо (польова плацнакидка, погони, портупея при боці, військова одвага в розмові з мельником), він не всидить на мішках, бо йому ніколи, бо в нього відпустка, а ще ж треба цегли, вапна...

Вони вийшли з комірчини розпашілі. Татів кашкет стримів козирком над правим вухом, майор ніс кітеля на руці й обтріпував з погонів борошно. Крізь шар борошна на обличчі мельника просочувалися зухвалі рум'янці. Вони втрюх швиденько перенесли з воза мішки до млина, переважили їх, а з комірчини винесли мішки з борошном і три бутлики з олією.

Майор послав тата до магазину, і вони знову зачинилися в комірчині. З ними пішов олійник, залишивши мене стергати облущені зернятка в дерев'яному кадубі. Тепер я міг доскочу набрати зернят, їсти, не ховаючись ні від кого. Можна було набрати їх цілу торбину, але в мене її не було. Хоч надовго наїмся. Вже й нудило, а їв, хоч і не так жадібно, як зразу.

Одна жінка стояла на мішках і щось голосно говорила, махаючи руками в бік комірчини, але решта зацитькували її або ж уперто відмовчувалися. Я відчув, що всі ці жінки не люблять мене, хоч недавно іще співчутливо усміхалися: мовляв, і в мене є такий помолець, але не взяла, бо дощ...

Вони вийшли похитуючись. Майор намагався одягнути кітель, але ніяк не міг влучити рукою в рукав, аж поки не допоміг олійник. Тато зашпортався за вигуркану, встелену борошняним пилом підлогу і впав, аж відкотився кашкет до порога млина.

Майор накривав мішки з борошном плацями і старою ператою, а тато, заточуючись, запрягав коней, довго вилазив на воза. Намацкував батіг під конюшиною, оперіцив ним коней і погнав їх через Андріяшівку.

Майор лежав на мішках, розкинувши ноги в хромових чоботях, дивився крізь пластмасове віконечко портупеї на карту, але вона стрибала перед очима, то він розмахував білою носовою хусточкою над татовою й моєю головами, голосно гикав і приказував:

— Упірьод, Мироне! Ніхто так хутко не вертався з млина, як ми з тобою. Тепер маєш друга-мельника. Як попросить моя стара — не відкажи. Впірьод, Мироне!

Тато улесливо усміхався і гнав коней по важкій дорозі, в якій по букші грузили колеса, летіло болото на всі боки, висвистував батіг, рипіли шпичі й полудрабки. Я так і не знаю, чого осатанів тоді батько: чи дурна горілка попалася, чи хотів перед майором погоноритися — не знаю, але борозенного коня він тоді підірвав у передніх ногах і чорно запиячив на кілька тижнів.

Поки не поїхав Федьо...

Отож, нагрівив тато в молодості, а тепер йому Скіфа стало шкода. Скіфа, який граціозно підставляв шию під лаврові вінки, а не під пропахлу потом шлею. Власне, навіть не підставляв, а гордо тримав її, і той, хто вручав нагороду, мусив стати навшипиньки або й підстрибувати, щоб дотягнутися до його шиї.

Чого ж він проігнорував нашу перемогу цього разу, фотографію (нас обох) у «Спортивній газеті» й «Советском спорте»? Я б пішов у відпустку, а Скіф би цілий місяць жирував у стайні, розминаючи на прогулянці застояні м'язи. Дурень! Чого ще йому було треба від життя, яке навіть коневі дається лише один раз. Я народився сином конюха і, власне, тридцять літ поклав на умебльовану кооперативну квартиру в центрі Києва, на звання заслуженого майстра спорту. А Скіф народився породистим скакуном, його долю вирішили кобила з жеребцем, порода і кров, які дісталися йому в спадщину. Добрий овес і добрий вершник Василь Пушкар. Ото і всі Скіфові достоїнства, з яких він пожинав славу.

Телефон дзвонить!

— Зараз, хай встану з крісла в цьому осоружующому панцирі.

— Слухаю...

— Салют, кентавре!

В моїй келії запахло «шанеллю». Можна дихати. Можна жити й одужувати, шукати собі тиху, покірну жіночку з кулінарного училища або з дошкільного факультету педіну (вони, кажуть, приречені їхати на село, в провінційну школу, тому не розбещуються в Києві, тому на все життя зберігають вдячність чоловікові, який дасть їм право залишитися в столиці).

— Слухаю тебе, Ольго, слухаю...

— За годину захищаємось! Але — біда: опонент із Москви не приїхав, хворіє. Надіслав лише свій відгук. Напасть якась на дисертацію... нашу. Вболівай за нас, кентавре. Через годину думай про мого чоловіка якнайгірше, лай його на всю губу. Це, кажуть, допомагає. Ти хочеш щось нам побажати?

— Ні, ні пуху вам, ні пера...

— Іди ти до чортенної матері! Іди ти під копита свого коня! Іди ти бісові в зуби! Козі — на роги! Стоматологу — на свердло бормащини! Іди ти... — Ольга перевела дух і прісно реготнула в трубку: — Не гнівайся, забобон такий є. Коли я думала про тебе погано, ти завжди вигравав свої біга.

— Чи не занадто часто ти думала про мене погано? — огризнувся я, але трубка вже байдуже «кукукала».

Ольга цього не почула, пославши мене за стількома адресами відразу. Можна й не вернутися, якщо послухати її...

Вони захищаються. І, мабуть, таки захистяться. «Півник» довго ходив у скривджених. Кривда була дуже конкретною, бо ішла від дружини самого Мільженка (бачип, я все пам'ятаю, Ольга попрацювала добре). Зло покаране, Мільженка вигнали, дружині треба виживати, і вона прилюдно продемонструє це вже на захисті. Здасться, навіть виступить із захопленою промовою. Боротьба втратить сенс. Біди «півника» окупляться сторицею.

Ольга за дві години стане «кандидаткою», дружиною старшого наукового, вважай — доцентшею. Чоловікова зарплата збільшиться вдвічі. «Шанель» Ольга зможе купити на руках. Її дочка Ксеня приходитиме на тренування в спортивну школу не в потертому демісезонному пальтечку, а в шубці. Ольга шукатиме нагоди, щоб посваритися. кине ключі, викладе біля дзеркала почату пляшечку «шанелі» й хряпне дверима. Назавжди! І віритиме, що ніколи нічого такого в неї не було. Просто не могло бути в дружини відомого серед етнографів ученого. Для очищення навіть якийсь час буде люблячою жоною, і «півник» розправить крила для докторської. А потім... Таки знайде собі «запасний аеродром», щоб одводити душу від сімейної суєти. Він буде старшим, але впливовішим і вченішим од мене. Він має бути на рівні докторської. Без цього Ольга просто не зможе, вона задихнеться в кухонній задусі або ж збунтується проти «півника», переведе життя йому і собі. Йй просто потрібен «аеродром», «півник» мусив би змиритися з цим, знати свого «дублера» в обличчя, ходити з ним на

каву біля метро «Хрещатик», відвідувати футбольні матчі, філософствувати про життя, жінок, про те, які меблі купити в хату. Ні, Ольга на це не піде. Їй потрібен момент таємниці, підпільного гріха, ризику, страху. Я ж пригадую, як вона натхненно зосереджувалася, обмірковуючи, чим пояснить своє пізнє повернення. Тоді вона була неповторною, була просто лукавим дівчиськом, яке повертається з першого побачення й не хоче, щоб мама знала про це, бо вже доросла, бо вже має право...

Вона вигадувала, в якій подруги була (в тієї, яка не має телефону, яку «півник» бачить вряди-годи), що там робила (їздила подивитися дуже оригінальну українську свитку на сучасний манір), як довго добиралася з Виноградаря, як подруга умовляла її заночувати, але Ольга такого собі не дозволила, ледве вирвалася, щоб таки бути дома, щоб «півник» спав спокійно, щоб це не відбилося на його дисертації...

Ольга — талановита жінка, казав я собі в такі хвилини, але... не дай, Боже, мені такої дружини. Я б тут-таки, серед ночі, хапонував таксі й поїхав до подруги на Виноградар. Я б не дався себе ошукати й ходити в ролі роконося. Обережно, зламаєш клавіші «Легенди-404», яку тобі дістав батечко-торгаш одного з твоїх учнів. Обережно, бо кажуть, що «Легенду-404» вже чомусь зняли з виробництва, бо конструктори начеб «здерли» в когось цю модель. Спокійно заміни касету, і все. Не такий багач, щоб купувати новий магнітофон.

Що воно за дурниці: ні пуху ні пера? Бевзь якийсь придумав цю вісенітницю... Пух... перо...

Помер генерал, захищається «півник», Скіф місить болото під Яготином, скімлять мої переламані кістки, Ольга вже шукає собі самотника з квартирою, який вислуховуватиме її біди й клопоти за мить блаженства і близькості... Ні пуху ні пера всім! Усім?

Скіфові, який мене зрадив?

Тоді, востаннє, він мчав так легко й нечутно, що його сліди не залишилися б навіть на свіжому снігу, він не проламався б навіть на молодому льодку. Його гостра морда й шия м'яко розрізали повітря. Солодка, аж дурманна єдність коня й вершника творила з нас обох летючого кентавра. Моя жадоба перемоги не поганяла Скіфа, не змушувала його до бігу, а природно перетікала в нього, подвоювала його сили. Це було щось нероздільне, що прагне тільки перемоги, тільки її — на короткій житейській

дистанції. Я не чув за спиною надсадного дихання коня мого суперника, я не чув ні подиху Скіфа, ні биття власного серця — лише неймовірну напругу нервів. І передчуття: вперше! вперше! я виграю триборство! Вже є другий результат у манежній їзді (наше найслабше місце в триборстві), вже виграно конкур, всього на очко, але конкур — мій! Стіпл-чейз ми мусили виграти. Скіф народжений для кросу. Ми йшли з таким запасом, що я вже не мав сумніву: триборство моє! Василя Пушкаря! Пік слави, золото! Інтерв'ю, вітання, автографи! Поїздка переможця на батьківщину. Фотографія з батьком у колгоспній конюшні. Ольга несміливо запитує по телефону, чи можна зайти до мене, чи маю час, щоб прийняти її...

Все вже було — таке реальне й неминуче. Воно промайнуло в моїй уяві за кілька метрів Скіфового бігу до фінішу. Я міг спокійно зіскочити з сідла, взяти Скіфа за повід і довести його до фінішу — нас би ніхто не наздогнав. Отож, я мав право подумати: ось вона, моя перемога! Либонь, я встиг це вигукнути над Скіфовою головою. Над головою, через яку в ту ж мить полетів шкереберть. Майнула вапняна лінія фінішу, схожа на шматок не дуже чистого бинта. А потім — біла стеля лікарняної палати. Теж вапняна. Замість золота — мені гіпсовий панцир, а Скіфові — хомут і новий господар. Ні пуху ні пера нам?

Ні пуху ні пера «півникові», який оце зараз піднімається на трибуну вченої ради інституту? Цьому пентюхові й сліпцеві, що гасає по селах і реєструє півники й квіточки на нових хатах? Знайшов заняття для чоловіка... Краще будував би «кооперативки», робочої сили не вистачає. Кому ті цяцьки сьогодні потрібні? Дай краще казан для парового опалення, цегли й бетону на два поверхи, на гараж, на підземний бар-бомбосховище. Так зараз у селі будуються, а він — квіточки, орнаменти, півники... Ще б пак про-о-блема світових масштабів. Тема дисертації... Навіть Ольга кепкує, хоч і не є запеклою раціоналісткою кінця двадцятого століття. Обережно, але іноді кепкує з того, чим так ревно займається «півник». Сліпець! Жінка допізна вилежується в чужому ліжку, а він сортує своїх «півників» і вірить, що вона була в неіснуючої подруги, в кравчині, на дні народження співробітниці... Він на ціле літо виїздить в експедицію, випитує в старих бабів, чого вони саме так, а не інакше малюють квіти на комині («бо так наші мами малювали, хіба я знаю...»), живе на два карбованці й шістдесят копілок добових, спить у старих милосердих селянок (Оль-

га навіть думки не припускає, що він може зрадити їй, швидше пісню стару запише від молодиці, як о т е...) і вірять, що його Пенелопа знемагає від самотності й жури за ним, одержимим дослідником хатньої естетики сьогоднішнього українського села. А ми з нею — на тиждень у Плюти, з наметом, на берег Козинки, щоб нікого поруч. Правда, через кілька днів уже гризлися, а потім — згортали намета. А все ж... а все ж... «півник» з «рогами». Та я б своєю тримав у таких шорах, що боялась би й думати про таке. За кожну б хвилину звітувала мені, а я перевіряв би потім, чи правду каже. А «півник»... так дурневі й треба.

Ні пуху ні пера Ользі?

Ми познайомилися з нею три роки тому, восени, коли вона привела до кінно-спортивної школи Ксеню. Я дав їй свій домашній телефон, щоб передзвонювала, довідувалася про успіхи дочки. Вона зателефонувала в той же вечір. «Перевіряю, чи правильно записала номер вашого телефону, вибачаюся перед вами, Василю Мироновичу, і перед вашою дружиною, що потурбувала, але ж ви самі дозволили...» Я з радістю встиг тоді повідомити, що бурлакую в своїй «кооперативці», й зрозумів, що її можна запросити на каву з коньяком, на розмову про спортивне майбутнє її дочки. Ніяких зусиль з мого боку, пропозиція тренера-самітника трішки старшій від нього жінці — матері його учениці. Зусилля були потім: утримати Ольгу біля себе, не дати їй можливості зрадити мені з кимось іншим (крім, звісно, «півника», бо ми з ним — квити), не залишитися самотнім у цих стінах. Вона влаштуувала мене, бо й на гадці не мала розлучатися з чоловіком і поневолити мене шлюбом. Її попередниці саме на цьому й спіткалися, через те я жодній не давав ключів од хати, а Ольга має їх і зараз. Я їй довіряю. Більше того — я навіть боюся, що вона ось-ось поверне мені ключі.

Весь час обіцяла, що знайде мені дружину. «Таку саму, як я, лиш молодшу, незаміжню, без дитини. Весь час шукаю такої, але їх мало. Вони в дівках не засиджуються. Ті, яких я знаю, — одружені й не думають розлучатися. Але шукаю, кентавре, хоч теперішні дівчата більше люблять нареченого у власній машині, аніж на коні, хай навіть дуже знаменитому...» Я ледве стримувався, щоб не випалити їй: і щоб так само ошукувала мене, як ти свого?! Та я мусив мовчати, бо вона образиться й піде назавжди, а в мене зараз нікого, крім неї, нема, і я скнітиму в цих

стінах уже викупленої в держави квартири. Їй не шкода буде мене, самотнього, з переламаними ребрами, бо в неї є своя сім'я — «півник», Ксеня. А в мене навіть Скіфа уже немає, навіть він мені зрадив, хоч і заплатив за це сповна — місить болото під Яготином. Так йому й треба. Це я наполіг, щоб його списали й відправили в якесь господарство. Поки я був у лікарні, директор вчинив мою волю: Скіфа передали в якийсь спецколгосп під Яготином. Хай знімуть гіпс — довідаюсь, чи це правда, бо від директора можна всього чекати, хоч мене він побоюється (член збірної країни!).

Хай ходить у бричці чи під сідлом, хай ірже до охлялих після роботи колгоспних кобилок, хай продовжує з ними свій рід. Ні пуху ні пера йому, бо скотина залишається скотиною. Навіть коли вона знатного роду — тим більше. Я вже хотів кидати великий спорт і переходити на тренерську роботу, бо всі мої перемоги відбулися. Я так і думав: візьму ще оце золото — і злізу з коня у мить слави. Хотів зіскочити на землю сам, але мене викинув із сідла Скіф — чотириноге стерво, яке чомусь зупинилося. Чому? Чому? Він же без мене вже нічого не вартий. Просто жеребець, який скомпрометував себе на бігах.

Чому ж він зупинився?

«Ікарус» підкотив до генеральського під'їзду. Вже поховали. Військові впереміж із цивільними йдуть на поминки. Ні пуху ні пера, тобто — пухом і пером земля тобі, генерале, твоїм перемогам і поразкам.

Миллион, миллион алых роз...

Та замовкни ти, Алло, зі своїми трояндами, отупів від них. Обережно перемотуй касету, щоб не зламати «Легенду-404».

Скалолазка моя стала ласковая...

Марина Владі знову вийшла заміж чи й досі в жалобі і слухає пісні Висоцького? Що за шлюб був: вона — в Парижі, він — у Москві. Хіба можна таку жінку залишати в Парижі без нагляду?

Чому зупинився Скіф?

Телефон!

Зараз іду, хай вимкну «Легенду-404».

— Слухаю...

— Кентаврику, дорогесенький! Ми захистилися! Правда, ще ВАК затверджуватиме, але там уже не страшно. Наша перемога! Я з автомата дзвоню тобі, по дорозі до

ресторану «Динамо». Сказала, що подрузі похвалюся. Все, Васильку, біжу. Цілую тебе. Захист — просто блискучий. Уже не думай про нас погано, бо захистилися...

Чому не пахне «шанеллю»? Чому Скіф завалив нашу з ним «дисертацію»?

«Мені тут добре, хоч сьогодні знову побився з вороним жеребцем за білу кобилу. Вчора я ходив із вершником у сусіднє село. Возив чоловіка до лікарні. зуб йому дуже болів, і я віз його обережно, хоч для мене найбільша мука — іти поволі. Все своє життя я ходив по колу. Білка в колесі. Голова йшла обертом. Я заробляв почесні для Нього. Я народився з єдиною метою: бігти, бігти до останнього подиху, до падіння, але — бігти, брати навмисне поставлені переді мною перешкоди.

Мої предки завжди долали шлях двічі: кудись — а потім назад, додому. Чим швидше дійдеш в один кінець, тим швидше повернешся. Ця мета конкретна, як конюшина чи вода.

У бігах я не міг терпіти, коли мене наздоганяють або біжать поруч. Оце і була мета: не дати, щоб тебе обігнали. Я був самотній і егоїстичний. В і н привчив мене до цього сгоїзму, і я просто хворів ним.

Мені хотілося прямої, вона снилася мені ночами у стайні.

На прямій видно далеко вперед, іноді навіть видно тимчасову мету, думаєш тільки про неї, а не про те, щоб тебе ніхто не обскочив. Коли напинаєш жили, йдучи під гору, то віриш, що потім обов'язково буде спуск, і ти відпочинеш. Якщо в один кінець дорога буде важкою, ти не проклинатимеш її, бо назад вона буде легшою. Пам'ять коня — це пройдені ним дороги, а не кількість перемог у заїздах.

Мені тут добре.

З тиждень тому на випасі я познайомився з білою кобилу. Побачила мене, коли її ссало лоша. Як вона лизала його, як зневажала мене з висоти свого материнства. Стояла на освітленому сонцем пригрітку, красива й сліпуча, випромінювала чистоту й породу. Горда і неприступна: ось яке диво я народила! Немає солодшого молока за мов. Лоша змахнуло головою й побігло, а вона все ще стояла, прислухаючись до своєї крові. Я весь день ходив за нею назирці, а коли наважився підійти ближче — мене садонув копитами вороний. Я присів від болю й ганебно

одійшов. Біла бачила це. І, може, саме тому підійшла до мене, коли вороний викачувався на спині посеред табуна й не бачив нас. Вона просто пройшла біля мене, але я почув запах її молодого тіла, побачив своє відображення в її чистих, як світання, очах.

Кілька разів я вже перемагав вороного, і тоді вона весь день була моєю. Я до шалу втішався запахом її тіла, бавився з її лошачком, але й пантрував, щоб не наскочив на нас вороний. Мене п'янили трава, осіння земля, навіть полян здавався солодким, коли поруч була вона.

Моя війна з вороним іще не закінчена, але я не віддам йому білу.

Я живу, ходжу під вершниками, тягаю двоколісну бричку, їм сіно й обрік — заради того, щоб бачити білу, щоб торкнутися губами до її тіла. Мені сняться білі сни, і навіть дощі здаються ніжною гривною моєї білої.

Так поволі смеркається. Так поволі...

Мені треба дочекатися, поки розійдуться конюхи й залишиться лише старий сторож. Тоді я легко перемайну через огорожу критого табору (це єдине, за що я дякую своєму минулому, бо ніхто, навіть вороний, не подолає високого паркану) й побіжу до білої, щоб через вориння тихо покликати її й торкнутися губами її теплої шиї.

1975 р.

АНТОСЬ НА ДЕСЯТИ МОТОЦИКЛАХ

Тихо дотлівала зоря над Софіїною хатою.

Сива покришка неба щільно лежала на вінцях обрію — і жодна птаха не зважувалася зиркнути вгору або злетіти. Єдина зірка присвічувала над селом і, либонь, була по цей бік неба, як і птахи. Проте вчухала дедалі більше.

Такого ранку завжди важко прокидатися. В тілі вже й сну немає, але й немає жодного бажання, не розпочалася в ньому бодай маленька якась пристрасть. Хіба що рештки чогось недоснилого згорнуть тебе в клубок, аж коліна торкнуться підборіддя, а потім довго розпростуватимешся, як вербовий пагін, на якому сиділа ворона.

Розбрелася пам'ять по кутках хати. Це — молодша. А котра старша — ніпає по дворищі, бо зараз не до неї.

Тоді особливо гостро відчуваєш самотність.

Хіба що є в тебе чоловік, щоб спрожогу залізти йому під пахву й завишкнути надовго, відчуваючи, як набухає його серце, як переходить до тебе його тепло, і певність, і ще щось таке, чого й не збагнути ніколи.

Коли ж мавш лише холодну подушку... Ет, до цього теж можна звикнути, подумала Софія й накрилася з головою, щоб зігрітися.

З усіх радостей Софія найбільше смакує ось цією — довго й неквапливо прокидатися щоранку.

Вона лежить під товстою ковдрою з пришитим унизу червоним гудзиком, щоб по тому знати, який край ковдри для ніг, а який для лиця. Хапливо дихає, щоб зігрітися. Софія худенька, якась аж сплюснута, як праник, — її навіть не видно на ліжку. Ковдра ледь ворухнеться — і все. Та ще маленькі худі ноги визирають. Як у дитини, тільки дуже схождені, й синюваті жили повиступали на стопах. Та великі пальці одночасно ворухнуться — так ідуть по свіжій, щойно розораній землі. Хай би не закінчувалася ця тиха вранішня благодать, ці хвилини злагоди з собою, зі старістю.

Нема нічого несподіванішого, як у таку мить хтось тебе потривожить, постукавши в шибку чи в двері. Тисячі здогадів шмагнуться тебе, пролетять крізь твою свідомість, холодно прилипне сорочка до спини, і ти спрожогу вискочиш босоніж у сні.

Софії вже давно ніхто не стукав у вікно. Хіба що ланкова в гарячу пору проривки буряків, коли кличуть на поміч і її, але ланкова стукає копійкою, що аж розплескалася від того по краях. Софія впізнає ланкову загодя, ще тоді, як вона сусідці стукає — Софія вже чує, поволі зводиться і жде. Чого це так довго іде ланкова до мого двору? Заговорилося з сусідкою? Хай, зараз буде і в мене...

Йй ніхто нині не стукав, бо буряки вже пішли в корінь і в гичку, але вона чомусь уже прокинулася. А, це задзвиччала в хаті рання муха. Противно ж як дзументь. Встати б та вбити, але де ти її знайдеш? Як де — на шибі десь!

Скинула з себе ковдру, вхопила складену в замашну мухобійку газету й кинулася до вікна, де гула розлючена муха.

Тлуста синювата потороч уже лежала на підлозі, біля крісла, а Софія чомусь біла й біла газетою по вікні, аж поки не втомилася її рука й не впала зів'яло донизу.

Але Софії все одно вчувалося дзижчання, що свердлило вуха й не давало можливості зосередитись на чомусь іншому. Змушувала себе прислухатися до монотонного чикання настінного годинника між вікнами. Хитю-хить, хитю-хить... Колиска в обидва боки гойдається. Колиска, та й годі: хитю-хить... Колисочка з дитиною...

Софія поволі починає ласувати цим звуком, він таки заспокоює її. Тіло западає в лінькувату змору, хочеться тепла, солодкої темноти і безруху.

Жменька кіс на голові вижухла, де-не-де вже й прихопилася сивиною. Софія тепер і рідко розчісується, бо за кожним разом на зубцях гребінчика залишаються великі кібляки волосся.

Тихенько задудоніла шибка.

Софія ледве встояла на ногах. Невже муха знову ожила? Ні, вчулося.

Годинник знову: хитю-хить, хитю-хить...

Здалося.

Ні, знову загула шибка.

Кинулася до вікна. Одгорнула білу, аж занадто накрохмалену (рипить просто під пальцями і не гнеться) білу фіранку.

Здоровенна долоня застусь один квадратик вікна.

Великий палець п'ятірні ворухнувся, і під ним знову глухо озвалося скло.

Вже не могла одвести очей, а видивлялася, вимацувала кожную рисочку на темній, зашмулянній долоні.

Той, хто стукав, нарешті прибрав руку, щоб зазирнути у вікно. Його велике, нерухоме лице не вмещалося в одну шибку і в кількох місцях було перекреслене рамками. Ворухнулись тільки глибоко втуплені очі. Перед ними була маленька, як маківка, мамина голова.

Вона йому іноді ввижалася, після зарплати, але завжди — більшою, чогось думав, що мама нарешті заспокоїлась від його фіглів та витівок, якими він вимучував її, коли жив удома, поправилась, а то й помолодшала. В ньому заворушилося почуття жалю, подиву, навіть зла на самого себе. Дужче потягнувся до материного обличчя, але зупинила шибка.

— Ма, — аж вдавився тим словом, бо відвик.

Вона метнулася до сіней, а його розчепірена п'ятірня ще лежала на холодному склі.

Почуття жалю й любові, що так зопалу стрепенулися в ньому, раптом десь поділися, zostавивши по собі лише

якийсь холодний облизень під серцем. І за мить, поки лягнула засувка в дверях, він відкашлявся, висякав носа і готовий був до тієї зустрічі, яку він собі знічев'я уявляв у поїзді, коли ті, з ким цілу дорогу грав у карти, зійшли на своїй станції.

Софія стріпнула руками, ковтнула повітря, наче зараз мала скочити у воду.

— Синашу...— й осіклася, бо не знала, що казати, коли приходять з далекої дороги.

Вона ще нікого не зустрічала після довгої розлуки. Тільки бачила, як інші жінки здибалися із своїми чоловіками після війни, але не запам'ятала, бо тоді весь час лише плакала.

Та й не знала, що сказати синові.

— Синашу...— хотіла поцілувати, але він був дуже високий, знала, що не дотягнеться.

Антось не нагинався, а простягнув їй свою здоровенну долоню. Він не знав, що можна вітатися якось краще, бо навіть коли траплялося привітатися з директором лісгоспу, якого він поважав і боявся,— то робив лише так, хіба що улесливо зазиравав йому в очі. Антось нагадав зараз про це, хотів підтеплити погляд, але подумав, що мама все одно знизу не побачить цього.

А Софія не знала, що робити з синовою рукою. Поцілувала зненацька.

Сіпнув до себе руку, а Софія зняковіла й розгубилася. Хотіла вивідати, чи назовсім приїхав, як обіцяв, але боялася вже зараз знати, що — ні.

— Бач, хату черепицею перекрила, тільки новий паркан поставити не зберусь, як ти просив.

А сама подумала: якби знала, що він приїде цього літа, то таки й на паркан стягнулася б. «Відки мені було знати, як у кожному листі з тайги писав, що вже приїде назовсім? Най вибачає...»

Ішли обое до дверей, а кудлатий пес, з мізерною мишакою мордочкою, ловив ніздрями дурманний запах ковбаси, яку Антось не доїв у вагоні й сховав до чемодана. Він ловив цей запах, коли Антось був ще далеко від хати, і тому не гавкав, коли чоловік зайшов на подвір'я, хоча він його і не знав. І тепер, коли гость, мало не присідаючи, ввійшов у двері, пес тонко залящав, грабаючи лапами землю.

Вже задніло, зоря вихолола й загорнулася в туман, як шовкопряд.

— Вйо-о, скачеш, як ошпарена гнида, мати твою за копито,— голосно галайкав на коней Федір. Навмисне кричав голосно, щоб почули у Софіїній хаті.

— Вйо, йдете, як на живодерню!

Не повинна ж Софія забути, що він їй цього року город виорав. Ну, просила довго, але ж не тому, що він не хотів, а щоб надовше запам'ятала.

Але Софія вже давно його зачула, та зумисне не виходила з хати, щоб трохи подратувати старого. Так само, як він її з оранкою городу.

Таки вийшла назустріч. Запросила.

Вечірка була в тій стадії, коли кожен говорить лише для годиться, а тим часом стежить, хто скільки їсть і в чому прийшов зодягнений.

Дід Роман уже хлебенув кілька келишків і наважився закурити свого тютюну. Його рот був підсунений аж під самісінький ніс, тому цигарка стриміла ніби з ніздрів. Дим, який він не встигав утягнути ротом, засьорбував носом. В голові доскітливо шемрало, наче там вовтузилось щось пухнасте й лагідне. Його почало хвилювати: скільки ж заробляє Антось, але притримував свій інтерес,— хай пізніше.

Клава — гевалувата, з короткими, грубими руками, великогуба, хтива, але не гріховодна, бо ще раз збиралася вийти заміж, молодиця — жумрала квашену капусту й ширяла очима по стіні, під якою сидів Антось. Погляди виходили такими стрімкими й невідхильними, що могли б видовбати в стіні Антосів контур.

Федір хапливо думав, що б його сказати на першу чарку. Хотілось вповісти щось таке, щоб запам'яталося аж до кінця п'ятики, а то й довше. Але в руках уже хлюпався келишок, а скалоока сусідка Марія, що сиділа навпроти, благала його поглядом, щоб, бува, несамохіть не лайнувся. Те його взлило й підбадьорило:

— Вип'ємо, як каут, за матір і рибйонка!— Хотів ще щось додати, але Марія перекрикнула його:

— Вип'єм, вип'ємо!..

Клава пирснула, аж затряслись над столом її випнуті груди. А заодно зазирнула в очі Антосеві й втихла, бо вловила, що він надто відверто обдивлявся її.

Федір почекав одголосу на його промову, не дочекався, почав шпиргати виделкою яечню. Мовчки вилаявся: «А волячими б ратицями ви заїдали, їдрі вашу роги! Антось як

був тупак, таким і зостався, коли й він нічого не зрозумів...»

Софії тут наче й не було. Вона невидимо клопоталась за плечима гостей, і вони бачили лише чиюсь руку, що клала на стіл то накраяного хліба, то тарілку із заїжкою, то повну пляшку. Вона лише тайкома стежила за Антошем, тіпилася його дужістю, помітила й Perezиркування з Клавою: «За таким би ти й до Сибіру побігла, хоч першого сама вигнала». Та наслухала, чи не обмовиться комусь Антош: назовсім він приїхав чи лише на гостину? Але про це ще не йшлося.

Клава роззулася й тримала ноги поверх туфлів, потім совгала ними по долівці, аж поки не наступила на цигарковий згарок і обпеклася. Хутенько сахнулася, підібгала коліна, а дід Роман подумав, що то Антош її під столом мацнув.

В Антося розслабилися й обм'якли думки про себе й про дід, почувався певно, незалежно, він нині був за найголовнішого, бо і п'ятика, і гості — все заради нього. Навіть Клава, на яку він колись із сум'яттям зиркав як на заміжню жінку, зараз здавалася йому солодко-покірливою, націджувала в уяву хисткого дурману, бажання швидше сп'яніти... Вже й сам був ладен розповісти, як там йому, в тайзі, але ще ніхто не запитував про це. А він у думках підвищував собі зарплатню, виселяв зі своєї гуртожитської кімнати шістьох хлопців і залишався сам, переводив у тайгове містечко «театр Тарапуньки й Штепселя», себе настановляв бригадиром лісорубів — поволі починав вірити у це. Закріплював віру ще однією чаркою.

Федір підхмелився. Йому чомусь захотілося докзати тут усім, що він — не випадково в цій хаті, хоча зайшов останнім.

— А таки казав я тобі колись, що Антош переросте своє гемонство. То, може, скажете, що брехав? А як язиками плескали, коли він монцикла в Іванюка з подвір'я вивів і три дні катався по селах? Як тоді язика шкваркотіли? А тепер Антош десять монциклів може купити.— Дід приязно глянув на Антося: мовляв, скажи, що й більше, їх все одно в сільському магазині зараз немає...

Але Антош відвернувся, перекидаючи цигарку з одного кута губів в другий. Він злився, що розмова повертається до його минулого, яке іноді згадував, як чуже, бачене збоку.

Федір на мент примовк, йому кортіло нагадати ще й про поцуплені Дарчині кури, які Антось відвіз продавати в райцентр, але не знав, чи можна сказати про купівлю цілої птахарні зараз? То налив собі чарупину й випив.

Аж такого панібратства діда з Антосем Марія не чекала:

— Вони з моїм Геником погиркались, і Антось його побив. До криміналу можна було подати, але хіба я кудись заявляла? Знала, що переросте він, уйметься в ньому розбишацтво. Геник зараз на залізниці у Львові робить, може, від тебе, Антосю, йому щось переказати? — І косьма дивилася на Федора: ну, що, діду, де тепер твій монцикл?

Антось вихилив чарку в широко роззявлений рот, два грубих пальці, що не поміщались на посудині, стирчали, як роги.

Софія подала ще горілки.

— Та пийте краще, як ото варнякати...

Всі були вже в тому настрої, коли прийшлася до душі лише перша половина пропозиції. Захлепотіла горілка в чарках.

Клава звелась з-за столу, щоб допомгти Софії, а ще й тому, що мала тугі, гудзуваті в литках ноги, то чому їм гібити під столом у темноті? Від сидіння прим'ялося й підскочило вище її плаття, відкривши незабрезкле, у синіх тендітних прожилках підкоління. Але Антось уже того не бачив. Якби це не була мамина хата і не перший день його приїзду, він би взяв цього шолудивого, легкого, як віхоть соломи, Федора за лахи й одніс за кілька кілометрів від села й, давши копняка, повернувся назад. А на шмаркатога Геника й досі кулаки сверблять...

Дід Роман цмулив цигарку, вогник хлипав аж під самим носом. Терпів, лигаючи дим.

— Якраз Петра скинули із заввічарнею... то, мо' б, Антось пішов на його місце? — радився Роман з присутніми так, наче це питання вже давно вирішено, а тепер тільки повідомляють громаду.

Антось звівся на ноги, аж гримнув коліньми у стільницю, порипуючи черевиками, пішов до сіней, де, опершись до одвірка, блискала у сутінках золотим зубом Клава, підперши складеними руками груди. Мимохіть зачепив її плечем, аж витрішкувато сахнулася й опустила руки.

Тріскучо й налякано завівкав у дворі цуцик, заторготів

ланцюгом. Антось садонув його черевиком під ребра, сіконуло вечір скавчання, і псина сховалась у буді.

Форкали Федорові коні під ворітьми. Холодно блищали блідаві проталини неба, і поміж ними недорікувато валявся місяць, як скибка недоїденого кавуна на березневім полі. На подвір'ї все було, як і чотири роки тому, наvertsало його до спогадів. Але ті спогади лише злили Антосю, будили підступи нудкої гіркоти. Він не давав їм перелитися в одне якесь, закінчене почуття. «Із стрічі зробили виїзну сесію суду...» Та почув кроки на сухій, аж деренчливій стежці. Клава йшла на город, несучи туфлі в руках. Великі, якісь їдучо-жовті квітки на її платті вигойдувались, і здавалось, ось-ось обсіплються. Насилу встромивши великі руки до кишень, пішов слідом. «Судити, і при такій бабі...»

Міг би догнати її у кілька вимахів ніг, але най відійде далі, в темноту. Клава неквапливо хльоскала туфлями по листках картоплиння, наче навмисне, щоб іти поволі. Лунко сплюнув, надбавив ходи, наздогнав. Але стежка була вузькою, ніяк було підійти збоку й зробити, як думав, «по-тайожному, за талію». Топтався позаду, а вона стьобала туфлями картоплиння, як і раніше.

— Що скажеш, Антосю?..

— А що говорить?..— Він уже шкодував, що розмова почалась, а його рука ще не на її талії.

Ворушаться жовті квітки в нього перед очима, і дурманить запах її розімлілого в хатній задусі тіла. Та ще й прямо перед ним пригинається до картоплиння, плаття підсікується вище, раз по раз сліплять Антосю незагорілі стегна.

Він очікував, що Клава зараз скаже, аби не дивувався старим, бо вони всі хмирюваті, а далі — все буде добре. Але мовчала.

Йшли вже її городом, почалося жито, а стежка стала ще вужчою.

— Ти б повертався, Антосю, в тебе ж гості, я сама дійду...

— Непрошені, переб'юцця.— Вийняв руки з кишень, бо здалось, що зараз вони вже будуть потрібні.

Заметелялося плаття між житом, заляскали босі ноги по стежці. Поки він зрозумів, що вона побігла, — вже була під своїм порогом. Затлумився пес, знічев'я гавкнув і втих.

«Хоче прибрати хату й ліжко перестелити...»

Чекав на стежці, кортіло курити, але забув цигарки, висмикнув стеблину й жував її. Пес підійшов ближче до городу й незлобливо погавкував. Але, як тільки Антось робив крок, гавкіт одразу частішав. Розчинилось причілкове вікно.

— Чого ти стоїш, таж мама і люди тебе чекають, я тебе прошу — йди, бо й про мене дурне подумують... Вертайся! — Вікно верескнуло й причинилось.

Долоні згорнулися в кулаки, перекусив стеблину й зозла виплюнув. Хапливіше загавкав пес.

Йшов додому не стежкою, а прямо через картоплиння. Зашпортався за гарбуз, ледь втримався на ногах. Озираючись. Люто вдарив його черевиком, аж розлетілися в усі боки дрібні зернятка, навіть до очей йому підскочили.

Ходив картоплинням, знаходив рештки розтовченого гарбуза і ще сильніше гилив їх ногою.

Знову хотілося до тих, хто його не знає і заздрить його силі, вмінню випити і не п'яніти, хто цінує його непанькання з дівчатами і не буде отак знічев'я цвіркати йому про минуле. «Десять мотоциклів їм купи, щоб виправдатись...»

На подвір'ї потурич ногою псячу мисчинку, аж та дзвякнула й одлетіла в бур'яни.

Гості розійшлися, Софія послала йому чисту постіль, прибирала зі столу і десь крізь гіркоту нинішнього вечора просочувались обачно лагідні помисли про Клаву: «З Клавою то й нічого не станеться, а він через те, може, в Теклівці залишиться...» Навіть на самоті червоніла від цих думок і хутчіше збирала посуд. Крізь видушену шибу тягнуло нічною вільгістю літа, змішаною з рідким перегавкуванням собак.

Мовчки зайшов до хати, мовчки стягнув черевики. Софія вийшла до сіней, щоб йому не було незручно при ній роздягатись. Та він скинув лише піджак і витягнувся на ліжку.

Софія тихцем постукала:

— Можна вже, Антосю?

У відповідь почувала з кімнати потужне, з сухим, як хрускіт хмизу, постогнуванням, хропіння...

На небі доокруж місяця повилазили мляві зорі й лежали, як зернятка біля розбитого гарбуза.

1978 р.

ЗУПИНИСЯ, Я ДОЖЕНУ

Курка, яку ще ранньою весною Роман Ковбасюк передав сусідським хлопчиною-петеушником своїй колишній дружині Варці аж до Києва, у жовтні прилетіла назад, у Теклівку. Описала над Романовою хатою два яйцеподібних кола й сіла на димар, біля скрипучого бляшаного півника. Кволо стрепенула обшарпаними крилами, випустила із дзьобка мокре кукурудзяне зеренце, яке по рівчаківі шиферного даху скотилося в мисочку, подзьобану курчатами, встромила голову в димар, хрипко втягнула в себе запах рідного дому й просокотіла:

— Кр-р-ри-л-ло! Кр-р-ри-летіла! Кр-р-р...

І знеможено задрімала, знісни кризь сон маленьке яечко без цупкої шкаралупи, а в самій лише прозорій, як із целофану, плівці. Яечко скотилося по шиферному жолобку на затилля хати, але не розбилосся, бо впало на густе плетиво павутини, яке розвішав старий павук між двома гілками волоського горіха...

Роман уже третій день корчував пня від старої груші, яку зрубав позаторік, після того, як на Варку «найшов дурний туман» і вона надумала на старість подівувати: розполовинила гроші на ощадній книжці, забрала два великих домотканих килими (кожен на п'ять квіток), склала в два чемодани свій одяг і подалася до найменшого сина Федора — на дванадцятий поверх Оболоні в Києві. Грушу Роман зрубав, посік на дрова і склав їх на причілку хліва за кілька годин, а коріняку вже третій день не може ви́йняти із землі. Обкопав його так глибоко, що в одному місці з-під глею навіть волога виступила від джерела, — а корінь тільки дзвенить від ударів молота, хоч динаміт під нього підкладай. Пообрубав усі відрогі кореня, а все одно щось тримає той пень у землі. Роман уже просив його здатися і розійтися по-доброму, гатив наосліп довбнею і залізним молотом, підсилював лома й підставляв домкрата — нічого не бере.

Вирішив нині ви́йняти пня хитроцями, по частинах. Так городищенський зубодер висмикував йому зуб мудрості — тричі їздив до нього, поки всі осколки витягнув з розпухлих ясен. Заганяв у пень залізні розпори, з хриплуватим хекотом лушпарив по них молотом-сиріткою (якийсь давній хитрун-дотепник приклеїв цю назву важеному моло-

тові, якого ніхто не хоче брати до рук, отож, дежить сиріткою). Розпори входили в іще живе дерево, але не могли розколоти його. І вийняти назад їх ніяк. Гамселив їх, аж поки не падав біля пня разом з молотом. Лежав, ледь во-рушачи пальцями рук і байдуже споглядаючи, як осипав-ться земля з краєчків ями та як кубляться в небі легкі осінні охмарки.

А голе куряче яєчко погойдувалося на шовковому паву-тинні, аж поки старий павучисько не виповз із своєї за-сідки. Цієї ваги павутиння вже не витримало, репнуло, і яйце скотилося під передню шину темно-синього, з по-лиском воронячого крила «Жигуля», що вткнувся носом у горішину, наче підсліпувато перераховував мурах, які спускалися по стовбуру на землю, щоб знайти прихисток на зиму. Павук, правда, встиг ухопитися за одну павутину й, доточуючи її, повис над решіточкою повітрязабірника, погойдався і, незграбно переставляючи лапки, поповз до мотора, що не охолов ще від ранкової їзди, коли Роман не зміг знайти в хаті сірника і втішився: є нагода провіт-рити застоюну машину, показати Теклівці, що він не впав у відчай після того, як його покинула Варка.

Курка дрімала біля бляшаного півника, що тихо поскри-пував на іржавій нозі, сон її був тривожний і сторожкий, час від часу вона стріпувала отерплыми від болю крила-ми, і кожен той порух віддавався вогнем у виснаженому тілі. В її пам'яті навіть уві сні жив отой простір, який вона подолала від балкона дванадцятого поверху київської Оболоні до свого села Теклівки, де позаторік і народила-ся з великого жовтого яйця, у Романовому хлівчику на теплій пшеничній соломі...

Вже на своєму весіллі з Варкою (він так і сказав: «мос з Варкою») Роман відчув, що втрачає незалежність, і пер-шу шлюбну ніч провів із хлопцями біля однокрилого вітря-ка. «Нічого т а м такого нема, як плещуть теклівські брехлії. Пробували. Знаємо. Гайда по келишку — й гулять, поки кров грає!» — напинав пальцями оспалі «вуха» си-ніх галіфе, ставав навшпиньки й очікувально пас очима дівчат. Котра? Навіть перестарки, які вже й не сподівали-ся на заміжжя, хапливо одводили погляд і ховалися за спини молодших: жінка ж дома чекає. Досі тут, під вітря-ком, йому ще ніхто не відмовляв у танці. Роман узлився, важко осів на підбори хромових чобіт. Мабуть, він хотів затанцювати сам, але тільки проорав чобітьми кривулясте коло під вітряком, грубо обмацав кількох дівчат (вони не

розбіглися з вереском, як було завжди, а мовчки збилися в гурт), з присвистом хапнув уже вільглого осіннього повітря з присмаком підгнилого листа й повільно пішов вниз, до села.

Зараз, лежачи в ямі біля грушевого пня, Роман подумав про себе тодішнього з тихою радістю: а ніхто з його ровесників не вчинив би так. Варка ж не піддалася на його вмовляння згрішити до весілля: потерпи до плюбної ночі, Романе. А він потерпів довше, як треба. Прийшов під ранок і ліг спати на сіннику.

Го, ха-а-ракетер, подумав про себе Роман і, тримаючись руками за пеньок, звівся на коліна. Свободу треба обстоювати, Романе. До кінця, Романе. Ну, покинула Варка, поїхала до сина. Не до іншого ж чоловіка, а до м о г о сина...

Ще курчам курка відчула в собі силу й натуристу породу галаганів, бо зміла постояти за кожну знайдену зернину, за кожного хробачка на гноїщі чи за місце біля алюмінієвої мисочки з грисом. Часто й сама дивувалася, як швидко все з'їдене нею переливається в тугі м'язисті стегна, в теплий жирок під крилами, в замашний крем'янистий дзьоб, у пружний вигин шиї. Уже першої своєї осені вона зайшла дебеолою куркою, та такою показною, що кілька разів ледве вискочила з-під замашної Романової сокирчини, що завжди стриміла в пеньку біля курника. Перед тим, як взятися за сокирисько, Роман любив плюнути собі в долоні й розтерти — саме та мить і рятувала курку, вона схарапуджено злітала з пенька, в який Роман возла, по саме вушко, заганяв сокиру.

Романові в Теклівці заздрили, але й шанували, бо якимсь обережно, не зізнаючись у тому, побоювалися його. Відділився він від Теклівки, непомітно піднявся над нею. Як не намагався бути простецьким одчаюкою, теклівським зухом «пятої авеню» під М'ясківським лісом, чоловіком колгоспної доярки Варочки Ковбасюк — відставь між ним і односельцями не зменшувалася.

Роман відгуляє літо, віджирує на суші, обмолотить замашним бияком соняшники з городу — і почужішає для всіх, бо почне витирати пилюгу з двох великих шкіряних чемоданів, обліплених наклейками іноземних портів, заріже вгодованого кабанчика, перекрутить його на пахучу теклівську ковбасу, позаливає її смальцем у банках і стане гарячковито позиркувати в бік Одеси. Там, на рейді, вже погойдується його «Стремительний», внюхуючись у простір вістрям гарпуна. Гарпун Ковбасюка. Навіть

Роман так його називає. А як же інакше? Сімнадцять разів ходив у льоди на «Стремительном», вважає, Сарматську гору китового м'яса наклав за ці літа. В теклівських світлицях у рамцях — весільні фотографії, пожовклі лики дідів та бабусь, які увічнилися в городищенського Фроїма-фотографа з мертвотно-жовтими пальцями, а в Романа — грамоти з пароплавства, від командування «Советской Украины», від капітана «Стремительного». На югославських стелажах — сувеніри з усіх країн, де побував Роман, і товсті альбоми з фотографіями, кожен рейс — новий альбом. Заходьте, дивіться, мої двері, як і душа, — навстіж.

За літо Теклівка і Варка звалили до нього. За довгу відпустку Романові треба було або перебудувувати хату на нову, побачену за кордоном, моду, або ж заісти в довгу, чамренну п'ятику. Варочка талановито вкладала всю свою маленьку жіночу владу над ним у те, щоби Роман таки перебудував хату. У молоденького виконроба, який споруджував чергову ферму в колгоспі, вона виміняла привезений Романом з плавання японський транзисторик на ще майже нову бетономішалку, за зиму вивершувала під ворітьми дві гори піску й щебілки, завозила з районної бази цементу й чекала чоловіка.

У травні їхала до Одеси, щоб зустріти Романа на причалі. На поїзд сідала в своєму сільському одязі (знала, що стежать за нею теклівчани, знала, що балачок буде надовго: якого дрантя навіз Ковбасюк? Що продаватиме? В чому появляться вони в Теклівці?), а вже у сестри, в Одесі, переодягнеться в тіснувате на неї вельветове плаття з іноземною «лейбочкою», яку важко буде й прочитати — так напіратимуть великі Варчині груди. Сестра взує її в лаковані сандалії з такими довгими ремінцями, що треба обмотувати ноги до середини литки, потім поведе до знайомої перукарки, де Варці зроблять таку коротеньку стрижку, що все літо вона ховатиме її під хусткою. Сестричка змусить Варку цілий день отак походити по місту, щоби «вжитися» в цей одяг, щогодини телефонуватиме в пароплавство, аби не запізнитися, аби вчасно з'явитися на причалі з квітами, щоб Роман шукав і знаходив їх здалеку в натовпі, щоб розчулювався і був щедрим, коли розчинить свої чемодани ще тут, в Одесі. Двокімнатна сестрина квартира в ці дні ставала готелем, куди з'їздилися всі ті родичі, які могли претендувати на Романові подарунки. Роман бурмосився, побачивши на причалі багатьох двоюрідних, винуватив у тому Варку, але потім, коли випивав

у сестри «за сушу», обдаровував усіх, хоча й каюся згодом: де їх весною стільки набирається? Восени, коли відчалюєш, тільки Варка й сестра махають услід руками...

Кілька днів Роман ще «отоварювався» в чековому портівому магазині, й Варочка мусила ходити в тісному платті та сандаліях (ремінці натирали литки до синіх басаманів), а сама боязко чекала, коли ж нарешті одягне «теклівське». Чоловік уже не лягатиметься, як колись, лише зневажливо мовчатиме до самої Теклівки й озиратиметься, чи, бува, не бачить її хтось із його команди. Ще кілька днів Ковбасюк ходитиме по селі в новому джинсовому костюмі найзнаменитішої фірми, в смугастих кросівках на рапатій підшві (залишатимуться їхні відтиски навіть на спортивній), в масивних позолочених окулярах від сонця (на обох скельцях незірвані етикетки), жуватиме пахучу жуйку, даватиме вогню стрічним із маленької запальнички, якої вистачить «до останньої сигарети», частуватиме охочих зі строкатих пляшок. Допізна ревітиме з його садиби новий стереомагнітофон. Варка ходитиме на ферму змучена й притихла. Присоромлено уникатиме жіночих балачок. Їй тільки б не прогавити той момент, коли закінчиться в Романа свято приїзду, бо прогавиш — закінчиться воно аж тоді, коли тенькне над його вухом осінь.

Пронесло. Загула зранку в дворіщі бетономішалка. Роман будуватиме під гаражем (хоч і машини ще не було) підземний бар. Якщо не зірветься — вистачить роботи на всьєнєкє літо. Гуде бетономішалка — маю чоловіка...

Курка, вискочивши з-під Романової сокири, ховалася в потовчену іржею коляску від мотоцикла, де й зносила велике золотаве яйце з двома жовтками, і, поки яєчко потихеньку вихолодало у в'язьку цератового сидіння, вона голосно кудкудахкала й вертілася на очах у господаря.

А цієї весни її почало щось марудити і водити, зогиднів їй цибатий, розгалунений на крилах півень, який по кілька разів на день поров крилом довкола неї, а щоранку вистрибував на кермо мотоцикла й до хрипоти співав лише для неї — своєї фаворитки. Тепер півень змалів у її очах, зблякли вогнисті розводи на його рипучих, наче накрохмалених крилах, сокоріння його ураз пофальшивило. Тіло її поїнялося жаром, вона стала важкою й нерозторопною, хотілося сісти на яйця й сидіти до отупіння, до знемоги, сидіти вдень і вночі, не піддаватись ніяким спокусам, вистраждати усе, віддати своє тепло до крихти, відчуваючи, як під нею у глухій шкаралупі яйця починають зароджу-

ватися, ворохобитися і прокльовувати собі маненьку дірочку в цей світ її діти.

Варка не встигла підсинати під неї яйця, бо притьмом збиралася до Одеси зустрічати Романа. Повернулися вони посварені, й курка з відчаю сіла на купку торішніх жолудів під дубом. Потім Варка покинула чоловіка й поїхала до Києва, на Оболонь, до сина, а Роман загусарив, хотів пустити курку на заїдок. Знайшов її на затиллі хати, у бетонованій виямці, куди стікала вода з ринв. Вона сиділа на круглomu, яйцеподібному камінцеві (Ковбасюк привіз із Одеси лантух морських камінців, щоб оздобити бетоновані одвірки в барі). Камінь був гарячий, пік Романові руки. Він здивувався, навіть не пив того вечора, не вмикав магнітофона, а на ранок, перев'язавши курці крила й ноги, відвіз «Жигулем» сусідського хлопчину-петеушника до Крижополя на вокзал і ним передав курку Варочці...

Він знову гатив молотом-сиріткою по розплесканих тім'ячках залізних колунів, прислухався, чи не надламається, бува, дзвінке перелуння ударів у живому тілі пенька, чи не піде десь тріщинка, в яку можна буде ввігнати рештки своєї сили. Ні, пень тримався, по ньому ще пульсували соки. Здавалося, полиш його на кілька годин — і застанеш на ньому зелену гіллячку груші, яку Роман сам і посадив тут у день своїх заручин із Варкою. Не на пам'ять про цей день, просто співпало, хтось дав йому щепу, і він змушений був її посадити.

А може, й справді залишити пенька, хай викине пагони, виснажиться, а тоді його й можна буде взяти, подумав Роман, і викинув молота з ями. Обтріпав джинсовий костюм від суглинку й повільно поліз нагору.

Город перетинали дві стежки, які цього літа Роман старанно забетонував, щоб не наносити болота в хату, бо важко потім вибивати килими. Він ішов ширшою стежкою, розглядав свої бетонні огріхи (треба було опалубки поставити, а він просто насипав бетону на землю, через те й вийшло якось нехарапутно) й думав: чого ж вона не вертається, Варка, ай ем соррі, Варвара Ковбасюк? Пора б уже, бабо, дограєшся, що оженюсь. Викинула коника, трясця без пастя, поки смалив з гарпуна по китах, поки возив дрантя — любила, а як востаннє зійшов на берег... Ну, трохи винен, така «сторі» вийшла тоді, буває... Митники конфіскували автомобільний японський суперприймач, у який він вклав двомісячну зарплату, механік Іван Ягайло, зголюючи свою бороду перед входом в Одеський порт,

розрізав щоку (Роман таки зумисне зачепив його ліктем), зозла бовкнув: «Дам так, що й доярка твоя не впізнає тебе!» Усе докупи! Злим ступив на берег. Для годиться обняв Варку й шепнув: «Не могла краще одягнутися? Третій рік — у тому самому платті й сандаліях... Перейди на другий бік вулиці». І став біля Варчиної сестри та невісточки у турецьких шароварах червоного шовку. У Варки дрібно затремтіла нижня губа, і вона, зсутулившись, пішла до зупинки автобуса. Роман бачив, як вона іде, шпортаючись на рівній асфальтівці, важко шаркаючи втомленими ногами, на литках яких проступають синюваті вузли вен. Він бачив, як вона нерішуче потупцювала біля входу в автобус, навіть подумав: зупинися — і я дожену. Та підійшли пасажири, якийсь чоловік допоміг їй зайти в автобус, двері зачинилися, й «Ікарус» рушив.

Лише коли забрали багаж і приїхали до сестри, згадали про Варку, бо її не було.

Роман знав, що дома вони помиряться, бо він зійшов зі «Стремительного» назавжди, заробив цю ранню пенсію, хепі енд, хау ду ю ду, Теклівка. Чи ж раз уже гиркалися до чорної ненависті, до розлучення, а мирилися все одно, бо Роман ставав перебудовувати хату, скидав верх, гнав другий поверх, ставив царове опалення, ванну, величезні вікна.

Варка переймалася його клопатами й непомітно вони починали перемовлятися, а на людях навіть ходили попід руку — і все забувалося.

А цього разу — трясця без щастя — все літо без жінки. Йй-богу, оженюся, як ще тиждень не приїде. Ні, два тижні.

Він ішов бетонованою стежкою, постояв біля кущика споришу, який встиг пробитися крізь міцний бетон (п'ятсот марка цементу!), поворушив його носком кросівки, дістав з нагрудної кишені масивні сонцезахисні окуляри і побачив курку на хаті, біля димаря. Невже вона з весни там сидить? Таж передавав до Києва, на Оболонь, Варці, й петеушничок казав, що тітка взяли, при ньому розв'язали їй крила й ноги, що курка не тікала від них, ластилася й зазірала в очі, а коли прийшла невістка — пустили курку на балкон, у плетений кошик поклали яєць із холодильника (маленькі такі яйця, зі штампом магазинним, дядьку), накришили хліба в коробочку від консерви й довго розпитували про Теклівку. Роман хотів запитати, чи про нього щось... але гордість зупинила його, а петеушник нічого не сказав, хоч Роман подарував йому магнітофонну

касету із записом хору канадських українців і пачку сигарет «Філіпп Моріс».

Може, тим самим петеушником передала курку назад? Ні, він би сказав, коли приходив переписувати собі грецький джаз...

Роман вихитав із дубового пенька, забетонованого на за- тиллі хати для дровітні, замашну сокирку й став повільно гострити її огризком бруска. Цюкнув суху грушеву хмизину (з тієї грушки) — як бритвою розполовинило. Але гострив сокирчину ще. Загнав її в пеньок, протер пальцями димкуваті скельця окулярів, увімкнув на всю потужність магнітофон (всі мелодії вже набридли йому, тому й не дослухався, хто і що виконує, грає магнітофон — і все) і по металевій, звареній із неіржавійки, драбині поліз на дах, по курку. Цинк на даху хати нагрівся, пік Романа в долоні, але треба було триматися, бо лякала висота за спиною й бетон, там, на десятиметровій відстані, куди можна посунутися... Якщо хтось і побачить — антену лізу по- правити, бо колір у третій програмі бляклий.

Курка легко далася до рук, лише стиха киркнула й звелася на ногах. Вона була легка, Роман відчув рукою її реберця крізь рідке пір'я, окинув оком Теклівку (люди копали картоплі на городах, стягували кабаки на купини — ніхто й не дивився в бік його хати) і з острахом подумав, що спускатися вниз буде гірше, та ще з куркою під пахвою. А треба. Не сидіти ж тут, поки Варка приїде.

Курка завишкла в нього під пахвою, хоч і було боляче. Так само боляче, як тоді, коли невістка на дванадцятому поверсі Оболоні несла її з балкона на кухню й випала рукою ножа в шухляді кухонного столика, а Варка ви- хопила курку й скинула з балкона. Треба було летіти.

Коли Роман опустився на бетон свого подвір'я, ноги його тремтіли, і він подумав: добре, що ніхто не бачить, навіть Варка. Він сів у крісло, вилите з бетону під горіпиною, і заплющив очі, слухаючи музику, що байдуже шугала біля його вух. По кросівках, по вишурганих джинсах сну- вала мурашва, сипалося листя з горішини, поскрипував бляшаний півник на верхку димаря, лігала над забетоно- ваним дворощем тонка павутина.

Зупинилася б тоді Варка біля «Ікаруса», і я б наздогнав її, і все було б «о'кей», трясця...

Курка заворушилася під пахвою, і він згадав про неї. Погладив по маленькій, з обвислим гребенем голівці, по худому хребті між крилами й пішов до пенька.

Скільки можна чекати на Варку. Йй-бо, оженюся.

Курка покiрно сидiла на пеньку, бiля сокири, навiть присiла й нахилила голову, нiби дослухалася до незнайомої музики, що виривалася з розчиненого вiкна.

Вiн провiв пальцем по вiстрi сокири, пригладив свою обтiчну борiдку, скинув окуляри й поклав iх бiля пенька. З гарпуна б iї взяти — i не киркнула б! Ага, бiля гарпуна Ковбасюка вже стоiть iнший. Стоп! Це ж сьогоднi йому б уже треба було бути в Одесi, на палубi «Стремительного», й поглядати на Варку з вiдстанi, недбало махати iй рукою, а хлопцям показувати пальцем на Варчину сестру — хай думують, що то його Пенелопа.

Так-так, це б сьогоднi, Романе. А ти — з куркою, трясця... Вiн заточився й розчавив окуляри. Зозла замахнувся сокирою, занiс iї над головою i вдарив.

Сокира увiйшла у пеньок по вушко, а курка перелетiла йому на плече.

Роман кинувся виймати сокиру з дубового окоренка, але не зміг. З гарпуна iї, Ковбасюк, з гарпуна, щоб тiльки пiр'я!

Нiчого, у нас ще сiмдесят шість кiнських сил у запасi.

Роман повiльно дiйшов до темно-синього «Жигуля», запустив мотора й вилетiв з гаража, ледве встигнувши загальмувати перед зачиненими ворiтьми, зупинився. Вiдпочив, вiдкрив дубову браму й помчав, здiймаючи хмаровисько куряви, безлюдною теклiвською вулицею.

Вже за селом, вискочивши на трасу, вiн побачив, що курка дрiмає на передньому сидiннi, на персидському килимкові...

Не було жодного вказiвника, щоб розiбратися: куди ж вiн iде...

Куди?

1985 р.

ЩЕ РАЗ ПРО ЛЮБОВ

Мацьо лежав у кропивi, сукав ногами, зблискуючи бiлими пiдошвами кросовок. Пече, Мацьо? На те вона й кропива, захищається.

Я вдало впав на якусь купину, чи не тирса? Тепла й м'яка, ще б чимось вкритися — хропи, як на румунському диванi «Анушарi». Хоч би Мацьо не здумав атакувати конюшню та нерви свої зав'язав на вузлики — хай споно-

чіє, хай пси відгавкаються, хай дід відкрутиться, відкашляється і захарчить у будці. Лампочка заважає. Цюкнути б її камінцем — маскарад. Хай стемніє, лежи собі, Прищику, лежи, Мацьо знає, що робити, він — втретє бере хвості, а ти — первачок, слухай команду і не закаляй штани «Ріорда». Ото Мацьо матиме кайф, а Прищикові — хоч із рідної лоджії, з сьомого поверху в квітник з трояндами. Отоді вже точно мої прищі зійдуть з мордяки, і Мацьо заткнеться зі своїми гадючими хихичками, шакал мальований. Ніби я ті прищі навмисне вирощую у себе на щоках, щоб Мацьо мав про що базікати при дівулях. Ось сьогодні візьмемо хвості, і хай Мацьо спробує не віддати мені Наталку. Хай спробує, я сам її видеру в нього, тхора гостроносого.

Комарі кусають. Через джинси жалять. Сам винен, Прищику, не треба було так витирати «Ріорду» цеглою, коли Марія принесла їх від подруги, чоловік якої вантажить ящики на базі. У нових лише сільські дишлі ходять і не перуть їх довго, а шик — у потертих, щоб натуральний котон виступив. Перебрав я, тручи цеглою, — навіть комарі проштрикують. На осінь «розколю» Марію ще на одні. Дістане, як хоче миру і спокою в домі на сьомому поверсі, а не хоче, щоб я з татом Толькою зустрічався. Викрутить сотеньку на усушці-утрусці своєї гастрономії. Тільки «Ріорду» вже брати не буду, «Левіс» треба, бо вже й Наталка на той час перейде мені і забуде про дзьобатого Маця.

Що ж воно таке: тирса, не тирса?

Сторож, дупло старе, вкинув коням кілька оберемків конюшини. Іди вже в свою буду, а ще краще — шуруй додому, баба вечерю зварила, перекинеш гранчака — і на піч, опудало старе. Тобі ж краще, бо Мацьо вже втретє буде брати гривви, як щось не по його — кастет при ньому, діду, замашний кастет, свинцевий. Краще тобі, старигане, не бачити, як будем виводити, завтра вранці кинешся, заявивши голові колгоспу, але що для колгоспу якась там пара кінських сил, коли в гаражі — їх тисячі? Не зв'яжуйся, старий. Віддай по-доброму...

Ні, гуркоче по грудках черевиками між возами. Вози нам ні до чого, вози тобі лишимо.

Машина в пісках під лісом гуде. Гуде, як жук, викинувши вперед жовті вуса світла. Не там, де Мацьова «Ява» захована. Ми її там в кущах положили на бік й притрусили сіном з копиці — хто там поночі швендятиме в лісі?

Якби Мацьо тільки знайшов її, коли хвості візьмемо. Ще треба взяти їх, Прищіку.

Мені не страшно, а все ж попадатися не хочеться. Впізнають, і баба Тоня не витримає, і пропав «запасний аеродром», залишиться тільки тато Толька, але якби він сам, а то з куркою Зінкою, з курчам. Найдобріший він після роботи, в день зарплати. А баба Тоня — завжди баба Тоня, сів на автобус, вісімдесят копійок, пейзаж, сорок п'ять хвилин і — за кам'яною стіною: борщ, щастя, ніхто на тебе не гаркає, жмаканий четвертачок на дорогу. Все о'кей, якби тільки не розмокала щоразу: «Бідний ти мій, сирітка недоглянута, ніким не зігріта, той пелихвіст гуляє, а та драгтюхи стягує на себе, кому ти нужне, крім баби?» Якби не її голосіння — їздив би частіш... Борщ, воля, четвертак...

Бабина хата в іншому кінці села, на Татарському хуторі, біля калюжі, забитої гусьми з усіх трьох вулиць. Спати хочеться, а вони гелгочуть із самого досвітку, наче їх скубуть і в окріп кидають.

На цьому кутку мене ніхто не знає. Вперше був тут на тому тижні, велосипедом приїздив, коли заскакував до баби по четвертак, конюшню закримітив на краю села. Не думав, що приїдемо сюди брати копита, та ще й з Мацьом.

Не хочеться попадатися, бо на ранок вже й баба Тоня знатиме. Сліз наточе... Закурити б... і води. «Кагор» сушить, зараза. Ніби й небагато випили, вітром видуло, поки Мацьо гнав свою «Яву» від Києва до Ядлівки. Сушить, йолки-наталки. Закурити б і склянку води з бабиної криниці.

А, це не тирса — пересохлий кінський кізяк! Фу, гидота! Це я вже півгодини тицяюся мордою, лежу на гною, а думаю — тирса, гусак дурний, у гноїську порпаюся.

Повзу до Маця, в кропиву: жалить, але ж не смердить. Гребу руками й ногами, а кізяк всередині, під верхнім шаром — мокрий, справжній кінський гній, це ж усі джинси і куртка будуть у кінських кізяках, йолки-наталки! І забабляний, і смердітиме зараза.

Тицьнувся мордою в кропиву. Мало мені прищів, ще й бурдючки повискакують, і баба Тоня не впізнає, як злапають. Ні, в кропиву не полізу нізащо.

— Хочеш тікати, Прищ? Штани парують? — сичить з кропиви Мацьо, і мені ввижається його шпичка-ніс, як у Буратіно. Ніс видовжується, прогортає густу кропиву, тягнеться аж туди, до возів та коней, до діда, внюхується

в них. Тіло його все меншає й меншає, перевертаючись на гострий ніс, на якому сідають комарі. Тю, мана якась, сказала б баба Тоня.

— Тут купа гною, а я — не хробак. Дід не збирається йти додому...

— Самі здохляки по півкінської сили, ребра і тельбухи. Чи й дійдуть до Галявини казок?

— Витримають, колгоспні, тільки взять треба, Мацьо. І щоб з дідом не зв'язуватись, мене тут усі знають...

— Не підвивай, Прищ, я тебе не до баби на вареники привіз...

Що з Маця візьмеш. Він звик підкоряти, бути в центрі уваги. Хто цього не розуміє — Мацьо навчить враз і переможно скаже: для кого Мацьо, а для кого — Мацієвський, йолки-наталки! З ним краще не зв'язуватися. Особливо зараз, коли він погодився віддати мені Наталку, якщо хвостів приженемо на Галявину казок, де Мацьо збирає всю нашу компу, де буде Наталка і ще дві кельми з будівельного вчилища. Багаття, танці, «Кагор», катання на конях, а далі — ніч покаже. Може, Мацьові сподобається котрась кельма, то я заберу собі Наталку. Мацьо обіцяв, якщо... гривви візьмемо для балу на Галявині казок.

Його хотіли витурити з дев'ятого класу, але тато Мацієвський забрав Маця до себе, на авторемонтний завод. На заводі Мацьо буває рідко, бо записаний у вечірню школу, до якої ходить охочіш, бо там багато дівок. Не треба битися за них у парку, на танцях із петеушниками, вибирай, яку хочеш, каже Мацьо й хихоче: там така «геометрія», така «анатомія», що дух забиває, хапаєш на перерві овечку з отари, на «Яву» — і до лісу. Біологія, астрономія, Аксиція і Григорій в «Тихому Доні». Зараза! А ти, Прищику, чманій над образом Давидова, над синусом і квадратним коренем, бо Марія вискочить заміж, як не закінчу десятирічку. Ні, я не дебіл, щоб погодитися, приведе мені в хату свого Гвоздодера — вантажника з магазину, тоді — катастрофа. Краще Прищик ходитиме до школи, чманітиме на уроках від нудьги, перечитуватиме млосні місця з «Тихого Дону». Мацьові повезло, його хотіли витурити, і Мацієвський змушений був забрати сінка на свій завод, купив йому «Яву», щоб їздив у вечірку, в стадо ягниць. У Мацька таточко — заступник директора, а мій що — шоферюга на хлібзаводі, друга сім'я, аліменти...

Дід іде сюди! Невже помітив? Полізе Мацьо в бійку чи обійдеться?

— Керуй, Мацю! — видихаю перестрах у кропиву і втискаюся в сухий кізяк під кропивою. — Тільки не пускай кастета, дід — з голими руками...

Комар уп'явся у щоку. Пить хочеться, відро води виду-длив би. Дід зупинився кроків за двадцять. Закурив. Помочився. Зайшовся старечим кашлем. Пробубонів щось до себе. Голосно висякався. Йде до нас із Мацьом. Загойдалася кропива, заблискотіли вичовгані підопшви його кросовок. Мацьо бере в обхід конюха. Тільки б не хапався за кастет, йолки-наталки.

Знає бабу Тоню чи ні? Може, колись залицявся до неї. «Я, діду, онук баби Тоні, шукаю черв'ячків, щоб удосвіта піти по рибу...»

Мацьо заліз у високу кропиву, що вже викинула китиці, тепер його не видно зовсім. Нікуди він не йде, Мацьо просто надійно заховався, «герой» з кастетом, шкура. «Черв'ячки збираю, діду, онук баби Тоні з Татарського хутора, син Марії Підопригори...» Лежи, Петрику, не бійся, на одного не нападе. Лежи, може, не побачить. Іди собі, діду, до баби, а під ранок знову навідаєшся, так буде краще.

І він справді різко повернув ліворуч, мабуть, вийшов на стежку, бо загули його шкарбуни, відлунюючи в порожній конюшні і в мені, і в нічному полі. Сторож віддалявся, а кроки його вилунювали й вилунювали, наче він ступав на місці, над силу підіймаючи ноги в кованих черевиках.

Мое тіло раптом розслаблено випросталося, як пружина в дивані «Анушара», коли я зіскакую з нього, щоб не запізнитися до школи. У-ух, здорово все обійшлося, Петре, наче в кінодетективі. Посіпав ти мені нерви, діду, на іспитах я так не парував, як зараз. Легко, навіть радісно. Розтулив кулаки, і з них висипався сухий кінський послід.

Встав. Пригинці перемайнув через дорогу. Перевів дух під старим осокором. Коні жумрають конюшину, відфоркуються й важко зігхають. Сліпає, обліплена комарами, метеликами й жуками, запилужена лампочка.

Ще один кидок — і я біля жолоба. Лише один кінь злякано сіпонував головою й одсахнувся від корита, решта — повуро хрумають зелень, форкають і пострілюють очима. Натягалися за день у колгоспі, я знаю, бо не новачок тут, у вашій Ядлівці, хвості, свій я, не бійтесь. З Татарського хутора, де баба Тоня живе, біля калюжі. Свій.

Відв'язав два поводи від кілець. Нікого не видно. Дідових кроків не чути. Можна змиватися, Петре.

Неохоче вони переставляють ноги, але йдуть, бо тягну за собою. Від чого я так змокрів? Невже від страху, йолки-наталки? Тут всі бригадні копита виведи — ніхто не кине-ться, а ти, Петре, як босоніж по електроплитці. Дивися, Мацьо, якщо ти ще не втік до своєї «Яви». Погусаримо на Галявині казок на гнідих, аж іржавих якихось. Як взяти добру ломаку — підуть і галопом, якщо Наталка буде, якщо Мацьо не передумає, як будуть кельми і кот-рась із них сподобається йому.

Ніхто не доганяє, гніді дихають в спину і комарі кусають. Швидше! Он посадка недалечко, там і перепочинемо, гай-да, здохлячки, гайда, це ж не до плуга вас ведуть, а — на бал Маця, на Галявину казок, та-аке побачите, що в кол-госпі вам і не снилося.

Таке побачите, що позаздрить не тільки ваш їздовий, а й голова колгоспу. Ви дорогу запам'ятовуйте, бо назад, з-під Києва, підете самі.

Де ж Мацьо завівся зі своїм носом? Прикриває мій від-хід? Та ніде ні душі. Вже перша година ночі. Хропе Яд-лівка. Коні не винні. Мацьо сховався. Є два хвости для балу. Лісосмуга близько. Добре, що ніч темна, як сливове повидло. Тепер Мацьо не скаже, що я боягуз, ще треба подумати, хто з нас сміливіший, хто вартий Наталки. Якби вона бачила: Мацьо сховався в кропиву, а Петро веде, веде гнідих-іржавих. Баба Тоня може спати спокійно. Якийсь їздовий завтра може відпочивати, а як не вийде на робо-ту — ніхто й не помітить, що дві гриви втекло... на волю. Відробили в колгоспі — і викупились.

Не на ковбасу йдуть — на волю.

Щось дупнуло мене в бік. Аж тігнуло мною, але стри-мався, щоб не оглянутися зопалу, щоб Мацьо не подумав: злякався Прищ.

— Ну, що ти скажеш тепер, Мацьо? Є претензії до фір-ми Прища? Без грому й музики — два хвости, йолки-на-талки.

Мовчить Мацьо, заціпило тхорові, шакалові гостроносому. Хвали, хвали мене, рило свиняче, а то все себе самого за те, що вмів з дівчатами без церемоній, без довгих обходжу-вань. А тут — злякався.

Озираюся. Лоша! Маця нема. Лоша іде біля мене, мор-дочкою тицяється в мою куртку.

— А ти чого? Я ж не брав тебе, придурка малого. На вовчі зуби захотіло? — і ногою його під живіт. Відскочило, стало і дивиться. — Вертайся на конюшню, до своїх! Тобі

ще треба відробити в колгоспі. Вертайся по-доброму. Рости і тягни воза...

Мацьо сигналив мені своїм свистом із лісосмуги. Носом би ти довгим, як вудлисько, свистав. Свистав не перестаючи!

Ось хто мене розбудив. Просто над очима рве небо й гуде надсадно череватий «Ту». До Борисполя, на сідало. Скільки ж їх проревіло наді мною, так низько, що якби не ліс — за прищики могли б зачепитись, а не розбудили. А цей — в самі вуха заліз: вставай, Петре. Сонце пішло поза Лавру, поза мою Чоколівку (колись була моя, доки Толька з Марією жили, але розміняли, тепер я — дарницький), треба вставати, бо ось-ось і гості пригуркотять на мотоциклах. До мене, на Галявину.

Виспався, парешті. Добре, що розбудила мене ця «Ту»-ша. Встаємо, Петре!

Ох і болить же поперек, йолки-наталки! А що ж ти думав — тридцять з гаком кілометрів прогецати верхи... на пилці, що в'їдається в гузицю й розколює тебе надвоє, тридцять з гаком кілометрів — на сухій тарані. Мацьо, зараза, — на м'якому сидлі, на «Яві», а ти, йолопе, скачи охляп на кістлявому хребті. Скільки разів падав — не пам'ятаю, добре, що повода прив'язав до ременя джинсів, а то — доганяй серед ночі серед поля. Прокляття, як болить, хоч би розходитися трохи до балу, хоч би розходитися, бо сісти не зможу — суцільна рана.

Ну й клячі я взяв — на ребра накинуто кінську шкіру, покусану комарами й гедзями, вишургану шлеями. Не треба було прив'язувати їх до берези, після такого переходу — не втечуть нікуди. Стоять, вимахують головами та хвостами, а лоша лежить під кущем, якби не здіймався й опускався бік — як мертве, навіть ноги відкинуло й на гедзів не реагує. Коли брав їх на конюшні, поночі — здавалися тоді вгодованими скакунами, а воно — клячі колгоспні, яких і на м'ясокомбінаті не приймуть. Мацьо буде привідитися, як побачить їх за дня. Хоч надувай, як цигани для діда Щукара.

Болить і їсти хочеться. Може, хоч якусь кисллицю в лісі знайду та задурю себе. На кого я зараз схожий: ноги не підвладні мені, як котурни, заспаний, невмитий, голодний, а Наталка ж приїде. Мацьо буде вифранчений, напахчений французьким одеколоном, на «Яві», з гонором. Фортеця. Зух. Отаман. А тут і дзеркала нема, щоб причесатися. Хоч би калюжа якась, щоб побачити себе та пику вмити.

Знову літак ревував над лісом, залишаючи шлейф гарячого диму. Киньте щось з'їсти, відпусквички чортові, людина з голоду знемагає, всю ніч на коні їхала. Ага, скинуть. Хоч кулаком услід помахаяу, як бачать мене крізь ілюмінатори.

Хороше місце знайшов Мацьо. Глухе, машиною не під'їдеш, в густому сосняку — раптом галявина, з ямою для багаття, з густою травою, з танцмайданчиком, за півгодини можна вийти на трасу, в цивілізацію. Якби не літаки над головою — первісно-родовинний лад, слава Богу, з терпкими грушками-дичками, такими терпкими, що зуб на зуб не лазить. А треба з'їсти хоч кілька, щоб вижити.

Як же мені вичавити приці без дзеркала? У Мацьовій «Яві» є на кермі, але він приїде з Наталкою, з кельмами. Бабиного Тониного борщу б зараз тарілку або до холодильника домашнього допастися. Яка ж гидота ці груші, і худоба не їла б, а ти, Петре, жуй.

Ану ж, їстиме кобила чи ні? Знову літак заблискотів черевом. А лоша не прокинулося. Кобила тільки понюхала грушу й одвердулася. З її ока на мене подивився... Прищик, Петро. Ну й-даєш ти, Колесник (тато Толька мені прізвище залишив), впізнав себе в кінському оці, дзеркало знайшов! Видно, що не причесаний і тільки. Хоч пригладжу чуприну — і то легше.

— Та не кліпай оком, шкапо, бо на ковбасу підеш!

Став ближче, карикатурно збільшився мій ніс, і я таки вичавив на ньому прищика, правда, руки брудні, щоб чиряк, бува, не вискочив. Зірвав листка з берези і приклав до вавки.

Хоч би приїхали вони засмерку, щоб у темряві не видно було моєї пики, я через неї лише двічі цілувався. Раз із Оксаною з сусіднього класу, але на другий день розляпав про це хлопцям, і Оксана зненавиділа мене, а ще із Ярославом з Ядлівки, через хату від баби Тоні живе, але її мама застукала нас, дала Ясці штурхана, а на мене ще й наклепала бабі. Марія, коли піддобрюється до мене, то каже: «Красунчик мій, викананий дід Підопригора, Тольчині тільки лаписька й руки, а все— від Підопригорів...» Підлещується, бо Гвоздодер має прийти до нас або вона з ним десь завіється допізна. Може, й не гидкий, якби не обсіпало лица «манною крупкою». Правда, Наталка бачила мене і вдень.

Якби вже швидше мені ту школу закінчити: всі тебе повчають, всі чогось від тебе хочуть, кожен вчитель думає,

що ти без його предмета не проживеш. А Марії вистачає математики до тисячі, курс другого класу, в її листах сила-силенна помилок, повстання під проводом Пугачова для неї відбулося «до Жовтневої революції». Он Маця хотіли витурити зі школи, а він працює на авторемонтному. Вчителька геометрії ходить до моєї мами просити дефіцитні ковбаси, баночку розчинної кави, червоної риби і — завіщує мені оцінку на уроці, і я знаю, чому.

Ні, це не літак — «Ява» реве в лісі, бо дрібно січе лісову тишу звідти, від траси.

Ідуть!

Ну, вже який я є, такого мене і побачите. Лоша прокинулося. Вуха йому було приставлено до землі, тому й почуло «Яву», а літаки — байдуже, бо в небі.

Сховаюся в кущі, хай шукають, а тим часом, може, й смеркне.

У темноті я сміливіший. Чого в нас нема полярної ночі?

Набили б морди один одному, чи що? Усе заплуталось, як чуприна у співака Леонтєва. Мацьо й Павук уже не можуть приховати, що не відступляться від Свічки. Люда чи Люся — не запам'ятав. Довгонога, струнка, вліта у свої брезентові джинси, а голова — полум'я свічки, коси й лице світяться навіть у темряві, коли вона відходить од багаття. Свічка, яку ні Мацьо, ні Павук не можуть запалити, хоч весь час крешуть іскри. На кий чорт їхала на ніч до лісу з Мацьом і Павуком, як отак манекенити, відмовчуватися, без охоти пити вино, в'яло переставляти свої напхані дурманом брезентові джинси, байдуже, геть зледащіло цілуватися то з Мацьом, то з Павуком? Вибери собі когось із них — хай не чубляться.

Ну, вибери, Свічко, Маця! Заради мене запалися з якогось кінця. А то він і Наталку пасе, і за тобою — аж пригорає в підшвах.

Чого було Барабольці їхати сюди? Такі, як вона, повинні прибирати в кімнаті, варити кашу, чергувати на телефоні, поки інші дівчата цілуються з хлопцями по кущах і на лавочках. Може, вперше й запросили її на таке, ніч перед цим не спала, випитувала бувалих, як себе поводити, просила в когось джинсів для лісу, але ніхто не дав — у якомусь дурному, в квіточки, платті поїхала. Кельма. Бараболя з колгоспної плантації. Двічі зривалася щось співати, але Павук давав волю своєму портативному «шарпові», і про неї забували. Один раз я з нею станцював, але

тому, щоб тільки не ображалася, не втекла звідси (ці сільські дурепи можуть — дичина, обставлена забобонами), на відстані танцював, щоб Наталка не подумала, що вже приклеївся.

«Спейси» шпарять із «шарпа». Павук ногою то піддасть звуку, то приглушить, нагадує, що маг — його.

— Колеснику, підкочегар! Діви мерзнуть, — каже Мацьо й підсувається до мене. Просто ховається за мою спину, щоб Наталка не бачила, як він дотягся рукою до брезентового стегна Свічки. Павук робить це відверто, а Мацьові треба ховатися. Встаю, хай Наталка бачить, мені цього й треба.

— Пішли, Наталю, назбираємо хмизу. — Везуха! Я цього моменту чекаю весь вечір, сил уже нема. Що то — вміти ждять! Обхитрував дурного Маця, хай гладить брезент, а ми з Наталкою... заблукаємо...

— Колеснику! Натка погано бачить вночі! Хрусне гіллячко, а ти злякаєшся. Крик! Галас у лісі! Паніка. Надьку бери. Надька захистить тебе і від вовка, — шекерявить Мацьо і дудлить вино з горла пляшки, борлак сіпається, напинаючи шкіру на його шиї.

«Кретин ти, Мацьо. Тхір. Недарма тебе хотіли зі школи витурити! У твоєму казані весь час вітер вариться. Тільки й гонору, що старий Мацієвський та «Ява». Плюнути б у твою тхорячу пику... якби ти був без кастета, якби ми не в лісі та не було тут Наталки...»

— Єфрейторський гумор у тебе, Мацьо, — промимрив я, відступивши од пригаслого багаття в темінь.

— А тут вищого звання нема, — ошкірився Мацьо й передав фугаску з вином Наталці. Нащо вона бере після нього? Ов же склянка є.

— А ти до вищого і не дослужився, Мацієвський, — захопилося в мене, бо саме дивився на красиві Наталчини руки, що тримали фугас над жаром багаття.

— Я тобі зараз зроблю майорську відзнаку на чолі. Зараз, Прищ, я тебе відмічу, — Мацьо перекочується по траві й встає. На ноги схоплюється Наталка і гарними білими руками відштовхує Маця під березу. Хай ішов би сюди, дебіл, хай би ішов, зараза. Ні, Натка не пускає, хоч він скрегоче зубами, озвірюється в мій бік.

Павук часу не гає, лижеться зі Свічкою, і вона не відштовхує його, але байдужа, ніби й справді зі стеарину виліплена. Цілується, а очі дивляться, як тліють головешки в багатті.

Бараболька тягне мене за руку до лісу. Коли вона встала, коли підійшла до мене? Мана якась. І я — йду.

— Пішли, Петре. Назбираємо гілляк. Не задирайся, — і тягне за руку, міцно вхопила, аж пальці мої оніміли. — Будь розумніший за нього.

— Іди ти під три чорти, кельма!

— Та я ж іду, але — з тобою, Петько...

— Мушу розквасити його тхорячу морду!

— Потім, потім, Петре. Де він дінеться, встигнеш... — І я таки йду за Бараболею, рука моя геть здерев'яніла, як ломака, не чую її зовсім, на ливні мене витягують з галявини, від одурілого Маця, але й — від Наталки.

— Куди ти мене тягнеш, Бараболе?

— Не бараболя, а помаранча, Петре. Мене дівчата в групі називають Апельсиною. Торік, як вступила до училища, як навезли в магазини помаранчі, так я допалася до них, що поки були в продажу — тільки їх і їла. На їсю стипендію накуплю і лише розлітаються лущпайки, а тоді я стала сушити їх на батареї — відвозю мамі, вона з них варення готує. А ти кажеш: картопля чи як там, бараболя...

Треба вирватися від неї і повернутися до багаття, бо Наталка не пробачить мені, що пішов з Бараболею. Не везе мені, навіть хвості взяв у Ядлівці, а тут... знову Мацьо верховодить, і що ти йому зробиш? Нічого, бо з ним — Наталка.

Бараболя вже затягла мене в куці. Темінь така, що хоч цвяшки в неї забивай. За крок — чорнюща безвість. Тільки білі Бараболині шкарпетки миготять при землі. Засапано прогув літак над нашими головами, прокліпав червоними вогнями, нервово освітивши напружену постать Барабольки, яка тягла мене до лісу, навіть не оглядаючись, чи я не загубився. Плентаюся за нею. Чого? Куди?

— Кельма! Бараболя!

— Помаранча. Ти — важкий, як мішок з картоплею. А з виду — сухий соняшник.

— На себе глянь, — сказав я і став як укопаний. Висмикнув руку й огледівся: вогнища і галявини не видно. Нічого не видно. Ступив кілька кроків назад і — спалахнув.

Я чи ліс? Зараза! Сліпець! Врізався коліном у гострий штурпак, ніби торкнувся оголеного електричного дроту.

— Падлюка-а! — застогнав я і завалився на землю. Біль був такий, наче я нанизався на той гостряк, і він

прошив мене наскрізь. Корчився і сукав по траві ногами. А будь воно все прокляте: і ліс, і Бараболя, і Мацьо, і все на світі!

— Як же ти гидко лавшся, Петре, при... мені... — почув я голос Бараболі біля самого вуха.

— Щезни! Це — через тебе, дурепу і кельму! Болить же нестерпно.

— Щоб знав, як від мене вириватися. Де тобі болить, хлопчику, дурненький мій школярику...

— Відчепися від мене, бо... вдарю!

— Не наговорюй на себе. Не вдариш, — Бараболя сильними руками перевернула мене горілиць, обмацала груди і, мабуть, побачила мої розірвані на коліні, зашплені кров'ю джинси. — Ой, а в тебе, Петрику, і кров є. Чи це — оте кислоче вино цебенить? Бідне ж ти, бо дурне...

Хай торочить, що хоче, нема в мене сили гиркатися з нею. Тупа, як валянок. Краще мовчати. В коліні моєму хтось гарячою головешкою крутить.

— Гукай Наталку... і Маця з... «Явою». «Швидку» хай покличуть! — ледве процідив я.

— Не до тебе їм, Петрику... Не почують... Такі вузькі твої штани в холошах. Ніяк закотити.

Я вчепився руками в траву, щоб не кричати від болю, а Бара... Пома... ранча, підтримуючи рукою хвору ногу, заковувала холоші. Її пальці походили довкола чашечки коліна й ніби забрали трохи болю. Вже очі можна розтулити.

Помаранча підвелася з колін, похапцем випросталася і... невже? невже! — хіба це так буває, так просто? — вона одійшла на кілька кроків під кущ, підняла поділ свого плаття, скинула його через голову. Йолки-наталки! Помаранча! Вилущена із шкаралупи. Світиться вся, сліпить мене, а — дивлюся. Закричу, Помаранча! За-кри-чу! Яка ж вона струнка! Ноженята, як два промені серед нічного лісу. Нічого мені вже не болить. Помаранча була в звичайній хлопчачій майці, різко випручалася з неї і кинула біля своїх ніг у білих шкарпетках та київських кросівках. Біля ніг, біля... ноженят помаранчевих. На одну-єдину мить спалахнули серед ночі двоє яблучок... білих-білих і зляканих, бо хто ж їх іще отак бачив, як я, Прищик... Петро. Ні, дві помаранчі прокотилися в мене перед очима. Запам'ятати! Запам'ятати, як все це було. Як все це в мене було... вперше, біля Галявини казок. Бараболю ж ти моя, Помаранчо!

Та вона ніби відчула, що я підглядаю, одвернулася й спритно накинула плаття, провела по ньому долонями, підхопила майку і розірвала надвоє. Схилилася над моїм коліном і стала обережно перев'язувати. Он чого вона роздягалася. Теж мені сестра милосердя. Вже не болить.

— Не треба, Помаранчо, нащо? Ходи краще... до мене...

— Будеш іще жити, як дурне крутиться в голові,— сказала вона, і я навіть відчув, як засоромився.

Я гладив її тепле, налите м'ясною округлістю плече й дивувався собі: невже я, Прищик, отак вмію, забувши про своє, обсипане «манною кашею» обличчя, отак сміливо і впевнено з дівчиною, з якою щойно познайомився? Я гладив Надійчине плече, а вона ніби й не відчувала цього, ретельно затягувала вузол на коліні, прилігши до мові ноги. Нарешті впоралася й обережно, щоб не зачепити рану, натягнула на гомілку полинялу «Ріорду».

— А чого це ти там хахайнуєш? — незлобиво запитала Надія і обережно визволила своє плече з мові руки. Вона стояла біля мене на колінах. Я привчився в темряві й бачив тепер її всю, бачив так, наче й не вона була біля багаття, ота, полишена й чужа, з погаслими очима, в дурному платячку з дешевою брошкою на вирізі, в грубих київських кросівках, з сільською піснею, яку можна почути лише в хаті баби Тоні, коли збираються такі ж старушенці, як вона. Там була Бараболя, що випала з мережки, непомітна й сіренька, як мишка в копиці сіна. Нікому з нас не заважала весь вечір жити і домагатися свого. Що ж змінилося, що я раптом дивлюся на неї іншими очима, що її плече так мені зігріло, що примітивні кросівки київської взуттєвої фабрики стали такі гарні на її ногах, що картопля серед ночі стала помаранчею? Майка, що гріла її груди (бачив їх, бачив і зараз бачу) погамувала біль у мову коліні... Прищ, не будь сентиментальний, не заслинюйся, не розмокай, бо це нині смішно. Не будь схожий на Марію, коли до неї приходять Гвоздодер. А хіба я... Чого ж мушу бути інший, як мені цього хочеться, як мені так добре, йолки-барабольки!

— Ой, Петри-ку-у! — Надія сіпонулася і впала мені на груди. Храбустів сушняк у заростях, тріщали кущі, з яких висунулася... голова. Страшна й величезна на тлі нічного неба. Я встиг подумати: затулився від страховиська нею, Надією. Не обняв її, а просто пригорнув до себе, щоб захиститися. Заплющив очі: хай уже, що буде...

Я — живий. Надія біля мене. Над нами стоїть... кобила з лошам. А бодай ви повиздыхали! Стільки страху приесли.

— Надіє, глянь, хто до нас прийшов,— сказав я, одігнавши переляк, і лише тепер відчув худенькі лопатки Помаранчі під своїми долонями. Лопатки тремтіли і немічно ворухилися під платтячком, як нерозвинені крильця. Я відчував кожен їх гарячий, живий хрящик, і ладен був захистити їх, але від кого, Петре, від кого?

Надія озирнулася, й тіло її враз обм'якло, розслабилася й безвільно пригорнулося до мене. Знесилено занишкла в моїх руках, як пташеня... з немічними крильцями. Та що це таке зі мною — як повідло розтікся. Ото б Мацьо ехидував, якби побачив... Та пішов він... на роги своїй «Яві»!

— Кось-коось, кось...— прошелестіла Помаранча, і лоша, гойднувши головою, підійшло до нас, я лише тепер побачив білу зірочку на його чолі. Надія дотяглася рукою до його морди. Не відсахнулося, а слухало, як вона погладжує його, стригло вухами й переступало копитцями. Кобила стояла позаду, лінькувато жумраючи й голосно зітхаючи в траву, я навіть відчував, як тепло її подиху докочується по землі до мого правого боку.

Надія сіла зручніш, витягнувши засмагли ноги, її помаранчеві коліна тепер були біля мого обличчя. Добре, що темно, добре, що вона не бачить, який я... ну, обсіпаний цими осоружними вавками, бо два верхніх зуби у мене чомусь ніби налізли один на один, наче їм тісно в яснах, бо губи в мене не вольові, а вареничками, як у молодшокласника. Добре, що ніч. Хоча мені б хотілося бачити її коліна, її наліті литки, кожен рух м'язу, кожну ямочку й солодку округлість. Не бачу, тільки теплим, живим дурманом жбухає на мене від близькості її тіла, від якоїсь паморочливої свіжості його. Я й не зауважив, коли вона випорснула з моїх рук, вони, мої власні руки, тьху ти! — обіймають... мене.

Лоша внюхувалося в її долоню, в коси, шию, і я задрив йому.

— Болить тобі, дурнику? — пошепки запитала вона. Мене чи лоша? І тому я промовчав. Хочеться торкнутися рукою її коліна: ось воно, біля моїх очей, але десь ділася рішучість, чомусь боюся, що Надія зараз відштовхне мене, схаменеться й знову скочить на ноги, заходиться збирати хмиз, якого чекає Мацьо.

— Нас будуть шукати. І — знайдуть... за помаранчевим запахом...

— Вони все знайшли. Ми з тобою просто заважали,— голос її став якийсь доросло-розважливий і тому журливий. Мабуть, це говорила її устами не скруха, а правда. Так розмовляє мама, коли посвариться з Гвоздьодером і виплачеться в зачиненій ванній кімнаті біля дзеркала. Хотів сказати: знайшов і я, але подумав, що вона не повірить, що це може її образити.

— А ми нічого з тобою не втратили...

— Не бреші! — з притиском сказала вона, аж лоша нашорошило вуха.— Не бреші, бо... знову болітиме коліно. Хіба я тебе питаю чи дорікаю чимсь, але не лукав переді мною, калічко нещасний...

Над нашими головами знову пронизливо, трошчачи тишу, прогув літак, і лоша схарапуджено сахнулося до кобили, притислося до її живота. Надія мимоволі пригнулася, начебт втиснулася у землю. Я хотів пригорнути до себе її коліна, але чомусь не міг наважитися. Поки збирався — літак погув за ліс, а в тиші я знесмілів зовсім.

— Хто ця Люда чи Люся? Якась вона... з воску. Заводна лялька.

— Просто сумна. Згарячу згодилася поїхати до лісу, обіцяно багаття, коні, музику, веселу компанію, до першої години ночі мали бути вдома. Попросила й мене поїхати. Йй це зараз справді потрібно: весною татка засудили на великий строк у групі з торгівлі. Людмила покинула школу й пішла до нас в училище. Хлопець, якого любила, відвернувся від неї, взявши... ну... що міг... І Людмила стала як заморожена. Водиться з усякою київською шпаною. На зло тому покидьку, на зло матері, яка вийшла заміж через місяць, як батько опинився в тюрмі, на зло собі самій. Деякі дівчата підхихікують над нею, інші — тихо заздять...

— А ти — в якій групі?

— У тій самій — штукатурів... Душа в неї затерпла. Вона знала, чого твій товариш заманює її сюди до лісу. Вона все знає. Я поїхала, щоб не дати їй ще раз впасти. Вона сама просила. Пригадувш, ми відходили з нею в гущавину лісу, коли ви розкладали вогонь? Людмила вже тоді зрозуміла, що кожному з вас потрібно! Йй сказала мені: «Я спробую сама, а ти, Помаранчо, рятуй отого», вибачай, Петрику, але вона так і назвала тебе — зелепуха. Я не знаю, що вона мала на увазі, але Людмила завжди все

знає. Бачиш, відала, що ти розпанахавеш собі коліно об пеньок і що я змушена буду тебе рятувати, зелепуха...

Лоша знову підійшло до неї, а кобила, важко зітхнувши, вклякла на передні ноги, постояла так, а тоді розляглася, відкинувши копита. Горлану́ли «спейси» з Галявини казок і вмовкли.

— Павук, мабуть, нервує, не через те, що нас нема. Я знаю Павука, той свого не прогавить: як же ж, приїхала з ним, пила його вино, в його лісі, на його планеті живе його кельма. Горло Мацьові перегрize, а не поступиться...

— А що тебе єднає з Людмилою?

— Як твоя нога? Може, підемо? Ми вранці маємо їхати з Людмилою до мене в село, там вона вгамується.

Болить. Однак міг би надсилу встати. Та... Не коліно ж головне, закінчиться все оце, без чого я знову стану Прищем, полпихачем Маця, мішенню для його жовчі. Кому я там потрібен? Та й чи втішиться Свічка, що повернулась Надія?

— Ти йди, Надійко, а я буду тут, стерегтиму колгоспну кобилу з лошам,— сказав і сміливо погладив її коліно. Вона аж злякалася цього доторку, підтягнула ноги й накрила їх подолком плаття.

— Ти про Людмилу спитав? Я вдячна їй. Знаєш за що? Ніколи не вгадаєш,— проговорила Надійка виключно, задержувато.— Вона врятувала мене від одного покидька з групи столярів. Розніжилася я біля нього, гуляли по Києву, цілувалися, їли морозиво, я йому сорочки прала. Вже він домовився з хлопцями із своєї кімнати, що вони на суботу й неділю поїдуть додому, а я прийду до нього. Ну і, як би тобі сказати, вирішила розповісти Людмилі, вона все знає і не насміхатиметься з мене. Людмила вислухала і сказала: «Не вір цим черв'якам, які норовлять залізити в кожне приспіле яблуко!» Я образилася на неї, думаю — зла на хлопців Людмила, лиха на всіх підряд. Так їй і заявила, захищала свого. Люда лукаво посміхнулася й не з'явилась наступного дня в училищі, не було і його. Увечері прийшла до гуртожитку, відкликала мене й сумно, винувато якось вичавила з себе: «Черв'як! З гидкою претензією на змія-спокусника. Тікай від цього, дівчинко!» Я трохи посердилася, а тоді зрозуміла й прикипіла до неї. І мама моя полюбила Людмилу, правда, мама не відає всього... Той облесник сказав Людмилі, що він просто хотів «ощасливити» мене, бо я більш нікому не потрібна й залишуся старою дівою...

— Надійко! Я хочу тебе поцілувати! — випалив я і звівся на лікті.

— «Ощасливити»? Шпаркий ти, зелепушку...

Я знову опустився на землю, стрельнуло болем коліно, ледве стримався, щоб не заплакати. І звладав з собою, але для того відсунувся від Помаранчі, щоб вона не побачила ще й жалюгідного виразу мого обличчя.

Облиш, Прищику! Мацьо і Павук засміють тебе!

Та хай вони подавляться своїм сміхом.

Що ж відбувається, Петре? Що?

Надійка розмовляє з тобою. Всі насміхаються, корчать із себе зміїв — це хлопці, або ж зневажливо позиркують на твої обкидані прищами щоки, мають тебе за слинявого сінка продавщиці «Гастроному» — дівчата з нашої ком-ни — нашого класу. Всі відгороджені стіною зверхності й старшого всерозуміння, володіють кимось або чимось, демонструють це володіння, хизуються ним. «Спейсами» в записі на плівку, «Явою», дівчатами чи хлопцями, з якими цілувалися й були близькі, джинсами й татовою чи маминою посадою, викраденими кіньми й купленими на чісь гроші «торпедами» вина... Зате я таке знаю, таке знаю... за короткий час. За страшенно короткий час. За час, поки сіло в Борисполі два літаки, прокрутилися магнітні «спейси», встигла задрімати кобила, ледь вгамувався мій біль у розбитому коліні. Мені байдуже, що зараз роблять Мацьо й Наталка, Павук і Свічка. Я не заздрю їм, заздрю тільки лопаті, яке третєся біля Надійки, вдихає запах її кіс і не боїться, що вона прожене його. Надія довіряє мені в усьому, а це — більш, як близькість Павука й Свічки, Маця й Наталки. Для мене це більше...

Пентюх, вона ж замерзла. В платтячку, навіть без майки!

Гамуючи біль в коліні, я сів і заходився скидати з себе куртку. Надія встала, щоб не злякати лопа, взяла мене попід руки і, напружуючись з усіх сил, дихаючи мені за комір сорочки, перетягла мене до кущів, де лежала гніда кобила. Моя спина притулилася до теплого конячого тіла, на що гніда лише лінкуватю повела головою й зітхнула.

— Ходи зігрійся й ти, — сказав я, зручніш вмощуючись, щоб було місце і для неї.

— Давай запалю вогонь, наш, власний. Бо — задубієш.

— Мені тепло, як дивлюся на тебе, Надійко, і як слухаю тебе.

— Не брешти, не підлещуйся, бо покину й піду до тра-
си,— стенула плечима, потерла долоньями свої литки і таки
сіла біля мене, підперши колінами підборіддя.

— Накрий курткою груди. Змерзнеш. Без майки... без...
ліфа...

— Ич, зелепушок окатий. Тільки чом на пень наскочив?
Груди — моя гордість. І ноги гарні, а решта — ширвжиток,
сірятина, картопля у травні...

— Молода, скороспіла. І не картопля — помаранча.

— Тільки й того, що молода, але ж — постарію. Відний
мій майбутній чоловік. Це ж йому жити з такою барабо-
лею, коли стільки вродливих жінок довкола. Як, чим мені
його втримати біля себе? Ну хоча б доки дитина підросте.

— Про душу ти забула...

— Кому вона потрібна сьогодні, коли її не можна по-
казати... навіть тому, кого любиш і не соромишся його?
Прянички, бабії, відступники, любителі короткочасних
перемог, ви цінуєте лише те, що видиме всім, ви, мовляв,
ним володієте...

До нас підійшло лоша, обнюхало мої джинси, Надійчині
коліна і вляглося, підкотившись хребтом до її стегна. Аж
посунуло Надію до мене, змушена була схилитися на моє
плече. Ось так хай би було до ранку. Нічого мені більш
не треба. Хай би так було, і я витерплю завудні шкільні
уроки, Гвоздьодера, мамині істерики, бабині сльози.

— Як твоя нога, Петрику?

— Чого не питаєш про душу?

— А щоб не давати тобі приводу для брехні.

— Я мовчатиму, тільки дозволь тебе обняти.

— Де ти вкрав цих нещасних коней, та ще й з ло-
шатком?

— В колгоспі баби Тоні. Для тебе. Вже б дзигоніла
зубами, якби не вони.

— А якби заgrimів у колонію?

— Тепер уже не страшно. Ти ж приїхала б? Ти —
з декабристок.

— Декабристки страждали не за крадені коні. Прізвищ
засуджених конокрадів ми не знаємо жодного...

— Запам'ятай: Петро Колесник!

Надія затулила мені рота своєю гарячою долонею. І я
жадібно поцілував її. Так жадібно, що вона аж здригну-
лася й притулилась до моєї щоки своєю щокою. Не від-
сахнулася, а сиділа непорушно, наче боялася злякати по-
рухом себе саму.

Це — вперше! Вперше! Вперше дівчина сама, отак ніжно, за велінням душі, настрою, а може, ще чогось, мені не відомого притулилася до мого невдатного лица. Са-ма! Навіть Мацьо, мабуть, не переживав такого, навіть Павук. Вони все беруть нахрапом, після «фугаски».

Впер-ше!

Са-ма!

Надійка! Кельмочка... Бараболенья... Солодка, пахуча Помаранча! Надія! Моя перша На-ді-я!

Гули літаки над лісом і над нами. Кілька разів горлав Мацьо і вмикав на всю гучність магнітофона Павук, але ми ледве чули їх, а може, не хотіли чути, бо їх не було в цьому лісі, де ми з Надією гарячковито й беззастережно горнулися одне до одного, наче розчинялися одне в одному, цілували одне одного, погляджували по щоках, спілкуючись тільки дотиками і теплом, якого в собі не відчували раніш. Ми знемагали від почуттів, затихали, а тоді спалахували знову.

Аж поки прокинулася гніда й нагадала нам, що ліс уже посірів, що він уже не чорна непроглядь, а — окремі дерева, що ростуть у лісі.

Надійка швидко скочила на ноги, допомогла підвестися мені. Тіло моє гуло, коліна підгиналися. Якби не її плече, я б не встояв.

— Не поспішай, гніда. Бо дуже боляче. Кожен твій крок віддає аж у тім'ї. Не спиши, бо лоша відстає, і кінь щось ледачкує. Не квапся. Не можемо ж ми з тобою появитися в Ядлівці завидна. Не можемо. Хай засне село. Підвезеш мене до бабиного городу, і я відпущу тебе. До конюшні дорогу знаєш від баби Тоні. Тихше іди, гніда...

Іду зарослою стежкою понад Трубежем. Коли ж тут проїхала вантажівка, набита ящиками, на які наклеєно зображення Нефєртіті? Не прим'ято ні кропиви, ні будяків, ні деревію, а машина проїхала. З повними ящиками. І то зовсім недавно, бо ще густо й дурманно пахне золотими помаранчами.

1986 р.

МИ З ДОЩЕМ І БДЖОЛА

Біля наших воріт вже форкали татові коні, напевне, мотали головами, бо час від часу вителенькували ланцюги у них на шиях, але, може, то пес посіпує прив'язю — канючить ласки у тата.

А тато кахикають у хліві, і я вже знаю, що від того кахикання ластівки шелестять крильми над своїм гніздом і прожогом, як з праці, вифиркують у білий проруб дверей.

Зараз мама прийдуть мене будити і скажуть, що надворі вже день такий, що ним можна і борщ забілити. Але я нині краще сам встану, вийду до хліва, де мама корову доять, — і ці слова скажу їм...

А ластівки над нашою хатою небо крильми колотять, наче й собі хочуть наш двір днем забілити. Та заодно й загіток собі після ночі мають. Кіт уже сидить на ослоні під старим кленом, бо там мама будуть молоко цідити. От жебрак. А завіякуватий сам — вдень клич його, хоч захрипни, то не заявиться, хоча й чує, бо десь на горобців у картоплях чигає. Занишкне і весь день пролежить, лише сивими очищами стріляє. А вранці і ввечері, коли мама корову доять, вже на ослоні міркотить і завиває перед усіма, навіть перед коровою та псом.

Але мишей у нас ніде немає — то хай розкошує...

Тато виходять зі стодоли і на порозі завузлюють у торбині причандалля для коси, а на кісці виблискує замість ручки зайолзаний коров'ячий ріг — то нашої корови, вона його ще позаторік збила в череді. Тепер у неї новий виріс, але трохи коротший.

— Ходи на коні трохи посидиш, поки мати нам снідати дасть, — гукає з-за воріт тато.

— Та хай вони зараз їдять... — ледве пересилую себе, щоб не одразу погодитись, але до воза таки йду.

Ворушу рукою в підгривку буланого, там у нього завжди вільгло й тепленько — навіть взимку. Він перестає жумрати зубами й легенько хукає мені на груди своїми сизими тремтячими ніздрями. От зараз ще трішки приплющить очі й так стоятиме, аж поки я не приберу руку.

Але мама вже гукають нас снідати. Я йду, а буланий згинається над опалкою, знову подзенькує його ланцюг...

Корова пасеться недалечко від мене. Іноді в неї порипують ратиці, наче вона озута в нові черевики. Я довго не міг звикнути до того й схарапуджено підводив голову,

думаючи, що хтось до мене йде. Але тепер звикся. Ще чути, як вона смикає міцними зубами травичку й лунко дихає в землю, наче в такий спосіб підігріває їжу.

Корова у нас не норовиста, пасеться собі, а коли насититься, то ляже й ремигає постогнуючи. Я колись навіть думав, що то вона свій власний язик жує й запропастить себе, але тепер знаю, що то трава на молоко перемелюється.

Постелив піджачок, звинув у вузол налігача, поклав його під голову й лежу горічерева.

Прямо над моїми очима вовтузиться собі небо, як річкова вода під льодом у тому місці, яке ми називаємо «пахвою». Але коли мій погляд поволі вилазить з очей (так равлик виповзає з черепашки, коли на нього дихати й примовляти: «Павлику-равлику, вистави ножки, на чотири стожки...»), тоді й небо піднімається вище. Але мій погляд ще малий, то хутко втомлюється. Небо відчуває те й починає знову присідати до землі. А я зашкулюю очі, щоб відпочили та довше боролися з висотою. Правда, я більше люблю це робити, коли йде ледачий дощ, тоді вчепишся собі поглядом за одне дощенья й по ньому карабкаєшся вище хати.

Вже вище пожежної вежі на тракторному стані...

Вже над тополею дядька Пилипа...

А он звідти — райцентрівський елеватор видно...

А звідси... Та коли нагадаю, що доведеться назад злізати, то вище не піднімаюся, а поволеньки затуляю очі рукою і довго пересвідчуюсь, що маю землю під ногами.

Але зараз мені щось долоню лоскоче, і з того місця лоскіт розбігається й сновигає по всьому тілі. То не травичка, бо щось тепленьке, наче я ввійшов з морозу до хати, а мама мені в долоні хукає.

О, ще лоскоче. Та це щось повзе мені по руці... Сіпаю рукою як ошелешений, лоскіт щезає, але я не знаю, що ж то таке було. Починаю навколо шукати очима.

Грудка, суха бадилина, забучавілий кізяк — вони не могли б мене лоскотати. Ага, ось де ти, бісове лоскотайло, лежить перевернута догори ногами бджола й чеберяє крильцями. Добре, що вчасно одмахнувся од неї, бо вже раз мав халепу від такої, як вона.

Пішов до дядька Павла по цигарку для тата, а він був у саду біля вуликів, то я навіть незчувся, як одна така бджолиська загнала мені жало в щоку. Тоді я забув про все на світі, місця собі не знаходив. А потім око мені запухло, мама і холодний ніж прикладали до гулі,

і мідяний п'ятак, і мокрий грис — аж на третій день зійшло. То тепер обминаю їхне коadlo десятою дорогою.

А ця, бач, і тут мене знайшла. Вовтузиться тепер у траві, так тобі й треба! Я ж тебе не займав першим. А небо зараз тобі таким самим бездонним здається, як і мені?

Ворохобиться, ворохолиться, а перевернутися не може. Дзижчати почала, спершу тихо, а тоді пронизливо й жалібно, аж у мене мурахва від того по спині забігала. Мучиться вона, і, бачу, сама на ноги не зведеться. Але руками до неї не полізу, знаю її — аби лиш жало пустити...

Беру суху бадилину й перевертаю бджолу на другий бік. І хутко відбігаю, бо злетить і почне доганяти. Але вона не злітає, напевне, навмисне мене до себе підманює. Ага, такий я вже, думаєш, і забудько...

Стою й чекаю. Дзижчати перестала, але вовтузиться в траві й повзе, та якось боком, тільце по землі волочиться. А може, вона зозла жало в землю пустила й поирати зараз буде?

Це мене заспокоює й осмілює. Підходжу ближче. Повзе, наче то не кусюча бджола, а така собі сумирна комашина, що сама всього на світі боїться.

Підійшов ще ближче, присів, бо ж ніколи не бачив, як бджоли помирають. Бачив, як мухи на мухолопі, як цуценя в картоплинні, курка... Правда, тато тоді її дорізали, а я втік. Бачив навіть мертвого діда Кузьму, як везли його на цвинтар. А от як помирає бджола — не бачив ніколи. Наче й повзе кудись, але виходить так, що колує на одному місці.

Ага, та вона десь крило й лапки собі покалічила. То ти — калічка, а чого ж мовчиш? Може, це моя корова на тебе наступила? Ні, вона б роздушила зовсім. Он торік татові на ногу стала, то з місяць шкандибали. А може, ти з дерева впала, як Костик, що й досі правою рукою не може каменя швиргнути? Але ж ти не можеш впасти, як Костик, бо він лише ходити й бігати вміє. Мабуть, то ви, бджоли, між собою потусались, як буває з нами на вулиці...

Чим же я зараджу тобі? Признайся, що жало не встромиш, якщо ти ще маєш його. Ну, скажи мені правду. Але як ти її скажеш?

Мовчить, повзати перестала, а тоді почала задкувати. Може, то вона так дає знати, що не зробить мені боляче. Зупиниться й знову задкує.

Зачекай, мама мені завжди кладуть в торбинку цукру до молока. Зачекай, я миттю.

Якраз є грудочка і хліб свіжий, я тобі його молоком звочу. Кладу перед нею цукор і хлібних кришок. А вона все одно назад відповзає. То я знову підсуваю. Вже геть затомилася, притаїлася й наче дрімає. Ще раз підсуваю ласощі. Ти дивися, не хоче їсти, хоч кричи на неї. А може, її зуби ще болять, як в тітки Віри. Одійду, либонь, соромиться мене...

Корова пасеться, але вже не так жадібно, поскубе трави, зведе голову, перемигає, знову поскубе — скоро вже лягати буде.

Щось наче моя бджілка їла і наче не їла, ніяк второпати не можу. Напевне, то вони так мало їдять, що й не розпізнаєш. І стишилася зовсім. Якби справді помирати не надумала, аж страшно мені стає від того.

Перенесу її на свій піджачок. Але як? Патичком — впасти може. Якби ж не вкусила. Торкнувся її пальцем — не чіпає, не кидається на нього, лише немічно тільки здригнулася.

Якщо почне кусати, то викину.

Поклав на долоню й несу до піджака. Йду тихенько, щоб вона нічого злого не подумала. І не кусає зовсім, наче вона й не з тієї породи. То хай буде на долоні в мене.

Починаю хукати на неї тепленьким. Але стиха, щоб не налякати або не здути зовсім. Ближче до рота підношу, щоб тепло було теплішим. Аж відсахнувся, коли помітив, що губами вже її торкнувся. От якби втяла за губи — вереску було б...

Але не вкусила. Славна моя бджілочка, добра.

Ще нагинаюсь і дихаю, але вже сміливіше губами торкаюся, аж лоскоти по них шастають. Дивно, що таке мале, а стільки страху наганяє.

Вже б кусала за руку абощо, то не боявся б її потім. Ляку в мене вже лише крихітка зосталася. Не треба кусати, бо ти, бджілко, одразу помреш тоді. Тобі ж гірше, а я виживу. Ну, поболить мені з день та й перестане, а ти назавжди вмреш.

Це надає мені певності. Накриваю її зверху жменькою і крізь дірочку дихаю. Е, та я їй сонечко застую. Вона без сонця помре. Розчавив черешню, може, їй сік посмакує — вони ж люблять солодке. О, таки зарухалась її голівка — живемо!

Не буду чіпати її зараз, бо, може, така, як наш псись-

ко: коли їсть, то ладен навіть на маму зубами клацнути (а що вже казати про мене).

Корова перестала пастися й зовсім близько до мене підійшла — втупила очі й дивиться. Що, й ти хочеш подихати на бджілку? Ти ж як фукнеш, то вона зовсім пропастиється.

Можеш собі стояти, коли вже така цікава вдалася. Підійшла ще ближче і вляглася, а очима таки стежить.

Знову моя бджілка задрімала. Я теж ліг, але тримаю її на долоні. Й дихаю легенько на неї. Лише тепер почув, як від неї ніжно конюшиною пахне. Наче то не вона в мене перед очима, а квітка конюшини. Що ж тебе занесло сюди, колгоспний луг аж по той бік села. Але ти все одно не скажеш...

Як же тебе на нічліг влаштувати?

Зроблю маленький курінь з сухого бур'яну й паліччя, зеленої трави наспід постелю, щоб спати було добре. Залишу хліба, цукру й черешень, гаразд? Але хіба ти скажеш?

Поклав я її легенько на книжку, черешню підсунув, а сам назбирую всього на халабуду. Корова за мною чогось здивовано очима водить...

Під вечір злаштував сховок, посадив туди бджілку, що так само куняла, затулив травною вхід, а тоді ще довго-довго надихував туди тепла. Нині треба буде зайти до Костика та випитати, чим його лікували, коли з ним таке саме прилучилося, — нога боліла.

Одійшов трохи, щоб глянути, чи не дуже впадає в око її хатка, хоча тут ніхто й не ходить. Ні, не дуже видно.

Пора корову гнати додому, бо й так затримався. Так-так, не дуже видно. Виспишся за ніч, а я вранці прийду знову і їсти тобі принесу.

Пригнав корову, коли вже навіть кіт наш задрімав на лавчині під кленом, чекаючи молока.

Зібрався йти до Костика. Раптом вітруган зірвався, погнало пилюгу по вулиці, загромохтіло бляхою на школі, сіре небо аж до самісінької землі провисло. Мама хуленько білизну зі шворки знімають. Котяру вже й салом на лаву не заманиш. Вулицею погнало стару газету, загелгали чийсь гуси, що бігли від річки вони, розчепірювали крила, і їх дужче гнав вітер. Забачивши це, я й собі на мить подумав: якщо оцих здоровенних гусей так несе вітер, то що ж буде з моєю бджілкою? Він же її, як порохину, підхопить.

Вже ні про що інше не думаючи, нічого не бачачи — біжу назад, в поле.

Жбухає в очі курява, вітер сіпає сорочку, дощ над головою сичить — біжу.

Ноги, не думайте лишень одразу втомитись. Добіжіть, а назад, обіцяю, поволі підемо. Ну, хоча б до горбка добіжіть, а з горба — я вже якось доклигаю...

Забубнів дощ об суху дорогу, хльоснув мене по плечах — біжу.

Ось тут мій курінчик має бути. Ні, либонь, під тим кущиком... Чи, може, під аж отим?

Хоч би слід який був, хоч би сухе стебельце — все розторгано вітром, наче й не було нічого. Обмацав навколо землю, кожну травинку — нема.

Дощ періщить заповзятіше, січе мене по тім'ю, розмочує землю. І чого я одразу не забрав її з собою додому — переночувала б у хаті, в теплі.

...Вночі мені погано спалося, дощ тарабанив по вікнах, і шиби дзижчали пронизливо, як моя бджола, коли я вперше скинув її з руки. Дивився на стелю, і на ній час від часу з'являлося дві блідих квітки конюшини й докірливо похитували голівками. Потім щезали знову, а дрібна цятка на стелі наче ворушилася й повзла то вперед, то назад... Після цього вікна дзижчали ще пронизливіше.

Вранці мама налили нам з татом тарелю густого червеного меду, що приніс нам дядько Павло, але я не їв його.

Пішов на город. Після дощу ще одчайдушніше цвіли наші соняшники. На них вже гуділи бджоли дядька Павла. Вони підлітали прямо до мого обличчя, вертілися перед очима.

Ну вкусіть же мене котра-небудь, вкусіть, чуєте!

Хіба шкода мене вкусити, я вам і словечка злого не скажу нині...

Одна сіла мені на чуба.

Та прошу ж —куси! Я ще й спасибі тобі скажу.

Полетіла.

І знову сіла на соняшник.

На соняшник, що похитувався під вітром.

Наче докірливо похитував мені головою...

А ЯБЛУКА ПАДАЮТЬ...

Повість у новелах

ВОНЬКА МЕРЦІЙ

Його очі облили дружину з ніг до голови гарячою смолою. Вона неквапом озирнулась — звикла до такого. На нього глянули два зеленкуваті озерця.

Вонька ніколи не дивився їй в очі. Його погляд не піднімався вище її шиї.

Скинув кашкет, що сидів на голові, як засмальцьований маленький коржик, вийняв з нього папірець.

— Думаєш, не знаю, чого війна почалася? Ти виклячила, о. Щоб мене ухопило! Ти ж, як сучка, скавучала, щоб спірвало! — обливав її словами і смолою з очей.— Пам'ятаєш, з пам'яті б тебе викинуло, як восени нову сорочку бик пожував, то як пащекувала: щоб мені стежки тільки від хати стелилися, щоб мене куди-небудь запроторили... От і прилетіла вже ластівка по мою душу. — На долоні лежав білий папірець, як кусок полотна на подвір'ї.

Жінка зіщулилась, зчахла, здрібніла. «Бити не буде — ніколи в житті не бив. Кричить, щоб переляк сховати. І по всьому видно, дуже перелякався». Стояла під його лайками, мов під водоспадом. Шукала щілинки в його гніві, щоб загнати в неї якийсь жартик — це часто допомагало. Тоді він виймав кисет з тютюном і виходив надвір долаюватись, але то вже було для сусідів.

От і тепер шукала.

— А хіба ти один ідеш, таж оно з кожної хати печеним хлібом пахне і від кожного порога стежка у війну впирається, — ненароком вп'ялася в самий корінь переляку.

І дійсно, зам'явся чоловік. Розпалений смолянистий погляд шубовснув у збудоражені зеленкуваті озерця. Потонув. Вперше за дванадцять років подружнього життя. Розгубився, як дитина.

— Ну то я йду дров нарубаю, щоб без мене не клюцала, а ти мені щось їсти на дорогу злаштуй, бо сьогодні в надвечірок вирушаємо.

Хряснули двері, вийшов.

Тихо шульпотіли вишняки під вітрами, село пекло хліб і лаштувало торби. Вонька рубав дрова, дружина мудрувала над харчами.

Далі колгоспівського поля Вонька нікуди не ходив. Не знала, що покласти йому в дорогу: кусок хліба — та він же з'їсть його, як тільки відійде од села. Вспала півкошика жита і посадила туди живу курку: буде по дорозі яйця нести, будити вранці, про дім нагадуватиме. А забagne чоловік м'яса — заріже.

Село вийшло за село. Багатоусто шепотіло, ойкало, скигло, мовчало...

З вулиці показався Вонька. По зажурених лицах паснула усмішка. Вдвічі вищий від теклівчан, Вонька ніс на плечах довжелезну тичку, на кінці якої теліпався кошик з куркою.

— Чи це часом не журавель, яким воду дістаємо?.. — ожив, стрепенувся в натовпі жарт.

— Може, думає відійти за село та й здерев'яніти на всю війну? — полоснув Самійло Тридоля.

— Нічого, всю дорогу свіжу воду питимеш, — заступився Гнат.

Прощання вже так і не вийшло. Прощався лише Вонька з дружиною обіч гурту, а решта дивилась на них.

— Іванику мій миленький, розминайся з кулею, пригинайся, закопуйся в землю глибше від інших, не забувай про свої два метрики і три сантиметри росту...

— Ну все, треба йти Батьківщину боронити, чи як там у «Букварі» Грицик читав... Ну, хату, город, тебе ніби... іду. — Впрігся в свою тінь і поволік її на шлях.

«Не здумай вернутись, сорому не оберемось», — швидше здогадався, ніж почув від дружини.

В очах у всіх полоскався подив: Вонька пішов не оглядаючись. Чоловіки спохватились, нашвидкуруч попрощались і побігли за ним. Тепер прийшло прощання, але не було вже з ким прощатись. По даленіючих постатях повзали погляди з-під села: «Ото мій чи ні, а ото таке, як твій, Оляно», — вперше приглядались до рідних постатей.

Вонькова тичка погойдувалась, підхльостуючи хмари, мов череду.

— Вже тільки чуб мого Михайла бачу... Ой, а я ж йому гребінця забула покласти.

Високо в небі волочився Воньчин кошик, мов ятір у морі, щоб спіймати сонце.

— Ой, аж тільки курявочку з-під ніг мого Самійла бачу, якби ж її хоч вітер сюди завіяв, у хату б впустила і не випустила ніколи.

Заходило сонце.

Теклівка тяжко заголосила.

ГНАТ ПРУДИВУС

Гулко падали на землю груші по садах — стверджували давно відкриті закони.

Падали на землю бомби — бозна за яким законом.

Падали на землю люди. Одні — щоб випростатись і піти далі, інші — щоб їх підвели чийсь руки і безпам'ятних винесли з війни аж ген туди — в гулкий грушопад. Ще інші падали, щоб уже ніколи не встати...

Сучасність смерділа порохом димом, солдатським по-том та цвинтарем. Навіть коли вона відкотиться в глибини минулого, все рівно не вичахне в ній той запах. Поки що вона розколювала час на минуле й майбутнє.

А посеред неї стояла людина.

Мати називала його сином.

Тато в очі називав «мій ледащо», а поза очі «мій козак».

Дружина називала Гнатом, а частіше — просто Гна.

В колгоспівській книзі обліку трудоднів він значився як Прудивус Г.

А в селі після весілля його всі йменували Гнат Гальчин.

Зараз йому ввижалося, що стоїть високо-високо, звідки видно всю Україну. Було жажно дивитися туди, вниз, на неї.

Горіли хати, як копички сухої, давно перестояної трави, а ріки гейби тікали од них і обходили звіддалік.

Вів заплющив очі і бачив, як жінки з дітьми бігли з жменями до Дніпра по воду і безмовно падали на потрікане гирло. Хтось гасив свою хату старою куфайкою, і в неї відгорали рукава...

З заплющеними очима Гнат бачив ще більше, ніж з розплющеними.

Зненацька він відчув, що йому страшенно воліється скочити з цієї вершини вниз і загасити хоча б свою оселю, котра підіймалася в небо чорним стовпищем диму. От най би на мить, а тоді б повернувся сюди знову, і хай буде все, що має бути.

Горіли дерев'яні хрести на цвинтарі, падали навзпак прямо на гріб, доглівали й розвалювались. А камінні ставали гарячими, і над ними кружляли птахи, щоб погрітися.

О, тоті птахи. Ми живемо в затінку їхніх розпростертих крил.

— Гальцю, гуси нас обминають небом. Чого вони не біжать у вирій по землі? Чого?

— Так легше, смутку менше.

— Гальцю, гуси нас обминають небом. Скажи, най сядуть на нашому подвір'ї спочити, води в коричатка поналивай, Галю.

— Нема води в крилиці.

— Гуси нас небом обминають на кілька сантиметрів вище пострілу.

— У війну птахів вбивають менше, ніж у мирний час.

— Скажи, Галю, птахам, хай не повертаються сюди весною, бо ще війна буде.

— Най летять куди хочуть, то їхня воля.

— Не кажи так, бо я можу на тебе крикнути.

Тоді обоє мовкнуть, а птахи летять небом, лише їхні тіні поволеньки повзуть по землі, по хатах, криницях, кладовищах.

Гнат розплющує очі. Нікогісінько навкруги. Тільки валує дим із землі...

Він знову стуляє повіки, бо важкі.

Десь тут була подоляночка,
десь тут вона впала,
до землі припала.

Хто це?.. Хто співає?

Десь тут була подоляночка...

— ...Тітко Домно, ну правда ж, була ваша Василючка?

Десь тут вона впала...

Так видко кругом від вогнів, а її не можуть чомусь знайти. Птиці летять і забирають з землі свої тіні. Шукайте і ви, птиці.

Сто днів не вмивалась,
бо води не мала.

Він знову на мить розплющується і дивиться в світ, наче у вируючий пальник паровоза. Від того вся його істота каторжно болить.

Птиці переплутали, де південь, а де північ. Летять, куди трапило, а запитати немає в кого, бо всі зайняті війною.

— Тітко Килино, намалюйте мене на іконі замість хлопчика, то буду вам усе літо козу пасти. Намалюйте, вам же легко.

— Та ти вже великий, не підходиш, переріс того хлопчика.

— І що, мене хіба вже більше ніколи не можна буде малювати?

— Не знаю, Гнатку. А головне, що в мене немає фарби для німба. А без німба ніхто й ікони не купить...

— Галинко, птахи летять чомусь дуже низько, прямо біля мого чола, аж холодок в обличчя хлюпає.

— То я, Гна, весільне плаття одягаю, щоб нагадати, якою була на нашім весіллі. Не сердься, бо я хочу його в неділю проміняти за сіль в М'ясківці.

— Галинко, птахи летять чомусь дуже низько...

— Ну, не буду, Гна, хай лежить ще в скрині.

— Хай летять вище, бо крила обгорять.

— Гнате, не муч мене.

— Так жарко.

— На води трішки.

— Стривай. Прийдуть сюди хлопці мої, то тоді й нап'юся...

Гнат не встиг розплющити очі, як його хтось боляче попихнув у плечі. Це було надто зненацька, і він не встояв, розгублено змахнув руками і скочив з вершини сучасності вниз.

Мотузка здушила горло.

Зламано гойднувся перед очима світ, як у розбитому на друзки свічаді.

Дим з рідної хати валує не крізь димар, а прямо крізь вибиті вікна. Та хата затанцювала перед очима, обклавшись червоними клаптями вогню.

Більше нічого не бачив, лише дочувся далекого татового голосу: «Козаче мій єдиний».

Летіли птиці ледь вище од пострілу, але над ними, зверху, були літаки.

Німці розходилися з майдану посередині з шибеницею, де вітер погойдував вихудле Гнатове тіло в подертім солдатським одязі.

Вояки шаркали запальничками, але вітер одразу задував вогонь, і той у мент гас.

Десять тут була подоляночка...

Теклівка зачепилася могилами за землю, а хрестами за небо. Так і захрясла в шпарині поміж землею і небом, як бабине Ксенине життя між хлівом і хатою, між Йосипом і коровою.

Все катастрофічно втрачає свої узвичаєні масштаби. Небо стало вужчим і жахнішим, люди його обминають очима, як жерло зарядженої гармати. Проклинають птахів за їх фатальну схожість із літаками. А вони вже цілий місяць переорюють втомленими крилами небо — голодні, бо ніде на землі сісти, хіба на багнеті...

пси гайдакають по селу і бряжчать обривками ланцюгів на шиях. Перші дні оргій собачої радості вже минули. Тоді вони у людській веремії зойків і проклять позривалися з прив'язу і з божевільним вистрибом пішли гасати по вулицях і городах, аж з роззявлених пащ червоним полум'ям цебеніли язики, гейби собаки лаштувалися їх комусь під стріху покласти. А тепер самі поприходили до своїх буд і, постеливши лапи під морди, пильнують за світом, як з амбразури. Ніхто їх не припинає, вони все одно ходять лише по тому колу, де була їх прив'язь. А Гальчин Тимур ночами тужно вив... Гальці вже ніби й не страшно нічого. Лише кортіло швидше побачити німців, і тоді дійсність в її уяві замкнулася б в усіх вимірах...

Гальці було гидко від того, що їй всі чоловіки услід дивилися. Всеньке її тіло було заїжджене їхніми очищами, як дорога на Савчину. Як їй остонудило зневажати ці боязкі погляди!

За все життя вона не бачила жодного гордого, гідного її погляду: теклівські чоловіки на неї дивилися, як з глибокого льоху, підпільно і налякано. А їй так спрагло хотілось подивитися в зухвало-горді, можливо, навіть зневажливі очі, щоб відчутти себе раптом маленькою, непомітною дитиною. Гнат з надмірної і щедрої любові не спромігся на це. І хоча всі п'ять років по весіллі Гнат виспав з нею всі ночі і вижив, не відходячи від неї, всі дні, Гальці здавалося, що вона його десь надовго губила, а потім знаходила знову, щоб загубити ще раз.

То оце теж носила в собі думку, що Гнат повіз мливу у М'ясківку. Десь здаля підкрадалося до неї: «От хоча б завізно там було...» Але Галька похапцем тікала від цієї думки...

Порожні теклівські вулиці — як русла пересохлих рік. Наче б не хотіли зустрічатися одна з одною і стрімголов розбігались поміж хатами, щоб швидше вирватись у поле і десь загубитись в ньому. Тепер ці вулиці й дороги в полі були нитками, які залишили за собою теклівські чоловіки, або потім, тримаючись за них, вернутися до своїх хаток...

Галька жахалася безлюддя цих доріг. Вони цупко вп'ялися в Теклівку, наче обійми велетенського спрута. Корова Маньоха тривожно поводила сизими облизаними очима, в яких йшла обертаса і Гальчина хата, і Галька, і Гальчині передчуття. Галька сквапно тікала до хати і знову думала, що Гнат у млині...

Од війни ще можна було сховатись у хаті.

Вечорів не було. Після дня зразу починалась ніч. Цьому не перешкоджав жоден голос, жоден вогник, не кажучи вже про пісню. Пісні були надовго закопані в землю. Тільки придуркуватий Мойся ходив щонаочі стерегти колгоспівську скирту соломи. Та ще дід Йосип все одно продовжував щодня копати криницю на городі, а води все не було.

В бік Томашпільської дороги поглядали крадькома. Здебільшого ж стояли до Томашполя плечима, начеб і досі дивилися вслід тим, що пішли воювати. В Томашполі вже були німці.

Вчора, коли серед ночі у діда Йосипа кінчився тютюн і він заснув, коли Мойся закуняв під скиртою, ніч задрімала також. Не знала ж вона, що її розбудить очманілий задиханий дядько, безсило впавши посеред Дуньчиного подвір'я. З вікон кожної хати на Дуньчине подвір'я злякано дивились очі теклівчан. Слово «німці» обпалювало думки і губи, з ним уже не можна було розминутись. Чекування ставало нестерпним.

Досвіток народжувався довго.

Чекання вже не боліло, воно перетворило уяву на болочу рану, до якої не можна було доторкнутись. Галька ж просто чекала Гната з млина. «Хай би уже приїздив, то й борщ би зварила, і слів би гарних сказала на ніч, тепер уже сказала б...»

Румуни стікалися у Теклівку, як брудна дощова вода в улоговину. Один слизькав по губах гармошкою, і вона монотонно ойкала і айкала якусь сороміцьку румунську коломийку, що оживає в Румунії лише восени, коли вино — потопом, та й то багато слів у ній тоді пропускають.

Інший силкувався затаювати. Перепробував і «переніцу», і «жок», але баюриста теклівська вулиця робила з нього поровистого коня, що не може зрушити з місця. Плюнув і пішов.

Із запустенілої хати покійного діда Анонія дивився у вікно на вулицю порожній глечик, і кілька румунів підняли догори руки, як перед наділеним у них жерлом. Молодий офіцерик гулькнув на них, і ті почали викарлючувати ногами, наче зумисне підняли руки для танцю.

Дід Йосип кринькував на дві криниці, бо натрапив джерельце.

Пришелепуватий Мойся обкопував скирту.

Дунька гасала по городі за попелястою куркою і жбурляла в неї каміння та прокльони.

Галька обережно розчісувала коси, бо зубці гребінця вилущувались. «Оце якби Гнат був, то сказав би: «Галю, нащо ти чешеш, я ж їх тобі очима вже розчесав...» Ніколи й не образив мене, от чудний...»

Воньчина Полька лячно бігала очима по обрїю і молитовно повторювала: «Хоча б не втік, бо сорому тоді не оберуся».

Зустрів румунів безногий Марко прямо посеред вулиці. Румуни подумали, що він окопався. Марко небавом згортав цигарку, чиркав сірником, припалував.

— Де твої ноги, дядьку?

— Я до пояса вріс ними в свою землю, щоб не зійти з неї ніколи. Тут всі такі, навіть ті, у кого ноги поверх землі, сволота ви задзьобана, звиняйте, або й не треба,— сутужно опираючись на руки, посунувся до себе на подвір'я.

Румуни розходилися по дворах, як череда увечері після пасовиська. Солдати з дійницями йшли до хлівів доїти корівчину, приневоливши господиню прати їм онучі та смердючу білизну, в якій би, мабуть, і покійний дід Аноній не ходив. Зброю клали в сінешніх кутках, де стояли заступи, коси, ціпи.

Той, що спинився у Дуньки, пристрелив її курку і тепер малював на папері казанок, з котрого стриміли курячі ніжки, й прицмакував. Дунька знизувала плечима: не розумію. Румун малював ще раз, і з казанка вже стирчав курячий гуз. Господиня довго думала... І не розуміла знову. Румун розсердився і хотів ударити її, але стримався, бо ж попереду ніч буде, а в Дуньки тіло оно туге, як жолудь, і подушки пухкі, як літня хмара...

Кілька румунів малювали для Мойсі півлітру з горілкою. Він зрозумів одразу — набрав порожніх пляшок і потирлюжився з ними до криниці, наливав у кожну води...

П'яний постоялець діда Йосипа поклігав за хату нужду справити і шурхнув у недокопану дідову криницю. Він вже кілька годин там захрипло скавулів, а дід Йосип курив собі коло хвiртки...

У Гальчиній хаті сидів вороноокий офіцерик. Його погляд торкався Гнатової фотографії на стіні, дзюбав її очима і відскакував, як обпечений, а тоді вовкуватого впивався в Гальку, що поволеньки собі чесала коси біля вікна, наче необачно заголивши на стрімкому стегні спідничину. Її урочисто-солодкі руки зумисне гралися у косах, як молоденькі дівчатка під водоспадом, а румун вже бачив себе у їхньому божевільному полоні. Його думки хмільно гасали по Гальчиному тілі, і він не міг їх зупинити.

Зараз він вже не був вояком, що прийшов по цілу державу. Масштаби цієї держави звузились для нього до коптурів Гальчиного тіла, яке звикло бути в постійній облозі очей теклівського чоловіцтва. День перемоги для румуна наблизився аж до сьогоднішнього вечора. Він чекав.

Чоловіки своїм селянським інстинктом відчували, що Теклівка стала якимось брудним каналізаційним відводом війни. Це ображало їх добрий гонор. Доля держави і доля їхнього хутора начеб виключали одна одну. Начеб іншим випали муки, а їм гидка і буденна лакейська ганьба. Дід Йосип під вечір виволік плесю румуна з криниці, поклав біля нужника — хай спить.

Жінки сподівалися зустріти шибайголів і розлючених бандитів, що нікого і нізащо не милують. Це б їх не здивувало, вони прийняли б це як належне і вистояли.

Але завойовник прийшов у їхню хату гидким і жалюгідним, привісивши з собою смердючий горілчаний перегар і чоловічу похiть. Їхні чоловіки часто приходили додому п'яними, теж були противними і лізли обійматися. Але то були їхні чоловіки, вони стелили їм постіль, і через півгодини ті вже спали. Так, то ж було життя, а це — війна. Жінки розгубились. Це був ворог, але він зайшов не з того боку, з якого його чекали. Декого це образило, декого налякало, а Гальку — спочатку розсмішило.

Вечір поволеньки стікав на землю. Через вікно він наливався в хату аж по стелю, жінки в ньому задихались, вони поривчасто затуляли руками груди, але важкі передчуття обступали їх, і їм нікуди було схватися. Ще дідів-

ські дубові ліжка, на яких вони вирости, на яких вони задумали своїх синів і дочок, де вони раювали в обіймах своїх мужів, раптом перетворились на ложе ганьби.

Підтоптаний Дуньчин румун шкірив до неї жовті, як іржаві вухналі, зуби. Вона відчайсно кидалась від думки до думки і в жодній не бачила шпарочки, у яку б можна було сховатись. Стелила постіль, румун роздягався. По-клала подушку... потім другу.

Взяла порожнє відро і вийшла надвір. Румун поліз під ковдру, масно кректав і цямкав.

Соняшники розбивали собі голови об Дуньчині груди, з них рясно бризкали тугі зернята.

Зупинилася під хатою безногого Марка.

— Дядьку, візьміть на ніч.

— Та заходь. Ти вже одинадцята, помістимося.

Вечір прилипав до гарячого Гальчиного тіла гливкою смолою, а румунові очі в'язли у ній і кусались, як розлючені бджоли. Галька застібнула на грудях кофтинку, поправила спідничку. А що, як зараз підвестись, солодко випрямити своє тіло, легко пройтись по хаті?.. О, тоді від оцього парубкуватого воячка, що приніс на її землю горе і рабство, не залишиться нічого, окрім задурманеного запахом жіночого тіла хлопчика... Через кілька хвилин смішнуваті погончики на його плечах нічого вже не означатимуть, а лінія фронту між ним і нею зникне, як проведений пальцем слід на воді.

Гальці раптом стало дуже буденно і смішно — її відверто любили найкращі теклівські хлопці, а потім — чоловіки; коли по чоловічих ребрах сп'яну витанцьовував Гнатів кулак — всі знали, що це за Гальку. Але вона розуміла, що кожен з них прагне хоча б її посмішки. То було красиво, то її звеличувало. Досить було з'явитися Гальці в кузні — і Григорів молот дзенькав об ковадло ще важче і веселіше, а його м'язи спинались під шкірою, як підземні джерела, що не знаходили виходу. Коли Гальці випадало віяти на колгоспівському току, ціпи в чоловічих руках так легко злітали вгору, а потім так шпарко оперізували сніп, що вагар дід Леонтій скидав з себе миколаївську гімнастюрку з орденами і теж брався за ціп.

Серед чоловіків це була пошесть, і тому Галька не була сімейним яблуком чвар. Якщо жінку, крім чоловіка, люблять всі, — це притока радості у чоловікову душу.

Галька робила теклівських чоловіків кращими. Вона це інстинктивно зрозуміла лише тепер. Для неї то було

буденно і звично, і тому вона сама від цього не ставала крапцю. Тепер вона почала це осягати.

Торік їхали з базару швидкою удвох з Трифоном, і той, сполоскавши собі мізки у склянці вина, десь посеред дороги, запорпавши погляд у солому, почав просити, щоб дозволила її обняти, то вона обізвала його смішним жебраком і пішла до Теклівки пішки. Так Трифон же який чоловічисько — шалений, як полум'я, і з дитинства Гальку любить — нічого, коли б і обняв. А оцей зайшлий мамалижник, що розпустив слину, побачивши її оголене стегно, забув, хто він, де він і чого сюди прийшов. Гальці стало гидко.

В Марковій хаті не було лише Гальки, і розлючені жіночі язики перевертали її ім'я на всі боки.

Він наближався до неї з простягнутими руками. Це були руки жебрака, тільки-но призначеного на посаду міністра, до якої він ще не звик. Галька похолола, хутко накрила жменями перса. Його пальці тремтіли і ворухилися до неї прямо з ночі, її вже починало гудити від його засапано-хрипливатого, смердючого буряковим самогравм дихання. Воно було грубим, бичачим. Руки вчепилися в її плечі, як дві кішки, що бояться скочити на землю. Його сопіння вже плуталось у стрімкій повені її кіс. Слизький поцілунок вп'явся в її шию болючим тавром і гостро вжалив Гальчину злість.

Вона зметнула руки двома сліпучими блискавками і хльоснула румуна по губах. Потім навідмаш била його по обличчю і штовхала до дверей. Той наосліп, безладно мов руками і відступав. Озвіріло виштовхнула його за двері і стрельнула засувом.

Вона впала на розстелене ліжко, здирала пальцями поцілунок із шиї.

Він вганяв свої матюки у баламутну теклівську ніч і гатив кулаками у двері (якраз перед війною Гват зробив нові та обсотав візерунчастим залізом).

У Марковій хаті навсидячки куняли жінки. Не було тільки Гальки Прудивус. Але її вже ніхто не чекав.

СОЛОМІЯ ТРИДОЛЯ

Жінки лежать без чоловічих обіймів, як снопи жита без перевесел. Лише тоді, коли сон напинав свої вітрила і носив жіночі тіла вздовж і впоперек ночі, як вутлого човна,

і вони щасливо пропливали крізь цупкі обійми своїх чоловіків, наче крізь дуги мостів, тоді їхні руки кидались настріч одна одній...

Тільки Соломії вікуди не пливлось. Її руки лагідними лебедями торкалися живота і, відчувши там ніжно-прозоре тенькання свого другого серця, вже довго не могли від нього відірватись. А воно билось легенько-легенько, як ластівка у вікно, начеб обачно стукало, чи дозволять йому ввійти в цей світ.

А надворі — березень. Він ще не відчуває, що в ньому вже проростає квітень, а Соломія вже знає про це... Он учора сказала тітці Ксені, а та сміється, то більше нікому не казатиме, а краще напише про це Самійлові, хай він хоч трохи там посміється, може, й листа швидше пришле. Діставала із скрині обшмуляний зошит, де Самійло записував свої трудовні, і довго дивилася на його корчуватий почерк — це отак і листа, мабуть, напише. От якби.

Запнула хусткою, пропустила кінці з тороками собі попід пахви і зав'язала на попереці — аби не промерзло воно, кожуха накинула, дістала із печі теплий крутобокый баняк із помиями і, заховавши під полу, пішла надвір. Із стріхи цяпотіло, краплі одна за одною жвавенько гльогали на ще скам'янілу землю і розбивалися. Обдроцькані горобці цвірінчали на хаті, купалися у теплому димкові, що клубочився з коминка, і п'яніли од нього.

Під ногами у Соломії хлюпала снігова мішаниця, вже і в чоботи набралася — благенькі. Оце треба козу тепленьким напоїти, бо десь ниньки чи завтра мусить окотитися — то най нагріє собі душу. От якби козичку привела, то на той рік і молока було б доволі для синочка (якби й справді синочок — Самійло б усміхався...). Попхнула чоботом хлівешні двері, увійшла у теплу темінь.

— Зараз, Мусько, помийок тобі теплих дам, бо тобі ж зле, мабуть, як і мені. Нічого, скоро вже...

Курка вислизнула з хліва надвір, обтрушувала з себе ніч, водила наоکیل лінкуватими очима і йшла до гноїща. Позаду хнябилась воднобіч попеляста, бо торік румунська куля двігнула її по стегні, але вона згарячу встигла забігти в жито. Соломія знайшла її аж у стару осінь, коли жала те жито: курка лежала з перебитою ногою сита і обкладена яйцями, обкльованими колосками і з одним, щойно вилупленим курчатком.

Щорання, тільки-но Соломія ступала на поріг, Муська викочувалась з темного покуття і тицяла своїми каро-

вологими губами в жіночі литки, аж тій лоскотно ставало і весело на весь день. Але сьогодні чомусь не вицокували дрібно об затрамбовану долівку копитця. Соломія злякалася, потім хутенько обвела очима всі закапелки і раптом тихо засміялася. Біле козенятко, розчахнувши в різні боки тремтячі ноженята, лячно стояло на землі, наче та вигойдувалась під ним, як крижина на хвилях. Від цього голова йому йшла обертом, але воно думало, що в цьому світі так і повинно бути, треба лише звикнути. Надібувало губами цупку, як морква, діечку і тільки-но обходлювало її, як з неї починала торочитися тепла біла ниточка, і воно всмоктувало її в себе.

— Доброго ранку тобі, мале. Вже і явилось... Скільки тебе виглядали, а ти чогось уночі прийшло...

Соломія легенько підвела на руках козенятко, пригорнула до грудей і, обгорнувши кожухом, пішла до хати, а Мусьчині очі сумно дивилися їй услід.

Цапок у хаті обігрівся (не такий цей світ уже й поганий, як здається спочатку), ноги під колінцями не так підкошувались, хіба що коли забуде про них, і він відчув, що чотири ноги в нього не лише для того, щоб стояти. Спробував пройтись по хаті — виявляється, можна і навіть приємно.

Соломія гладила його рукою, а він ловив губами її пальці, хутенько висмикувала, сміялася, і жовтаві плямки на обличчі підскакували, як мідяки на тремтячій долоні. А під грудьми все частіше стріпувалось воно і чибиряло ніжкою, а може, й кулачком, хтозна. Кулачки, мабуть, цупкі, достоту, як у Самійла, оце тепер би вже й пальцем, мабуть, не торкнув, навіть згарячу.

Під грудьми нуртувалося все більше і більше, а Соломії видавалося, що воно там пручається, щоб випростатись, а може, просто хоче щось сказати, а нікому. Воно ще не знало, що тут також нікому, бо одна половина тих, кому можна щось сказати, зайнята війною, а друга — думас про першу.

Соломію починало нудити, вона сутужно виймала з чобіт ноги, а цапеня длубало губами лисувату деінде виворіть кожуха. Соломія встигла побачити, що Матір Божа на іконі дивиться на неї так співчутливо і лагідно, як баба Ксеня, коли приходять борошна позичити.

Муська із хліва просвердлювала очима хатні двері, і полумисок борщу стояв перед нею незайманим.

Соломія лежала горілиць на ліжку і сутужно витручу-

вала з себе дихання. Горбаста тінь її живота гоїдалася на стіні, і жінка ухопилася руками за дубові боківні, а ті пісно і злякано заскрипіли, аж цапеня схарапудилося. Солодко-пекучий біль увірвався в її тіло і чинив те, що йому треба, видобуваючи із Соломіїного голосу найглибші стогони.

Цапеня ялозило губами по кожусі і сливило його.

Військовий писар підлив у чорнило води, повів пером по халяві чобота, бо щось на нього вчепилось, і каліграфічно вивів на сірому папірці: «Солдат Самійло Тридоля загинув у бою смертю хоробрих». Перечитав, згорнув і викинув: напишу ще раз, із словом «героїчно» звучатиме краще.

Одій ще напишу, а тоді і своїй Дусьці кілька слів треба, бо вже два дні не писав їй.

10 ТРАВНЯ 1945 РОКУ. НІЧ

Здичавілий час гасає сплюндрованою землею.

Ніч почує на кладовищах і на братських могилах.

На мить у світі стало тихо.

Жахливо гихо.

І раптом розколело світ на друзки сухе цокотіння милиць.

Цаки-цак.

Як на землі безлюдно, нема до кого слова сказати.

Цаки-цаки-цак.

А простір який жахливий навколо.

Цак-цак.

Підніми руки, і летіти можна.

Але що піднімеш — рукави?

Що піднімеш, коли руки до костурів поприростали?

Якби оце всіх нас докупи зігнати, то можна було б зліпити з десяток цілих, а то отак і житимемо шматками.

— Цаки-цаки,— цілилося в здуплавлі жіночі серця.

Дерева пішли на ніч у небо, хати над людьми схилилися.

Самотні жінки плакали вночі.

Щасливі жінки обмацували рубці на тілах своїх чоловіків.

Були щасливі і в Теклівці.

В Дуньчиній хаті:

— Михайле...

— Я вже не лише Михайло.

Я по сумісництву ще й макет земної кулі, на мені прорубано і ріки, і гори, і моря.

Оце через груди — Дніпро, через плечі — Рона, а отам, під лопаткою, — Чорне море вирвало.

Мені навіть інколи здається, що я взагалі не людина, а просто наочний посібник, експонат до історії останнього п'ятиліття.

Мені б треба в музей повернутись, а не додому.

— Вибач...

Під хатою Леськи, що без любові заміж вийшла, що до війни пішла в нічні сторожі, щоб з Юхимом не спати.

На тьмяному перехресті вікна розп'яв своє німецьке тіло Юхим.

Прийшов ще раз подивитися на Леську і на її бахура.

Погляд продовбав шибку і каганцеву сугінь.

Раптом з тріском зламався об Леську.

В чистій шлюбній сорочці вона стояла посеред хати і легко, лебедино погойдувалась.

В покуті замість ікони висіла Юхимова похоронна.

Лесьчин погляд самотньо зачепився за те сповіщення, і вона не могла його зрушити.

Юхим над силу відірвався від вікна, поцілував клямку біля дверей, взяв пригірць землі біля порога і пошкандибав, метиляючи порожнім рукавом, світ за очі.

Жалкував, що таки не вбило.

Тодосій сидів на лаві в залатаних чорним споднях, а безрукий брат біля столу.

Ну й до чого ти довоюювався? Підчухрала тобі віття, значиться, зайве було. А може, тобі пам'ятник поставлять?

— Я сам собі пам'ятник. Незакінчений, бачиш, руки не доліпили.

— Багато тепер вас таких незакінчених ходить, встигай тільки робити на вас.

— Вірно. Глини на всіх не вистачає, люди хати з неї будують, і хай вона краще жито родить. А коли люди набудують житла, наїдяться хліба і тоді таки мені відпустять глини на руки — я тобі її віддам, може, серце собі виліпиш...

Ногою відчиняє двері, виходить.

А Денис до своєї жінки у хлів повернувся.

Йому вже не потрібні були сорочки — аби яка торбина з прорізом для голови — то і усе.

Денис хлебтав у хліві горілку з полумиска. «Тепер і цигарки не скрутиш сам ніколи», — мотав головою і знову сьорбав.

«Боже мій, все життя обіймів не знатиму», — провалювалась в цю думку дружина, як в ополонку, і підливала ще горілки.

Хміль залазив у мізки, а Денис вичавлював із споду серця слова:

— Не бійся, Маріє, зате тепер маєш певність, що ніколи тебе не вдарю...

Полька тримає в обох руках дві Вонькові медалі, як дві пекучі вуглини, але вони їй лише ніжно сверблять. Він лежить поруч, розкинувши руки.

— Йва, а це багато означає чи ні?

— Здається, настільки, наскільки я на війні чобіт казенних стоптав та штанів порвав.

— А ти не голодував там, Йва?

— Згадував твій борщ.

— А мене?

— І курку, що великі жовті яйця несла, та хліб, що ти печеш із нового.

— Іване, а тебе хоч раз поранило, бо ніде й значечка не видно?

— Не пам'ятаю, може, й так.

— От шкода, а он всі прийшли з шрамами та ще й не зарубцьованими ранами.

— Ну, поранило, поранило — не плач.

Вона хутенько обмацувала Воньчине коцаве тіло, як незрячий вперше обмацує нову місцину. Нічого не надбувала, oprіч рубця, де колись його вил рогом зачепив.

— Іване, якщо ж ні, то й ні, нічого вже не зробиш, але ж признайся мені, що ніде. Ти ж все-таки відвоював своє. Га?

— Не гвєньгай тільки, не їла б мене хоч, може, у першу ніч миру. Отам на лівій нозі, де мізельний палець має бути, де в мене мозолі були постійно прописані, вже немає ні пальця, ні мозолів. Відцвіжила дурнувата куля, очі б їй повилазили.

— Ой, якби вже хучче літо, щоб ти босий ходив і бачили, що хоч пальця на війні загубив...

В хаті Василя і Катрі, у першу весільну ніч яких почалася війна:

— Милій, цілий-цілесенький. Це я за тебе молилась, вимолила. Ніде й подряпинки. Наче сьогодні тільки народився.

— А хто мені повірить, що я воював? Я сам уже під кулі руки підставляв, ну порань же, думаю, гадино! Обминали. Мені соромно, Катре, перед людьми, перед тобою. А я ж увесь час на передовій був.

Сільрадівський Федір хутко ходив уподовж хати, поки жінка стелила ліжко, і підраховував:

— Тепер непрацездатних дев'ять, без однієї руки чотири — вже вистачить сторожів. Курей одинадцять, знову за план яєць будуть по нарадах в ганьбу вганяти. Орденів багато понаносили всяких, хоч цим буду захищатись. Очей, либонь, всім вистачає, правда, єдина коняка сліпа геть, оце зле...

А в світі сухе цак-цаки-цак розстрілювало жіночі серця.

ВИКИНУТА З ВІЙНИ НА БЕРЕГ

Її викинуло з війни на берег. Вона судомно вхопилася за нього корінням дерев (навіть старі пні, поволі доживаючи свій вік, не одпускали землі із своїх цупких п'ятірень), вхопилася своїми стежками, могилами, хатами і Марком, що вріс в неї ногами, та Мойсею, що снав на долівці, бо не було з ким спати...

Правда, в Теклівки ще паморочилася голова і вона почувала себе непевно, бо їй свилися сни лише про війну, і в них було страшно входити, як у мінне поле, бо в кухлі вина Перемоги, який їй треба було пригубити, було більше поту і сліз, ніж вина.

Світало, а Теклівка й забулася, що після ночі буде досвіток. Спить після війни, як після весілля. Сплять розпанахані жіночі пазухи, сплять чоловічі ордени і чоботи, готові йти далі по житах і бетонованих дорогах: в одній хаті чоботи обидва підтопані, а в іншій — один нікудишний, а другий нібито тільки-но з ярмарку, але безногий Марко перешиє. Спить Галька впоперек ліжка, взута й одягнена, жбурнувши в куток подушку і затуливши вікна роздertoю навпіл ковдрою, подарованою кимось на почес-

ній, коли було весілля. Тривожно метається у сні Соломія і вгамовується, відчувши тепленьку Святославчикову долоню у себе на грудях. А щоб руки їй не так часто нагадували про себе, обіймала ними дитину.

Вонька у сні кричав на вухо Польці «ура», та з зойком прокидалася і, усміхнувшись, засипала знову у нього під пахвою.

А дід Йосип матюкався по-румунськи, і баба Ксеня сонною долонею затуляла йому рот.

Стара церква на вигоні, якої завше було більше в небі, ніж на землі, стояла без купола, як статуя без голови,— пожартував німецький танкіст, що прямував назад у Європу і випадково зустрівся з Теклівкою. Перед цим румуни поздирали із церковних стін все, що тільки блищало, бо Мойся сказав, що то золото. В усі кінці Румунії йшли з Теклівки посилки, начинені іконами, які ще давно до революції намалювала покійна баба Христя. До базару далеко, то віддала в церкву задурно, бо смерть зачула.

До війни в Теклівку лише раз привезли кіно, і піп, що разом з усіма косив за селом колгоспівське жито, порадившись з людьми, дозволив показувати його в церкві, аби тільки не в конюшні. Тоді святі дивилися разом з усіма, як куркулі вбивали хлопця Василя прямо посеред танку. Правда, піп не додивився, пішов додому, коли показувалось, як гола Наталка, Василева наречена, у відчаї, в опустілій хаті...

По неділях і великих святах виймалися із скринь вовняні штани, вишиті сорочки та кофти, рясні спідниці і тернові хустки. Все це прасувалося рублем та качалкою, обіймало кременясті чоловічі м'язи, легенькі тіла дідів та бабусь і прямувало до церкви. Хто хотів молитись, заходив усередину, а хто грати в карти чи боротись, видудлити бутлик самогонки чи розпитати Воньку, чого він спить надворі, а Полька в хаті, то ті сідали під церквою на траву і не вставали з неї до самого вечора. А може, вони любили церковцю і за те, що її видно далеко навкіл з М'ясківки, і Савчини, і з Томашполя, а вже щоб побачити з Мар'янівки, то треба вилазити на хату.

А тепер стоїть посеред села, як жebraчка. Якось сутулиться і начеб у землю влазить, бо нічим затулити їй наготи своїх стін від людських очей. Біля її ніг лежав розтрощений купол, як пташине яйце, що впало з гнізда на землю із самого верхечка тополі.

Жінки, поруч з якими лежали в ліжку їхні чоловіки, що пахли Європою, тютюном і потом, вставали швиденько, розімкнувши обійми мужа і блискавично збагнувши, як їм незручно перед тими, що оце самотньо лежать на ліжках, витесаних для двох.

Попід вікнами вже ходить день білий, як сорочка, випрана Соломією, або як стіна, побілена нею. Хати плавали поверх дня, а кладовище лежало на його дні, як затонула ескадра, і було видно лише хрестаті щогли, що стояли знаками додавання поміж Теклівкою і Савчиною.

Церква за ніч встигла трішки влізти в землю, але цього ніхто не помітив, бо вона так робила і до війни. Її міряли по конюшні, але ту коні теж втоптували в землю, то не дуже їй внадало в око. А тополя росла далеко, щоб до неї примірювати.

Дід Йосип напився холодної води з нової криниці, і два зуби нагадали про те, що вони ще є. Через город, а тоді й через кладовище почовп аж до шляху: може, й Дмитро десь із світів прийде. Від імені своїх років, від імені хати із тріснутим сволоком, молодой криниці, від імені слова «синку»,— він ще надіявся. Його погляд уже не біг далеко, а, відійшовши на кілька кроків від Йосипа, лягав спати, а дідові очі вмивалися сльозою. Десь поруч длубалась у траві бджола, насочуючи своє тільце сонцем і солодом. Сіла на дідову руку, але нічого путнього для себе в неї не знайшла, то й полетіла геть.

Йосип повернувся і пішов додому. А баба Ксеня, забачивши його самотню постать, опустила зів'ялу долоню з-над чола. Вітер тік собі кудись небом, не торкаючись землі, бо нащо вона йому здалася, така покалічена і незатишна, наче життя на ній оце лише буде розпочинатись. Але ще треба потопу, аби змив з неї оці рахітичні подоби людських жител та зарівняв її пошрамоване тіло, перешите на смаки всіх генералів. Проте не було навіть дощів, щоб земля могла собі вмити хоча б лице, і вона, натужуючись і приглушено стогнучи ночами, благала дерева, щоб вони таки зацвіли, з останніх сил виштовхувала з себе травичку та інше зело, аби чимось закрити себе від людей і птахів, від вітру і неба.

Мабуть, тому й теклівські садки також почали цвісти якось відчайдушно і поривчасто, щоб своїми буйними пахощами змити з землі сморід порохового диму. З бруньок дідової сливки вилазили білі метелики, але злітати не хотіли, вигрівалися на сонці.

Йосип стояв посеред хати. Його руки текли по тілу вниз, і одна з них закінчувалась не пальцями, а галузочкою сливового цвіту. Навпроти нього стояла його Ксеня з синовим портретом, оббитим у веселий вишитий рушничок. Їхні очі зустрілися і заклакли. Йосип відчайдушно чогось шукав у її очах так само спрагло, як колись шукав у них любові. Він знав, що у Ксені міг знайти все, що йому було потрібно. В молодості він прагнув її любові — і вона йому дала її повно і зухвало-лагідно. Він задумав сина — і одного світання вже мав його на руках. Коли йому потрібне було розумне слово, Ксеня його знаходила в собі в одну мить.

Вона зрозуміла його й тепер і легенько кивнула йому головою, тугіше затягнула під бородою свою святну хустку й зробила перший крок.

Вони обоє пливли старою сільською вулицею, по якій все життя носили свої смутки, бентегу, радості, по якій ходили весілля з п'януватими кумами, що садили підборами хромових чобіт в землю і химерно викарлючували руками, по якій поволі пливли похоронні процесії і впадали в сільський цвинтар, залишивши на ньому свою ношу.

Кроки були тихі, обачні, гейби старі проходили повз колицку з приспаною дитиною. Їхні босі ноги, що обмацали собою кожну крихту теклівської землі, навіть тої, на якій стоять зараз хати, легенько горнулись підшвами до дороги.

Йосипова голова здавалася йому легкою і молодою, наче і не залишало життя в ній ніколи ні клопотів, ані турбот... Вона була йому легкою і святешною, як сливове судвіття в руці. А Дмитрів портрет, що очима кольору ранньої весни дивився вперед, був для Ксені найважчою за все життя ношею. Боялась, що руки ось-ось зомліють — і він розсипеться на друзки, відчайні зітхнувши останнє «мамо».

— Ксенику, молю тебе: не плач. Може, це останнє, що я тебе прошу в житті, послухай мене.

— Не знаю, чи зумію, Йосипку, ой не знаю. Але спробую. Хіба що вже сліз у мене немає.

Теклівка припала очима до вікон лише на одну мить. Їй ніколи було роздумувати, побачивши Ксеню і Йосипа, що йшли до церковки з Дмитровим портретом, урочисто зап'ятим рушником. Теклівка зрозуміла все відразу.

З Йосипових очей викотилась сльоза, і церква потонула в ній. Вона різко пожалила йому щоку і побігла зморшкою до місця, де поволеньки розходились губи. Дід відвернувся і згорнув її язиком. Але Ксеня бачила.

Стояли посеред убогої церкви, наче були накриті зверху велетенським дзвоном. Над головою тлумились горобці і вилітали через вибиті вікна у світ, який для них наче й не змінився, бо їсти деінде є що.

Стіна, з якої колись дивились жагучо-розумні очі святих, тепер дивилась на Йосипа і Ксеню виколупаними жаврами з-під цвяхів і шворнів. Вони не могли витримати тих поглядів і опускали голови надовго-довго, начеб впадали у забуття.

Теклівка відчайдушно творила те, що надумала. Вона вже знайшла вихід з війни у життя і кинулась у нього з дітьми й онуками, з горем і з сподіванням.

Дід Йосип став навшпиньки, над силу випростав свої руки і поченив портрет сина замість ікони. Нею в Румунії десь тепер гралися діти, тягаючи за мотузочок по вулиці, і святі лики зникали в поросі, але очі все одно світилися сумно й урочисто.

До церкви йшла Галька в чорній хустині із сліпучо-білими квітами, що зухвало квітували на ній цілорічно. Гнатові очі з великої фотокартки обдивлялися своє село, що оце завесніло без нього.

— Переселяю тебе, Гнатику, в нову хату, і тепер наша стане ще самотніша, але в цій ти зможеш бачити щонеділі всю Теклівку. І я до тебе, муже, буду приходити тільки святковою, в твоїй любимій хустці,— ти ж мене найбільше любив такою. Ти ж знаєш, що в своїй хаті я буваю всякою. Я не буду приходити молитись тобі, я тобі приноситиму усмішку, чуєш, любе ладо мов... Мені ще треба жити і за тебе, і за себе.

Соломія вела за ручку Святослава, а той міцно притискав до груденят портрет усміхненого тата у вишиваній сорочці, коли він ще був парубком, і оця усмішка тоді нагадувала дівчатам, що вони такі дівчата.

Виходили з кожної вулиці гуртом і поодинці. Сьогодні завертали до церкви всі. Травичка навколо неї празниково зеленіла, бо її вже ніхто, як колись, не топтав.

Самотній Мойся стояв на воротях і жалібно кліпав очима: сьогодні ніхто не звертав на нього уваги. В нього нікого не було, крім рудого сухореброго кота. Ніколи ще так не хотілося, як сьогодні, бути в гурті. Зліз з воріт і пішов до хати.

Раніше Теклівка якраз вмщалася в церкві, а тепер багато місця в ній зайвувало. Сільрадівський Федір думав,

що це тому, що він на війні схуд і вже не був животатим. А тітка Юліна — тому, що вперше зайшла до церкви босою.

Із стін дивилися на своїх односельчан косарі та молотники, ковалі та їздові, що недавно ще пиячили і розтрушували з губи сороміцькі жарти, що зраджували дружинам, але не зраджували землі і добротворному ремеслу; сьогодні ж вони вже стали святими. А святим все прощається.

Соломія опустила очі, бо Самійло з-поміж інших на стіні усміхався якось достоту так, начеб просив у неї десятку, щоб закронитись.

Тиша стояла така густа, що навіть заглушувала гороб'яче цвірінчання над головою... На порозі стовбичив Мойся з довоєнним ще портретом Сталіна. До нього підійшов сільрадівський Федір, обдивився:

— Дайте пройти Мойсееві Красюкові, бачите, всі забули, а він ні.

Теклівка розступилася, наче її поділили надвоє. Мойся повісив портрет, а Теклівка опустила очі.

Погляди залазили в землю глибоко, як дідова Йосипова криниця.

ТРЕБА ЖИТИ ДАЛІ

З цим, либонь, і народжувалися під кочівним теклівським небом, що завше кудись ішло, як проточна вода. Вдосвіта думали про день, що прибував хтозна-звідки, вдень — про вечір. З минулого згадували тільки смішне. Кожен любив собі тішити фантазію завтрашнім.

То так життя приквапом бігло, як яблуко, що падає на землю.

Напевне, доля смішного в ньому була для теклівчан образливо мізерною. Якщо хтось і норотив крадькома від усіх оглядатись, то вельми часто спотикався пам'яттю об війни, тоді хутенько повертався назад.

Одначе, коли кінчали жнива, після чарки згадували весну, коли й хто помер, поверталися до своїх весіль, дитинства, але то теж треба було йти крізь бодай одну війну, то відмовлялися згадувати.

Час у Теклівці загус, начеб не відаючи, куди потекти далі. В знесилених дядьків і тіток не було моці його зрушити.

Хутірський цвинтар достоменно імітував хутір: мав такі ж вулички, і могили розміщувалися, як хати. Всі знали, де хто похований, без усяких написів. Хто помирав — живі переносили його сюди на руках і клали біля свого роду. За війну Теклівка вилюдніла, але на цвинтарі не з'явилось жодної могили, тому вона наче боялась, що не зможе перед кимось (можливо, й перед дітьми, що ще не народилися) відзвітувати за них, наче їй у чомусь не повіять, а довести вона нічого не зможе.

Безногому Маркові — там, при самій землі, сумно і самотньо, бо всі теклівчани ніби десь над ним. Раніше хоч людські діти були нарівні з ним, але де тих дітей візьмеш на другому тижні після п'ятирічної війни? А так інколи нестерпно хотілось відчутти чиесь дихання у себе на обличчі, а то все босі ноги або халяви чобіт перед очима, якщо голову не задирати. Доволі серце у радості викупував, коли під полудень Соломія Тридолиха з малим Святославчиком в його хату теплих слів занесла, свої думки хлопчиком натішив, але той дуже злякався дядька, що ніби з-під землі вилазить, а вилізти не може. То й сказав Соломії, помітивши хлопчиків переляк:

— Не показуй мене, молодиче, дитині...

Під вечір Соломія вела цапка на мотузочку, а Святко різочкою підстьобував. Надумала подарувати Маркові, щоб про себе трохи забував і перед цапеням почував повнозростим та зверху на нього дивився. Цапок був чорний, лише на крижах зухвало біліла латочка, наче там хтось рукою в борошні взявся. Святко вже не раз пробував стерти долонькою ту латку, але не міг. А цапок тендітно дупкав його попід боки, пробуючи молоденькі ріжки.

Соломія вже й не сердилась, що коза всю війну лише цапками котилась. Вони якісь веселі, коли підростуть, та й не навертають людських подумів до смутку.

Вонька мізерним саперським заступом копав за хатою яму під вужник, який вже давно клявся Польці звести, але війна перешкодила. Робив те похапцем, зіщулившись, наче боявся, що куля десь по хребті шаркне. Жінчина загониста натура, її енергія, якої б вистачило навіть на те, щоб переінакшити світ, вже вштовхувала Івана в буденне життя.

— Дала б хоча після війни відпочити мені. Я ж Європу на животі своєму переповз. Аби за твоїм борцем не засмуткувався, то десь би до гуцулки якоїсь у приїми пристав.

— Іванцю, і не годуй собі думок отим, бо ж десь якоїсь ночі ти бозна-відкіль у Теклівку прибіг би, хоча б того, щоб під яблунькою увечері полежати. Але ж і немає, либонь, для тебе хати ніде, всюди тобі горбитись доводилось, а коли б вранці вставав, то обов'язково головою у стелю гримався,— і вона хитренько посміхалася, а Вонька лагідне замовкав, починав крутити цигарку, кашляти і любити Польку.

— Дивись, жіночко, як людей у Теклівці порідшало. Один від одного тепер якось далеко, як зуби в баби Муцихи. Треба хоч малими дітьми оті порожнини позатикати, га? То стане нам ще любові бодай на двійко?

Полька химерно закопилювала цупку, як гороховий стручок губу і ховала усміхнені очі. Іван тішився тим, в ньому прокидалася радість, гублена і знаходжувана знову, що невідомо й від кого дісталася йому у спадок.

Стояли ще зоподалік одне від одного, але всіма своїми відчуттями, гінко застромленими у світ, упевнювались, що простір, котрий стояв між ними, вже збудоражений їхньою любов'ю. Обоє вони — і чоловік, і жінка — ставали раптом навдивовижу зосередженими, проймалися елегійністю при думці про вічність, а з високості текли до них голоси їхніх ще не народжених дітей...

Галька сиділа на ослоні в селянській нічній сорочці, що білою зливою збігала по її тілу донизу. Вона не знала, куди б заподіти свої руки, невироблені і невилюблені, які Гнат беріг начеб про свято, не знала, куди заховати своє прибережене хтозна для кого тіло. Її лякала постіль — біла і безконечна, як поле по хуртовині. Жахалася підійти і приторкнутись до неї. Вже другий тиждень це був її безжальний і неприступний ворог. І хоча Гальчині сили дуже хутко виціджувалися з її душі, у нього — стояли незаймано. Вона то люто, то фанатично-набожно, то меланхолійно і притомлено гнала крізь свою пам'ять цілу завірюху наймиліших і ніби давно забутих, але раптом підсвічених її горем дрібничок ще за сукупних днів і ночей з Гнатом.

На якусь мить висли над нею Гнатові передвечірні очі, в які вона щомиті могла зайти, як у теплу і обжиту лише нею схованку. Вони зупинялися навпроти її губів, воліли наблизитись, але не могли. Ставали безмежними, розтікалися у просторі, залишивши над Галькою терпку тінь страждання...

Ловила його обачну руку у себе на грудях. Од тієї медової утіхи прагнула млосо і туго виструнчитись, наче ріка, що лежить між морем і своїм першим джерелом. Подавалася всією собою назустріч, хотіла, щоби тота жменя міцно, хай навіть образливо — хижо мучила її, щоб аж упав із губів перестояний стогін, але дотик все одно був зів'ялим, навіть дитячим (так вона собі витворила в уяві дотик дитини).

А то десь у ній обзивалося чоловікове тягуче «Гальочко». Це слово він все вимовляв поволі, ніби прагнув витратити на нього всю ласку, котра не переводилася у його душі. Навіть коли пробивався звідкілясь до нього смуток, то, щоб витрутити його, вистачало одного лише протяжного, ніби осіння сурма молодого оленя, «Гальочко». Та зараз той наслух розтавав у ній і кликав кудись в усі можливі напрямки, що лежать навколо людини ще не початими.

Прокидалися по всьому її тілі Гнатові поцілунки, боліли і вмить гасли, без зупинки перебігав ніздрями запах його сонного тіла — від усього цього в її душі розросталася і народжувалася не знана досі мука.

Всі ці, колись буденні дрібнички тепер наповнювалися святістю, були не її, відбігали на відстань мрії, танули, коли хотіла наблизитись бодай на крок. Якимось відчуттям, котре багато років дрімало в ній аж до цих днів, збагнула, що це ті її невикористані смутки, які додаються як навантаження до радощів людини. За сукупні з Гнатом роки Галька вибрала всю свою радість, а журбі було нікуди подітись, то й стікалася в сьогоднішній день.

Пізніше, коли минуть, коли згасне в ній спогад про все чоловікове життя, його любов, котрої б вистачило ще надовго і Гальці, і дітям, його пробуджений словом «мамо» голос, знешені ним сорочки і посіяне за найдосконалішим людським інстинктом жито — усе це укладеться в єдине слово «Гнат». Це буде десь там попереду, коли життя заповнить всі Гальчині відчуття чимось новим, від любові аж до щоденних морок, але поки що все, до чого б вона не доторкнулась своєю переболеною пам'яттю, — все кричало про нього.

Ось мальована дерев'яна ложка на миснику. Коли Галька байдужо варила борщ, ніби справляла повинність, і він був тоді одноманітним, ба навіть нудним, тоді давала Гнатові ту ложку, і він їв весело та потішно, ще й прихвалював. Он цвяшок в стіні, забитий ще ним, — там довго висів

її весільний вінок, аж поки не пересох і не розсипався, коли одного разу в хаті підшилі гості співали веселої пісні.

І зупиняла боязко погляд, щоби не торкнутись чогось, бо вже в горлі напихваті стояв крик.

Вже чула в собі прагнення втекти від спогадів, заховатися від них десь у гурті, між людьми, може, там не знайдуть, помиляться та до когось іншого приб'ються, а йому боліти не будуть.

Надворі стояв високий день: вгорі — голубий, а внизу — всякий, найчастіше — землястий, збортаний всім, що хоче жити. Він підмивав людські хати, виполіскував людей, що міцно стояли на землі, як гілки дерева, пам'ятники, Ейфелеву вежу, хрести...

Текли зверху по землі ріки туди, куди вона хилилась, прагнули забігти де найнижче і там заспокоїтись назавжди, але такого місця не було на цій горбатій планеті, що крутиться собі якраз так швидко, щоб у нас не паморочилась голова навіть на старість. Все наше життя, яке ми повертаємо їй, щоб на ній вже було веселіше і затишніше, ми стоїмо перпендикулярно до неї: оремо чи косимо, стоїмо на варті чи обіймаємо кохану, щойно зустрівшись з нею чи прощаючись назавжди, заступившись поволі її сльозю, заступаючись будинками, ночами і днями. Ми їй потрібні отак, навстоячки, коли наша кров піднімається по жилах угору і радісно біжить донизу, як раз і назавжди заупущений двигун.

Кров у наших жилах — це єдині ріки землі, котрі течуть під гору.

Галька вийшла до воріт, високі тендітні обцаси хромових чобіт гірко і празнично видовжували її ноги, халяви міцно обіймали литки. Чоботи поскрипували, зітхали, але поки дійшла до хвртки, то вже обзивалися заклично, наче жартували з усіма, хто їх чує.

А зачула їх вся Теклівка одразу, бо вона наслухалася їх по великих святках, що лежали по той бік війни, до яких не докрикнеш. Коли скрипіли ці чоботи в одному кінці села, то навіть у другому чоловіки на мить переставали обіймати своїх дружин і вслухалися звіддалік, як у дивний голос далекої радості, що пройшла десь мимо їхнього життя. Літніх ті перескрипи Гальчиних чобіт хвилию відкидали аж ген у молодість, і вони вже довго не могли повернутись назад, хоча й залишались там теж було невесело.

Дівчата, зачувши те, тривожно зазирали в очі своїм хлопцям і ображено зітхали.

Але те бувало на свята, коли всім було хмільно, коли кожному хотілося чогось неясного, недосяжного, від чого душі було високо й страшно, і шалено волілося зупинити цю мить, най би це навіть коштувало тієї відстані життя, яку вже перейдено.

Іван з Полькою хутенько перервали у хаті поцілунок надвое, вивільнилися одне в одного з обіймів і вийшли до плоту.

Марко з жмені пригощав цапка у господі темним глевтяком, від того долоня свербіла, бо цапок лизав її тендітно-лоскотливим, як перший весняний листок, язиком, дмухав вологим і теплим вітерцем, що виціджувався крізь пальці. Другою рукою чоловік полегом шкріб цапкові те місце, де вже мали з'явитися ріжки. Він ще мало пробув на землі, ніхто на нього не голював, не причинив болю, тому, коли вдовіль наїдався і заспокоював радість, нагасавшись зверху по курникові, то, приплющивши очі, думав, що людська рука з довгими пухкими пальцями така ж лагідна, як і вим'я його матері. Цапок смакував хліб з долоні, длубався у ній і горнувся до Марка вдячно. А в чоловікові починала танути давно загусла радість...

Марко зачув скрип Гальчиних чобіт найпершим. Мусив уловити їх першим, бо й досі пам'ятав ті дні, коли шив, вигинав у стрункі чи округлі лінії чоботи для найкращої теклівської нареченої Гальки, в якій з подвір'я вже пахло весіллям. Пам'ятав, як виминав шкіру на рангах та довго добирав дратву, щоб отак весело обзивалися, ледь торкнувшись землі. А потім сам чекав свят, щоб почути, як щоразу інакше обзиваються до нього чоботи, виняньчені його руками.

Тепер же, після всього того, що сталося, коли вони вже начеб були викинуті з пам'яті, він аж стрепенувся, а цапок відстрибнув убік і застиг здивовано, але через мить знову підійшов до простягнутої йому руки.

А Маркові було так, гейби то не Галька, а він сам іде по весняній землі в чоботях, що легко йому — аж ніг не чує своїх, бо по вітру вже ними ступає, а не по землі. Руки самі почали одштовхувати його від долівки і переносити вперед, до порога, пересадили по той бік. Цапня пострибало за ним слідом.

Дуньчин чоловік хотів злапати в подвір'ї курку, щоб жінка зварила та щоб наїстися, але Дунька аж обімліла вся, коли те почула:

— Михайле, аби ти знав, що у нашім роду вже ніхто ніколи не заріже курки. Розповім тобі колись, коли те буде вже просто спогадом, але знай, що для мене кури стали мало не святою птахою, чи то жертвною, бо відвернули від теклівських людей увагу майже всіх румунських мамалижників! То не треба. Я тобі коржі з маком тертим спечу, а ти мені розкажи, чого на війні там навчився.

— Та оце ж думаю, що геть нічого. В армії хоч марширувати вчили, а на війні й цього нема, бо як отара бігали.

А тут до хати забіг скрип Гальчиних чобіт, і Михайло Любиненко з Теклівки так і не встиг висловитись до кінця про останню війну, в якій він був чотири рази тяжко поранений...

Дід Йосип добув з горища високу дерев'яну колицку на чотирьох колись зелених ніжках, що опирались на дерев'яні півкола з розпиляного навіпіл колеса. Колись її досить було гойднути раз і після цього піти взяти коні, повести їх до води, знову поставити біля воріт, а зайшовши в хату, — побачити, що вона й досі гойдається із Дмитриксм. Хилитнув її і тепер, але порожньою вона була лінива і неслухняна. Йосип витрусив з неї перепріле сінце, промив його весняним вітром і згорнув у поділ своєї сорочки, аби покласти в свою подушку. Хотів високо утяти ніжки, приробити до них невеличкі коліщатка та віддати Маркові, — хай їздить чоловік.

Та Йосипові вуха, що начулися нарікань вітру, заплутаного в гілляччі дерев, вайкання возів і лементу солдатів на трьох війнах, Ксениного «ой, патку мій», надривного іржання коней, теклівських сварок і голосінь, все одно не збайдужились до скрипу Гальчиних чобіт. Радість, котра ще десь заваялась у душі старого, одразу нагадала про себе і повела діда до хати, аби повідомити про те і дружину.

Мойсі аж боліло заплакати. Але його розбухла самотність так швидко перебігла через ту мить, коли він міг заплакати, що й не опам'ятався, а тепер вже був немічний. Тепер смуток був сухим, давким, як глина. Брався викрикнути його з горла, але неспроможним був. Пив із відра степлілу воду, але вона висихала десь під язиком, не

дійшовши далі. Тоді мочив у неї руки та мокрими стромляв їх собі за пазуху. По тім у грудях щось на мить утішалось, а тоді знову в'ялило, судомило. Бракувало розуму лише на те, щоб зробити собі легше, угамувати той біль, але решту — все тямив, навіть свою самотність. Про тата він геть нічого не знає, наче та галузка пам'яті, яка була йому присвячена, кимось відломлена у Мойсі. А матір таки втримав у своїй свідомості. Навіть коли померла, пам'ятає, як заховався у хлів і підпер зсередини двері, що не могли й дядьки відкрити, а коли відчув, що її забирають з двору назавжди, то побіг через людські жита й картоплі на цвинтар і знайшов там трьох п'яних грабарів, що сиділи над свіжою ямою і виглядали з села процесії. Сів на сусідній гріб і просидів мовчки аж до наступного ранку, аж тоді спохватившись, що біля його ніг виросла свіжа могила. Хотів розгребти її руками, але замість того заголосив — страшно, як трембіта з глибокого льоху...

І коли Галька ступила сьогодні свій перший крок, то він лясно упіймав у скрипі її чобіт скрипіння дерев'яного хреста на могилі матері. Почув від цього полегкість у грудях. Перевернув відро в кутку, і вода потекла по бугристій долівці під постіль.

Мойся поверх брудної заношеної сорочки одягнув чисту, випрану кимось ще до війни.

Гальці йшлося так легко, дитинно і весільно, що ледь стримувалась, щоб не побігти. Стримувалась, бо ще не знала, куди йти, а стати вже не мала права, бо знала, що теклівчани чують її кроки, що йдуть за нею слухом, як за ватагом, котрий відає, що чинить.

Вонька перевісився через приземкуваті вороґа на вулицю, наче його покинули на них сушитись. Полька розправляла долонею підлинялі квітки по блузці, бо Іван тільки що хотів нарвати їх собі у жменю...

Галька випікала каблуками стежку, а Воньку від того укидало в жар по плечах, але пошкрібатися було встидно.

— Ясної днини, Іване, тобі й жінці.

— І тобі такої ж, Галю.

— Чула я, що ти ніби підкоп під Європу робиш із свого подвір'я, як той кріт...

Іванові не кортіло розтринькувати себе на злість, коли он дітей треба у хаті, того перепустив ті слова позад себе.

— Таке ти, Гальцю, скажеш, то я під дерево яму копаю, липу посаджу на затиллі.

— А чи не догори коренем ти садитимеш її, що таку глибокую яму вибехав?

Іван хутенько перейшов на реготи, бо фантазію вже витратив, а без цього з Галькою й не поговорити ладненько. Та поки зібрався, поки вигнав з грудей вервечку свого «аги-аги-аги», Галька вже пройшла далі не зупиняючись.

Таки й не знала, що коїти, доходячи до Мойсиних воріт, змотузених посередині полинялою шлеєю і встромленою в них ще колись, до війни, на зелені свята кленовою гілкою, на котрій і досі шарудів один листок. Либонь, вітер зумисне не хотів його зривати, щоб мати собі якусь потіху, коли робити нічого. Від цього Гальці знову ставало самотньо, а ногам — не зрозуміло, куди прошкувати.

Тої миті з воріт вийшов Мойся у прижовклій, злежаній сорочці з хлібиною під пахвою і пішов уздовж вулиці, що вела на кладовище.

Йшов горбато і зсудомлено, ляпаючи босими ногами по землі. Галька зрозуміла, що також іде за ним, не тямлячи, як це сталося — ніби вели її за руку. Вже й не думала опинатись. Кожна мить ставала тугою і віщюю, набрякала енергією якогось таїнства, і здавалося, що від цього вона лусне і з неї народиться щось нове, чудне й несподіване, а все ж солодке, наче вже колись було. Гострі, до крику, передчуття чогось високого, колись уже знаного, а потім придичавілого правили Галькою. Там, на кладовищі, згорнувши на грудях висохлі худенькі руки, лежать у спокої та спочинку її та Гнатова матері. А в обох їхніх чоловіків велетенська, як світ, могила — море Чорне. Призвані до армії два селюки на котрийсь ранок першої світової бійні пішли на дно зі своїм кораблем. Їх і досі пам'ятали теклівчани, бо така смерть була для них незвичайною, потаємною якоюсь.

Галька не оглядалась. Очі вели її за Мойсею, що йшов дорогою напівприсядом, не розгинаючи до краю ніг у колінах, наче йшов не світом, а курником з низькою стелею. Та вона млосьно відчувала, що за її плечима щось уже коїться, і наче б таке, чого їй хочеться, але що саме, не знала.

За нею поволі, парами і поодинці, йшла Теклівка.

Цибатий Вонька в одній руці ніс бутлик з самогоном, а другою тендітно і, здається, вперше, вів Польку за мізинний пальчик...

Переставляв себе руками вперед Марко, а цапок біг за ним, думаючи, що з ним бавляться.

Йосип ніс відерце холодної води з нової криниці, щоб пригостити живих і тих, до кого вони оце йдуть. В тремтятих Ксениних руках витанцьовували в полумиску ще не залякли драглі.

Соломія йшла з вузником, а коза Муська тямучо дивилась їй услід, аж легше йшлося. Святославчик статечно чимчикував поруч у татовій вишитій сорочці, що сягала йому до п'ят.

Михайло Дуньчин випустив жінчину руку із своєї долоні і, порівнявшись з безногим Марком, не питаючи, мовчки взяв його на руки, як малу дитину, і поніс. Той теж болісно мовчав і скорявся, знаючи, що сам добився би до цвинтаря хіба надвечір. Отак обидва і йшли в мовчанні і глевких чоловічих подумах.

А Дуньку пекли ще гарячі коржі під пахвою.

А там ще далі теж вихоплювалися з дворів на вулицю і, прихопивши будь-що, йшли за іншими.

Сільрадівський Федір не знав, що й робити. Хотів запитати у жінки, гукав її з великої кімнати, що через сіни. Не обзивалася. Вже пішла.

Слинув долоню і зчищав з галіфе десь прилипли пір'їнки.

На Йосиповому подвір'ї одиноко хилиталась коліска, як годинникове хилитало, що перегортає час з місця на місце. Старий вітер залазив у неї і бавився.

Обрій стояв навколо Теклівки чітко і реально, як кинутий на землю аркан, який вже нікому затягнути.

Попштиво видивлялися услід теклівчанам їхні хати, що звикли за свій вік випроводжати, а потім чекати і недоцікуватись, продививши собі очі в усі кінці світу. Вони вже пристали й сьогодні на те, що це — проводи. Ладні б кинутись навздогін людям, перепинити та уласкавити їх, щоб повернулись, бо й так у них порожньо і самотньо... Соломія Муська смикала ланцюг, щоб побігти слідом за господинею. Знічено похлюпила голову, коли Соломія хустка забіліла вже край вулиці.

А дві Дуньчині курки пили з румунської каски воду, раз по раз задираючи догори розчепірені дзьоби.

Теклівка припала до могил. Розбрелися по кладовищу, як прийшли — по необітованій землі, на якій ще не діють ні гроші, ні транспортовані заклади, на якій знецінено титули і колишні винагороди.

Сідали побіля могил, ринали усім єством в скорбну задуму, немов у воду. Думки були високі й великі, бо ніхто не плакав, навіть найтонкосльозіші жінки. Ставали зосередженими і цільними, як на важкій і клопітній роботі. Складали руки на колінах, а голови опускали низько, аж на груди, то й чули бухання своїх сердець, поривчасте, як удари сторожа Кирила по іржавому лемешеві опівночі, щоб знали, що він не куняє.

Тут навіки отаборилися їхні предки, хоча вони нікуди й не відходили з цієї землі, хіба що війни зганяли чоловіків, і лише декотрим щастило повернутись, щоб тут померти.

Вони не могли принизити своє горе до голосіння, а возвеличували його мовчанням. Навіть Мойся. Він стояв на колінах біля могили матері — простоволосий, худенький і легкий. Обличчя було затверділим, аскетичним, наче він увесь час ловив якусь важливу думку, а вона вислизала... І якби не обвисло тіпалась на цьому обличчі нижня губа і не визирала брудна сорочка з-під чистої, то покійна тітка Килина вже б не мордувала свою фантазію, малюючи ікони.

На кожного живого випадало по кілька гробків, то переходили до кожного по черзі.

Заступалися від часу своїм горем, і він обходив їх стороною, незважаючи на те, бо все одно ж вони про нього згадають, нікуди не дінуться.

Від цього високого смутку люди ставали добрими і чистими, ніби щойно появились на світ. Мову вони вважали однією з найбільших благодатей, тому хтось першим спохватився, що вона лежить невикористаною. Заговорив до тих, що насподі могил, либонь, мовчун Михась Любиенко. А тоді й всі.

Повільними важкими словами напіджували із сердець горя свого, оповідали спершу, кого вбито бозна-де, а потім — і про те, що коза окотилася чи й курка вже після війни яйця знесла. Від цього ставало легше і веселіше.

Вонька розповідав покійному татові, що пив воду з Дунаю і навіть хотів ноги у ньому сполоскати, але передумав, бо, може, там, нижче за течією, хтось теж воду питиме, а він же знає, що коли у відрі хоча б руки помие, то й корови не хочуть пригубити.

А далі у запалі викладав, як у Польщі міцно льоху будують, як камінці викладають, щоб склеп вийшов.

Подумавши, що батько, може, одразу не зрозуміє, креслив, грабуючи пальцем по могилі.

Полька, повідавши своїй свекрусі, кого вже нема й не буде, по паузі почала хутенько скаржитись їй на Воньку найбільше за те, що швидко протирає штани на колінах.

Дід Йосип знав, що його батько Іван помер давненько і на такій відстані грішно було б говорити про щось інше, окрім своєї муки.

— Вимер наш рід, тату. На Дмитрові закінчився. Геп стільки тягнувся, що й початку звідси не видно, а війна втяла. Тепер весь рід у могилах, лише я тут... Гіллячка ваша. Ви лежите, а я стою ще, а може, якраз ще десь Дмитрика звіддали забачу. Почекаю ще стоячи.

Безрукий Денис розтлумачував якомусь далекому пращурові, щб будуть цього року сіяти на Рудому клині і щб на Анонійовому току. Переконавав, що вже пора, завтра можна й виходити...

Галька мовчала. Їй хотілось закричати ридма, аби всі, живі і мертві, почули, що вона любить Гната. Відчувала, що кричати не має права, бо люди вже повеселішали, а сказати це супокійно була неспроможна.

Коли геть виповіли навіть те, чого не знали, то, зітхнувши, випростувались, йшли до могили Мойсиної матері, обсідали її кругом, заславши рушником, як стіл. Вонька поклав бутлик з горілкою, а тоді й решта — що малось.

Маркове козеня паслось на чьомусь старому гробі, де вже трава пробилась.

Гольготіла глухо у чарку горілка з бутля. Поволеньки несли до губів, спивали до половинки, а решту несли й скроплювали могили рідні. Повернувшись, передавали знову повну чарку сусідові.

Жінка Денисові своєю рукою до губів піднесла, примовляючи:

— А що, дві руки на двох маємо, пережиємо якось...

Хтось після третьої чарки пустився оповідати, як до війни стригли Воньку і ніхто не міг до голови дістати, то просили, аби яму викошав та вступив у неї. А він як розробився, то очумався, аж коли на джерело наскочив.

Тепер Вонька реготав також, бо знав, що джерела таки не було, та, либонь, і ями не копав, хоча Юхим собі стільчика підставляв.

Коли сміх трохи розбігся вусібіч, то безногий Марко сказав:

— Чуйте, ви, довготелесі, аби коли помру, то повну домовину мені зробили, а то, як умру, нащадки будуть думати, що то дитина похована. А я ж таки до першої війни найвищим парубком у селі був. Запам'ятайте моє прошення, бо потім можу й забути вам нагадати.

— Дядечку Марку, не вмирайте ще, ви ж іще мені маєте славненькі чобітки пошити. Мама казали. Не треба вмирати, чуйте,— якось строго, із перехватами голосу благав Святославчик.

Марко часто заклінав очима:

— То й добре, дитино, а там побачимо...

А тоді знову гаморилось на цвинтарі. І співали. Пісні ті вихлюпувались потопом у мир і весну. Жінки новими, дивовижними візерунками голосу обкладали старовинні мелодії, наче й зараз у тих мелодіях було те, чого бракувало теклівчанкам для ясненького, аж хмільного щастя, якого якщо їм і бракуватиме, то вони його собі вигадують.

Аж коли звечоріло, безрукий Денис прихриплим голосом наказав:

— Завтра вдосвіта йдемо сіяти. В чистих сорочках, як і до війни. Ось чую вже босою п'ятою, як земля грає.

Раніше Дениса не одразу й послушали б, так для статечності й посперечалися, може б. Нині погодилися одразу, бо ж без рук чоловік.

А жінка крутила йому цигарку.

ЗАМІСТЬ ТРЬОХ КРАПОК

ПЕРША. Він долілиць лягає на осінню землю. Йому здається, що своїм животом він гріє її і, може, од цього в якійсь криниці навіть вода потеплішає. От якби в тій, що біля Галанового горба, то, може, баба Мудиха і бухикати перестала б і на її тополі теж сідали б журавлі.

Він лежить незрушно, цупко обхопивши пальцями землю, наче та може щомиті розпасти і за це доведеться відповідати лише йому, Йосипові.

Він цілився вухом у кожен звук, щоб почути, чи не скрипить земля, обертаючись навкруг своєї осі. Оце йому здалось, ніби щойно він почув отой вкрадливий скрип,

і чекав, поки він повториться ще раз, щоб знати, де саме.

На межигрубах у діда третій рік бовваніла ринка смальцю, обмотана дротом, як паралелями й меридіанами, та накрита зажовклою, як віск, газетою з великим портретом чоловіка в кітелі. Газета давно вже вволю насмокталась жиру, в якому потонули літери, але очі чоловіка ще стояли, як два неприступні острови. Дід не розтринькував смальцю навіть на свої порепані від старості ноги, а тримав його, щоб змастити землю, як вона заскрипить на осі.

Дідові вуха вигадали той скрип. Вони могли б його віднайти з найстрокатішої суміші звуків.

Ночами у селі лементували діти, охмелені смаком повітря, вибродженого на дідових грушах-гниличках, на старих зорях, що давно готові скотитись на землю, але не можуть ще одірватися від неба... Щоразу півні прокльовували ніч і горлали в щілину, поки ще спали літаки і вода у криниці. Щоночі клепав по нерозрядженому, підвішеному на мотузку снарядові сторож Лавро, щоб голова колгоспу чув, що він не спить; щоночі скрипіла Йосипова хата, а йому здавалося, що то земля колеться і якраз посеред його хати. Але цього всього дід не чув. Йому було ніколи — чекав скрипу землі.

А її обмотували бинтами білі світанки, ночі пропонували їй стати черницею, дні обсотували її дорогами, як дід Йосип свою ринку дротом. Він уже застав у цьому світі землю, а ота сливка застала і землю, і Йосипа, німий дідів собака Цар застав і сливку, і Йосипа, а от землю не пам'ятає... Сливку — пам'ятає, бо до неї він прив'язаний, діда теж, бо той кашляє, аж Цар у буду ховається.

Йосип був готовий вже померти, але нікому поки що було передати землю. Син Дмитро наскочив на кулю, бабі Ксені все життя вода з сільської криниці була не до смаку, то й померла. Дати її Василеві Калачу, так він же проп'є. Григорові Мулику — хай раніше п'ять карбованців віддасть, котрі ще при Ксені позичив. Про Петра Дзюбу і балакати нічого: він за день її зачвіркає крізь зуби і закидає цигарковими згарками. Дай бабі Муцисі, то ж всю спаскудить. Оно старому Анонієві можна, але ж він за всеньке життя так і не навчився щось мати і берегти, віддасть першому стрічному за ясний «добридень».

Йосип уже в котрий раз перебирав у думках кожного і не мав ніякої певності ні в кому.

Земля родила стільки хліба, що його якраз вистачало люду і жебракам. І все ж вона спромогалась вродити на крихту більше, щоб і дідову Йосипові, що жив поверх струку, вистачило.

Великі чорні сльози сливок видовжувались і звисали, готові ось-ось пролитись на землю, то дід цілоденно підставляв під них свої жмені, як дві половинки розрізаної дині, а вони зухвало капотіли на його сиву голову, за пазуху, на дідову тінь, розпростерту біля ніг.

Від сливки виходив на стежку. Вона погойдувалась під дідовими ногами, як кладка через прірву. Йосип ішов до хати, стягав із запічка лисуvату в багатьох місцях кожушину і ніс надвір. Кідає її на цямрини криниці і прискіпливо затуляє кожну шпаринку, аби криниця спала епокійно. Сам сідає поруч і довго ніжитьсь в сонячному кушелі.

У капотінні сливок на городі, у кількості птахів, що висять у небі, у своїх думках він починає обережно намацувати якийсь заколисуючий ритм. Його очі вужчають і вужчають. Потім дивляться на світ крізь вузькі шпарочки, а тоді їх заливає тепла темнота. Сон сідає біля Йосипової голови.

А тим часом дідові здається, що він уже не дід, а джерельна вода, котра бродить попід землею і шукає виходу, щоб торкнутись чийхось вуст. Йому добре, не болять ноги, не жарко, тече собі підземним русельцем. «Де б це вийти, в якому місці? Може, в Килини посеред хати? Ото б затуляла долонями, а потім подушкою. Але краще не треба в Килини, то така, що коли дізнається, що то я, Йосип, то може й посуд мною помити, ну її. Краще я в Кирила перед порогом — ото буде Богу молитись зо три дні без упину. А якщо в Анонія посеред двору — просто дістане води і потилиці навіть не почухає, то сумно якось. Не піду. Поверну ліворуч, бо праворуч уже сільський цвинтар починається».

Од цієї думки дідів сон відбігає геть, і дід повертається на другий бік. Сон обережно підходить знову.

А Йосип уже шумить у небі кремезною грушею, і його руки обтяжують важкі плоди, націлені на землю. У галуззі його пальців плутаються білобокі літаки, як сонячні бджоли в дівочих косах, і лоскочуть його. «От кинути б на лисину Макарові з одну грушу, лаявся б, мабуть, з тиждень... Якщо в поділ Муцисі — курам викине. Краще достигну ще трохи».

І він досягав, аж поки хтось ним не трусонув. Грушки посипалися додолу, і дід прокинувся. Цар заплутався ланцюгом за його ногу і тепер смикався, щоб визволитись.

— Що, псино, напилися води, наїлися грушок, тепер давай пожуємо хліба? — поклигав у хату, а Цар націлів йому услід свої двоствольні ніздрі.

На городі ледь чутно лопотіли об землю перестиглі сливи і відкочувалися в траву. Пес молотив по землі хвостом і здіймав легку курявочку, що тут же осідала. В одвірку дідової хати монотонно щось поскрипувало — шашіль довбала собі дорогу наосліп, обминаючи у дереві іржаві цвяхи.

Йосип сидів на порозі і пенькуватими зубами перетирив черствий хліб. Йому за все життя так і не набрид смак хліба й повітря. Набридла лише хата, тут Цар був йому одностудцем, як і в усьому іншому. Сонце вже нікуди не спішило: світанок відбуло, а до вечора ще далеко. Викотилось на галявину неба та й залякло. Спиці його променів не миготіли перед дідовими очима, а лише сліпили його.

До Йосипового берега прибилась думка, що оце під обід, коли ліньки птахам крилами махати, сонцю променями ворушити, сливкам додолу падати, конячкам підтюпцем бігати, а Цареві за мухами зубами клацати, може, й земля почне крутитись поволі, а тоді й зовсім стане. То він чіпляється руками за двері і кречучи підводиться на неслухняні ноги, виймає з кишені тютюн, дві сливки і цвяшок — щоб ногам було легше — і йде по сухому подвір'ї, наче по коліна в болоті. Поволі, в'яло. А хотів пружко одштовхуватись, щоб ногами допомгти землі дужче розкрутитись. Впирався обм'яклими підоншвами у гарячий шпориш. Але в протилежний бік ішов вулицею гладкий Іван Пшінка, наче неокковирний айсберг плив у дрібній річці і крутив землю у другий бік. «Цього не перекрутиш», — подумав Йосип і знову сів на поріг.

Його самого вже наче й не було, просто був смуток, що мав форму діда Йосипа, мав дідові зморшки і хату. Він зненацька якось здрибнів, бо земля його не слухається, а крутиться, як їй заманеться, бо сливки падають не в дідові жмені, а в траву, бо криниці ще не набридло щоденно дивитись на нього проти сонця, бо смалець, який дід беріг стільки років, так і стоїть у ринці непочатим,

а в дідове вухо так і не залетів скрип землі. І від цього його руки опускаються вниз, як дві дороги з горба. Малими краплинами в Йосипа вливається спокій: якщо по нім залишається одя короткозора, з прищуреними очима хатина і посаджена сливка, то і на цьому місці хтось неодмінно житиме, обдихає небо над хатою, лоскотатиме п'ятами його стежку...

Не вгаваючи свердлила тишу шапіль і тицялася носом у цвяшки, забиті в одвірок дітлахами роду, що вигоїдався у цій хаті, перевіряючи цей світ на міцність.

І Йосипові чомусь гірко стало й видалося, що отак час його підточує. І він відчуває, що його рука ще здатна згорнутись в кулак, і гатить нею по одвірку, а тоді по своїх грудях. Цар стриже вухами і молотить хвостом землю. Лагідно скочуються в траву сливки, не спить з зав'язаним оком криниця, терпляче обертається земля, і сонце лоскоче їй боки.

Йосип виходить з хати в чистій сорочці, обіруч обнявши ринку смальцю. Його ноги тремтять і підламуються, він ступає обачно і злякано, наче ось-ось кінчиться земля, забувши, що вона безконечна, як яблуко.

«Досить з мене, сьогодні ввечері помру, хай уже хтось інший живе за мене».

Він вийшов на вулицю, яка завжди йому здавалась поясом, що ним підперізується земля. Сьогодні вона була натягнута туго і дзвінко.

Йосип чалапав ногами у поросі й залишав сірі шрами слідів. В його очі вбігали й вибігали білогруді хати, влітали й вилітали зустрічні птахи, через його очі протікала дорога і бігла далі, бо їй ніколи, може, ще через когось треба протекти або когось обминуть...

«Віддам землю і смалець Анонівві, знаю, що віддасть комусь за гарну посмішку, бо не навчився нікого й нічого мати, але, може, якраз йому хтось добрий попадеться...»

ДРУГА. Дядько скидає з-за спини дробовика, наче розпрягається із шлеї. Мотає головою, рушничний пасок стягує поточену міллю шапку. Виблискує воцана лисина, як медаль учасника першої світової війни, котрі видавалися демобілізованим з відра. Лисина парує, на ній тануть сніжинки. Дядько заряджає рушницю і зводить курок.

Шапка лежить на білім снігу догори підкладкою й скидається на полишене гніздо. Але дядько не дивиться на шапку.

Дерев'яне затилля дробовика уперлося в плече і ворушиться від дядькового дихання.

«Ой, засвербіла нога над коліном, а щоб тебе...» — шкрябає ногу, вп'явшись в штани нігтями.

«Відходить трохи. І що за тіло мені попалося, завжди засвербить невчасно... До війни вибирали на колгоспівський зборах голову, а коли треба було голосувати за нього, то взяло й засвербіло під лівою рукою, і так засвербіло, що мусив пошкрябатись. Так той голова потім увесь час пам'ятав, що я ніби утримався тоді. Скільки ж сторожував, то не спав, бо щоночі чекав, що він приїде перевіряти.

А ще коли Прокопову домовину ніс на цвинтар, то те плече, що під ним було, як засвербить, ну, витримати не можу, кину, здається, на землю Прокопа, попросив на мигах Костя, щоб поніс. Всі, либонь, подумали, що мені ліньки було...»

Він знову обережно поклав палець на курок і замружив око.

Дядько короткозорий і коли затуляє одне око, то бачить ціль, як крізь захукане скло, хочеться рукавом витерти.

Палець сіпається сам, і дробовик штовхає дядька в плече прикладом.

Постріл покотився аж на Теклівку.

Дядько знову дивиться в степ.

Собака чвалом біжить до хутора.

«А щоб ти здох... Зате шкура не зіпсована».

Він вставляє ще один патрон.

Дядько ретельно цілиться.

«Собака... А щоб ти здох». І опускає до ніг рушницю. По цей бік собаки, нарівні з ним, біжать дві сполохані курки, що паслись на озимині. Якраз у лінії пострілу.

Вже всакакують у хутір.

Дядько закидає дробовика на плечі й теж чвалає за ними. Сквозькається по замерзлим грудомаччі.

Йде вулицею. Насвистує. З-за пліч забігає Галька, зло шарпає за рушницю, аж лопається ремінь. Сильно розмахується і шпурляє десь аж на Воньчин город, у сливки.

З дядька злетіла шапка й лежала обіч.

Галька йшла вулицею далі. Поскрипував під її неокон-
вирними валянками сніг.

Дядько дивився їй услід. Мимоволі, само якось, при-
шкулювалось його ліве око.

— Ага, то це ж ти, Галька,— румунський матрац. Матрац румунський ходячий...

В дядька тремтів і нервувався вказівний палець.

ТРЕТЯ. Михась Любиненко запрягав біля конюшні
борозного коня, а Іван Мерщій — підручного.

Лаштували воза їхати в райцентр на суд. Це Вонька
подав на Михайла. Бо якось пошивали хату в Соломії,
обидва й випили, так Вонька затишним голосом сказав
Михайлові, що спробує сьогодні залишитись на ніч у Со-
лохи. Любиненко сп'яну хмолоснув Воньку кулаком межи
очі прямо отут, зверху, на хаті. Майже вся Теклівка
бачила.

Тепер кожен старанно запрягав коня і кожен надівав-
ся, що той першим попросить мирової...

На піджаках в обох подзеленькували медалі «За участь
у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.».

ОГЛЯНЬСЯ З ОСЕНІ

Роман

Через город Марти Гусляр ішов вітер з Одеси на Київ і збив стару кролячу шапку на опудалі. Шапка закотилася в конопляння, а на пугало почали сідати горобці, щоб почистити пір'ячко, пригадати, який сьогодні день під сонцем, розгледіти, чи не пораяється у дворіщі Марта, визначити, звідки дме осінній вітерко, і тоді лише спро- жого перелетіти на густі гойдливі коноплі.

Шапка закотилася в глибоку лунку, витовчену Мар- тиним галаганом, від якого городищенські кури несуть великі жовті яйця о двох жовтках. Як тільки вона, збли- снувши виляляними латками, вкотилась у виямок, у нсі одразу ж заліз латкуватий Мартин котисько, який ще в дитинстві пройшов таку школу на городищенських курчатах, що дивиться тепер на мишей як на нікчемні забавки,— лише вряди-годи розплющує на них своє ліве око.

Саме такий інтерес прокинувся у ньому зараз: він роз- тулив болотяно-зелене око і знічев'я лучив тонкою щі- линою в молодого горобчика, що браво гзвився на хиткій конопляні. Цим тонким, як лезо бритви, поглядом він уже вкотре підсікав горобчикові крила. Шапка не пах- ла кролем, а відгонила чоловічим потом, до якого кіт звик іще взимку, коли вилазив Мартиному квартиранто- ві на широкі, міцні коліна. Він солодко потягнувся, за- гнав кігті у заяложену підкладку шапки, широко роззя- вив рота, аж затріпотіла між білими різцями червона перчина язика, і мовчки нявкнув собі самому: «Неправ- да!» Збив із найдовшого вуса павутину і заспокоїв себе улюбленою Мартиною приповідкою: «А може, і було, та збігло за водою...»

Горобці монотонно лементували на коноплях, він втра- тив до них інтерес і став засінати.

Погойдується опудало, поцятковане гороб'ячим послі- дом, незаплямована тіль його розпласталася на грядці петрушки, як ведмежа шкура, що чомусь пахне петруш- кою.

Опудала міняються в Марти щоліта, як і постояльці. Навіть горобці вже при звичаїлися: якщо у Мартиному дворі з весни маячить шапка-вущанка і хляпотять штани галіфе — під осінь чекай достоту такого ж двійника у коноплях та соняшниках. Принаймні за останні роки ця традиція не порушувалася жодного разу.

Щозими у Городища приїзять гуцули-будівельники, і котрийсь із них неодмінно зупиняється у Марти на постій.

— Але й страхопуд цього року стане в Гусярки на городі! Навіть літаки обминатимуть наші Городища, — примовляє сусіда Іван Капшук, як тільки забачить у дворі нового постояльца. Квартирант же мусить звикати, що всю зиму в Городищах його називатимуть не інакше як Мартине опудало. Спершу він гороїжиться, сікається з кулаками до городищенців, а потім так зникає до свого привіська, що поклич його по імені — не озирнеться.

Під осінь будівельники виїзять із Городищ, а на городі в Марти настовбурчується нове пугало.

Цього року квартирант вибрався так спішно, що забув свого годинника з полинялим, як око старого вола, циферблатом, по якому кволо повзала лише куца годинна стрілка. Тому з весни на патику, що імітував руку опудала, теліпався і годинник, якого хтось щоночі накручував.

Городищенські сади стояли непорушно і тому здавалися несправжніми, як на малюнку ремісника. Вони швидше скидалися на театральну бутафорію кінця минулого століття, ніж на знамениті подільські сади після дощового літа. Крислаті яблуні висмоктували соки із Сарматського горба, що здаля, із глибини південного подільського степу, нагадував шолом прадавнього витязя, котрий іде сюди з-за обрію, однак іде так повільно, що людського життя не вистачає, щоб помітити його наближення.

Городища обжили Сарматський горб з усіх боків і вершникують на ньому вже кілька століть, поволі стягуючи сюди лише ті надбання цивілізації, котрі не застували б найголовнішого винаходу людства — садів. Щоправда, городищенці не можуть зійтися на думці: чи дерева зі степу піднімаються до тім'ячка горба, де у вітряку погоду обертаються крила старого вітряка, в якому недавно облаштували сільську корчму, а поруч звели двоповерховий адміністративний корпус, чи від адміні-

стративного корпусу та вітряка вони опускаються донизу, щоб вихлюпнутися в південний степ та Молдавію?

Через тиждень Сарматський горб загуде, як бубон, бо посипляться на землю доспілі яблука та груші, й по ночах не збудешся враження, що хтось запопадливо кається, б'ючи себе в груди. Городищенці вже готувалися до цього плодопаду, на який знову приїде з Вінниці старий пащекуватий заготівельник. Він сам зчинятиме стільки лементу й шарварку, що вся черга охочих спродати яблука занишкне, городищенці будуть пильно вдивлятися один одному в потилиці, а сільський міліціонер Сашко Тур стане нервово посічувати погонами. Заготівельник все одно скрипітиме деренчливим, простудженим на осінніх вітрах голосом:

— Та не верещіть так, бо я збиваюся і обраховую вас! Не кричіть же! Чого замовкли? — Ця його відвертість настільки підсолодить і загіпнотизує мешканців Городищ, що якби хтось із них почав перераховувати гроші — він був би навіки записаний у скнари. І вже ніякою щедрістю чи навіть зухвалим марнотратством йому не одкупитись. Забудуть про це хіба тоді, коли самозваного скупердя знесуть до підніжжя північного боку гори, де весною найдужче цвітуть дерева, влітку цілодобово кують три старі зозулі, а восени ярмаркують усі побузькі птахи перед вирієм, — на городищенське кладовище.

Ця осіння яблучна лихоманка, котра непомітно переросте у весілля та проводи хлопців до армії, сьогодні ще нікого не хвилювала — до неї ще добрий тиждень по осінньому неквапливих, підсвічених упокореним і тихим сонцем буднів.

Ніхто ж не чекав цього степового вітру, що іде з Одеси на Київ, іде навмання, бо чого б тоді не обминути йому Городища на Сарматському горбі, а отак зухвало зачепитися за нього і за його сади? Міг би піти понад Бугом або бетонованою трасою, котра розтинає район надвоє, що навіть родичі із Савчиного хутора, який прилипає двома рядами хат уздовж траси, лише пізно ввечері зустрічаються між собою, коли вервечки машин порідшають і можна перебігти дорогу. Міг би піти і небом, де лише інколи бовтається якась пташка, і то така молода, що може чинити опір хіба що зовсім юному вітреняті.

Міг би, але він пішов через наші благословенні Городища, небо над якими розвісило сушити свої голубі шов-

ки, ще не охололі з літа, але вже й не теплі — швидше ніякі, якщо забути, що немилосердно голубі й далекі.

Він закушпелив курявою на загогулистих городищенських вулицях, що нагадують тріщини на шоломі воя, забіг у сади і поривчасто трусонув їх. Відлуння яблукопаду виплеснулося понад Бугом, котрий кільцем обтікає Сарматський горб із Городищами, щоб знову втрапити у своє ж таки русло (тому кожен із мешканців Городищ може вдруге вступити в ту саму воду після того, коли вона об'їє гору й потече далі).

Це тривало мить (годинник Мартиного опудала не встиг і поворухнути куцою стрілкою), але всі яблука і груші, які мали самочинно впасти на землю наступного тижня, вже лежали у виямках або ж котилися під паркани. Тепер пагілля дерев обтяжували лише ті плоди, яким висіти аж до перших приморозків, коли встаньє приїде втомлений і постарілий на цілу осінь заготівельник із Вінниці і, навантаживши яблуками причепи, заплячуть у Городищах (голова колгоспу Маркіян Підкова хитрувато zvolікатиме із тягачем, щоб намахльовані заготівельником гроші знов осіли в селі).

Вітер збіг з гори і пішов на Жмеринку, котра відкриває Городищам ворота не лише в Європу, а й до Азії. В опалих яблуках починали ворухитися приголомшені падинням черв'ячки, і найпрудкіші з них квапилися покинути це ненадійне житло.

Припишкли сади. Не шеберхне лист на конарах, не продудонить по стовбуру, падаючи, яблуко, лише невидимо розправляється гілля, яке іще недавно важко прогиналося аж до землі.

На рогаті телевізійні антени поволі всідалися голуби, здуті перед цим вітром, наче сухе листя; вони перебирали пір'я так дбайливо, як колгоспний бухгалтер Сянько Барвінський обмацує документи того, хто повернувся з відрядження. На антенах їх сиділа така безліч, що, здається, звійкну у Городищах телевізори — і на всіх екранах побачиш надженджурених дутишів.

Понуро куняє високий флюгер біля школи, гострим кінцем вказуючи на Одесу, з якої наскочив на нього вітер.

На голову старого городищенського вчителя, якого в селі не тільки люблять, але й бояться, бо у товстій конторській книзі, обтягнутій вичиненою козячою шкірою, що кілька років гула на шкільному бубні, він пише

літонис сільських родин, які колись заснували на цьому горбі живі донині Городища,— так от, на голову Мусія Федотовича Дзиндри сів строкатий метелик. Мусій Федотович чипів під розтрощеною літнім громом горіщиною, очікуючи свого наступного уроку у восьмому класі.

Йому вкрай хотілося розслабитись, пустити думки на самопаш по цій хиткій подільській осені, по рясних учительських літах, пораювати під сонячною купіллю, наслухаючи, як жебонить у жилах уже по-осінньому змлявіла слов'яно-монгольська кров, що колись аж стугоніла в скронях, виганяючи на його жорноподібні, такі монгольські щоки жаристі рум'янці. Йому хотілося наслухати себе самого, але він катастрофічно зіпсував свої колись милі стосунки із восьмим класом, тому серцю було незатишно, мерзли пучки та краечки смаглявих вух, а уява з острахом наближалася до наступного уроку.

Батько Мусія Федотовича — колишній городищенський гончар, котрий вигріб під Сарматським горбом таке глинище за своє життя, що під час війни там переховувалися усі мешканці Городищ,— кілька десятиліть закидав своїми глечиками, горщиками та макітрами весь подільський південь та Валахію. Помер він якраз тоді, коли в нього народився первісток Мусій. Власне, народження сина і стало причиною його несподіваної смерті. Коли баба-сповивальниця показала йому маленьке вузькооке монголеня, котре вже іменувалося його сином, Федот Дзиндра напився, схилив голову на гончарне коло і захолов із сльозою на очах.

Кілька століть продрімала ця зухвала монгольщина в слов'янській крові дзиндрівського роду, щоб дочекатися моменту, коли можна буде заявити про себе ось так виключно і незаперечно. Мусій Федотович давно змирився зі своєю зовнішністю, до якої звикли не лише очі городищенців, а й усі сільські дзеркала, у які він іноді зазирає, але його й досі непокоїть проблема: як і коли домішалася монгольська кров до крові його предків? Саме ця обставина зробила його істориком. Він не нарікає на вибір, бо історія, либонь, єдина царина, де він може вгамувати свій шалений, розкручений, як чортове колесо, характер, у якому бродить давня, кочівна монгольська сваволя та слов'янська мрійливість.

Він завжди хворів і нервувався (лікарка Романа Лебедина мовчки виписувала йому лікарняний лист із

голосистим словом «алергія»), коли підходив до викладу історичного періоду татаро-монгольської навали.

Цього ж року йому випав надто норовистий і самовпевнений восьмий клас, який спеціалізується на каверзних запитаннях учителям. Романа Лебедін визнала його цілком здоровим, приписала чай із ромашкою, і Мусій Федотович змушений був переходити до теми татаро-монгольського іга.

Почав він урок здалеку, обачно, але потім не стримався і заходився пристрасно, соковито порівнювати сліпий войовничий азарт татаро-монгольської спільності, яка, вп'явшись у гарячі загривки диких, необ'їжджених коней, з гиком і свистом вилетіла на простір первородного слов'янського степу, із розважливою слов'янською філософічністю, котрій уже тоді більше пасували орало, гусяче перо та пензель, ніж меч та сліпуча блискавка зашморгу. Коли він почав усе це ревниво протиставляти, восьмий клас йому не повірив. Не повірив у щирість його підпухлих монгольських уст.

Наступного уроку цю тему відмовилися відповідати навіть круглі відмінники, яким уже снівся прохолодний п'ятачок золотої медалі.

Сорок п'ять хвилин Мусій Федотович просидів за столом із приплющеними очима. Сорок п'ять хвилин у класі була мертва тиша, якої вистачило б для повного курсу історії в середній школі.

Дзиндра одразу ж подав заяву про вихід на пенсію, але директор, просидівши кілька годин за телефоном, виїхав у складі інспекторської групи в одну із шкіл області, прихопивши з собою і Дзиндрину заяву. Треба було іти на черговий урок у восьмий клас.

Зараз Мусій Федотович сидів під битою громом горішньою, мерз у вуха та в пучки пальців, дивився на кільце Бугу довкола Городищ і, щоб якось відвернути свої думки від наступного уроку, чекав, поки знову сяде йому на тім'я метелик, якого вітер заніс у розчинене вікно шкільного історичного музею.

Невдовзі метелик знов уместився на сиве тім'ячко вчителя і намагався бути ще легшим, ніж є насправді, щоб Мусій Федотович не відчув його і не зігнав: спробуй знайти тоді краще й тепліше місце...

Доярка Еля Губа шукала у лісосмузі свій випраний халат, якого підхопив на плоті вітрисько і заніс аж до молодих дубків за фермою.

Фермівський пудик Щедрик зробіг за нею півдороги, обнюхав суху будячину, нервово підняв догори задню ногу, крутнувся на місці, грабнув лапами суху землю і подався назад.

Еля — німкеня, яку привіз у Городища після війни старий парубок Сидір Губа. Привіз як свою жону, хоч кілька літ ще її називали трофейною. Власне, не Сидір її, а вона Сидора привезла у Городища, бо він уже був невидючий.

В бою за якесь маленьке саксонське містечко Сидір урятував Ельзі життя, поплатившись за те своїми оксамитними очиськами, і вони обоє не знали іншого виходу розквитатися, як стати чоловіком і жінкою. Іпакше б Ельзіна совість жерла її поїдом і життя було б для неї покаранням. Тепер вона змінила свою думку, бо Сидір уже помер (його горбд впирається у сільський цвинтар, і небіжчика поховали там, де колись знайшли немовлям, — у його ж таки капусті).

Зараз Еля нібито збирається повернутися у свою Саксонію, але забула дорогу чи забула щось дуже важливе, задля чого варто покидати її Городища і їхати саме до Саксонії, бо іноді опівночі міркує, що там можуть обійтися і без неї (адже обходились тридцять років, посьорбуючи дрезденське пиво, а вона встигла звикнути до жмеринського ситра). Та поки що голова колгоспу Маркіян Підкова не поспішає шукати їй заміну на фермі, яку перебудовують на великий тваринницький комплекс.

Еля халат зачепився за прикоренок дуба, по ньому вже сновигали дрібні цятки мурах. Озирнулася, чи не дивляться у її бік чоловіки від ферми, зайшла в кукурудзу, хутенько присіла — і невдовзі йшла до ферми, струшуючи з халата мурашву.

— О майн гот, цей вітер пішов на Саксонію. Треба вбиратися й мені. Ще видною корів, прийму телятко від Аїстри і почну складати чемодан... — ляснула себе по щоці, де повзав комарик. Цей виляск почув Щедрик і, підібгавши хвоста, який завжди затугував його вбік, побіг їй назустріч.

Колгоспний бухгалтер Сянько Барвінський колінкував по своєму кабінеті, бо вітер увірвався крізь розчинене вікно, перетасував його папери на столі. Дебет змішався з кредитом, приріст худоби із падежем, а квитки та квитанції від авансового звіту завгоспа, котрий об'їздив Прибалтику в пошуках меблів для Будинку культури,

але привіз лише кілька пляшок бальзаму та бурштинове намисто для дочки, винесло протягом аж за альтанку перед конторою. Це був збиток не менший за той, коли Сянькова дружина Катря випрала його штани, в задній кишені яких була колгоспна чекова книжка.

Все своє життя Сянько мріє навчитися їздити на мотоциклі і таки проїхав на ньому в загальній сумі метрів з триста, встигнувши двічі вивихнути і раз переламати свою прострелену на війні ногу. Цієї осені він зважився на останню спробу. Завтра їде на базу отримувати новий мотоцикл із коляскою. Відступати вже нікуди — дали премію за жнива. Якщо й цього разу зламає ногу — не звикати, головне — не розтрошити мотоцикла.

Документи валялися на долівці кабінету, як листівки, скинуті з «кукурудзяника», про боротьбу із колорадським жуком.

Сянько Барвінський збирав панери і ханливо пригадував: на що треба натиснути, щоб мотоцикл поїхав?

Вітер розпатлав зачіску на голові молодої лікарки Романи Лебедін. Вона вже встигла перебігти від лікарні до свого помаранчевого «Запорожця», вже одімкнула дверцята, коли вихонився із вулиці вітрисько, заплутався у її косах, як настраханий кажан, що силкувався звити на Романиній голові гніздо, але вередливо передумав, розшарпав його, свиснув, дмухнув курявою — тільки вона його й бачила.

Романа довго ще сиділа перед люстерком у кабіні й причісувалася, обережно ведучи гребінцем по сплутаних у вузли косах.

Городища їй досі не отямилися від приголомшливого здивування, яке посіяла Романа своєю першою появою в селі.

Поки нову лікарку чекали на зупинці рейсового автобуса, вона вкотилася на подвір'я лікарні на своєму помаранчевому «Запорожці» (від того їй сама скидалася на марокканську помаранчу: в розкльощених вогнистих брюках, у яскравій кофтині, що цупко обтягувала великі, як киргизькі диві, груди; хоч у Городищах можна знайти куди більші й виплеканіші груди, але їх треба шукати, а молода лікарка вже з першої появи зухвало їх демонструє). А кому демонструвати? Хворим, що чекають до неї черги на прийом? Так самі ж діди та баби сидять, знічев'я шепелявлячи, поки технік викінчить для них зубні протези...

Одразу почала ходити по кабінетах і — закурила. Закурила! Ну, знаєте, так розпочинати свою медичну кар'єру — це вже занадто! Навіть закінчувати її в такий спосіб ніхто в Геродишах не наважився б.

Сьогодні вона зібралася їхати до Вінниці на медичну нараду, з досвітку постила свою зачіску, і — на тобі! — вітер доценту зруйнував стрімку волосяну вежу на її голові (цю зачіску сама вона називала в листах до матері «сарматський горб»). Розчесатися до ладу вона вже не змогла, зозла скудовчила волосся ще більше, запустила мотор, рвучко роздрочила його і, хвацько вивертаючи кермо, виїхала за ворота. Однак рішучість її від цього не вгамувалася, а зайтрилася ще дужче. Романа, вереснувши гальмами, зупинилася, погнала машину заднім ходом і крикнула операційній сестрі:

— Знайдіть Іллю Капітана на фермі. Завтра зранку буду різати йому грижу.

Закурила, відчула, що заспокоюється, виринула в дзеркальце і, відпускаючи зчеплення, сказала собі:

— Заодно й апендикс йому вичищу. Витерпять!

Шофер Маркіяна Підкови Іван Капшук якраз підкачував колеса машини, коли на нього наскочив вітер. Правда, Іван стояв за машиною і його лише сіконуло піском по ногах, але на сидінні лежала книга «Тисяча порад домогосподарці», яку він залишив розкритою. Вітер перегорнув книгу в один кінець, напевне, не знайшов потрібної йому в цю хвилину поради, потім перегорнув назад, розчарувався у чомусь, скинув її із сидіння й побіг далі.

Іван має багато часу, очікуючи Підкову то біля райкому, то біля контори колгоспу, то на польовому ставі, то біля ферм, значев'я він перечитав усю сільську бібліотеку, всі журнали, які надходять у колгосп, розгадав усі кросворди, які потрапляли під руку, то тепер підпільно вчиться в'язати на спицях, колекціонує вирізки із «Радянської жінки» та «Работницы».

Майже все Іванове обійстя викладено із старих гумових шин: лисими гумовими півколами обнесено город, кури та собака вгамовують спрагу над закопаною в землю четвертиною ската, у розкиданих по подвір'ю колесах з весни до осені ряхтять клумби; та й сам Іван схожий на святкову гумову кульку, а коли добре придивитися — на автомобільну камеру.

Все його ество постійно вищромінює ледачкувату зморю і спокій, причому такий глибокий (щоб не сказати —

дрімучий) спокій, який би пасував людині будь-якого попереднього століття, тільки не нашого. Пожвавлюється Іван лише тоді, коли йому до рук потрапляє новий кросворд або ж коли його молода дружина починає неквапливо роздягатися... Тоді в нього виступає піт на чолі та під пахвами, очі заволікаються сизим, як підталий весняний льодок, туманцем, а Іван спрожого припалює сигарету з боку фільтра.

Раніше виводило Капшук з рівноваги те, що в нього надто інтенсивно відростають нігті, але тепер він возить із собою ножиці, і, як тільки випадає вільна хвилинка (від розгадування кросвордів та від в'язання на спицях), він поринає в манікюрне ремесло.

Щомісяця Підкова відпускає свого водія до Вінниці, де живе далекий Іванів родич. За плетений бутлик домашнього вина Капшук вимінює у родича старі журнали, в яких спершу розгадує кросворди, а потім і перечитує їх від назви до редакторського підпису.

Сьогодні ввечері Іван лаштувався саме в таку поїздку, закоркований бутлик уже холов у льоху, але вдосвіта на сидінні машини він знайшов записку, де надто прямолінійно натякалося, що до Капшуківського від'їзду готується і Богдан Гусяр, який пібито вчора катав на тракторі під лісом Іванову молоду дружину.

Зараз Капшук буцав черевином у колесо, голосно дихав, слинив пальця і зосереджено шукав у книжці поради, яка б підказала йому, як вчинити в такому випадку, про який він чув лише з анекдотів.

«Де заховати машину і де засісти самому, щоб спіймати Гусяра на гарячому?» — думав Іван Капшук і відчував, як мокріє в нього під пахвами і крапельни рясного поту скочуються з чола за комір сорочки.

Сам же винуватець цієї підозри Богдан Гусяр — сорокап'ятирічний парубок, музикант, який навчився грати на всьому, що здатне звучати (навіть на ключах від комбайна, але з цим номером його не ризикують випускати на сільську сцену), найкращий комбайнер району, одне слово, чоловік знаменитий у всьому — косив кукурудзу на силос за урочищем Воля. Порив вітру нагнув стільки кукурудзиння на ножі комбайна, що машину заклинило.

Богдан люто заспівав «Іхав козак через місто, під копитом камінь тріснув!» і заглушив мотора. Довго розглядався, чи це не витівки його суперника по бригаді, але не помітив нікого в густій кукурудзі, вибив пальцями

ритм козацького похідного маршу на металевій обшивці комбайна і поліз під машину.

Він уже знав про записку, підкинуту кимсь Капшуківі. Спершу злякався, вмикав задню швидкість замість передньої, поривчасто наспівував «Серед літа квітка градом перебита...», а потім почав повторювати дедалі рішучіше:

— А чого б і ні?

Та все ж Богдан Гусляр найбільш знаменитий у Городищах тим, що він є рідним братом Марти Гусляр. Сама Марта, правда, іншої думки: вона переконана, що її знають лише завдяки родинним зв'язкам із Богданом.

Якийсь городищенський любитель перебільшень років з десять тому (очевидно, викупавшись у лазні разом з Богданом) пустив чутку про визначальну чоловічу ознаку Гусляра — тепер цей факт обріс легендою, яку не в змозі заперечити і сам Богдан, — тому обрав вдячніший варіант захисту: він сам підтримує її, винувато усміхаючись, коли про це зайде мова у чоловічому товаристві.

Через тиждень Богдан їде в будинок відпочинку під Немировом, і дехто висловлює сумнів, чи він повернеться. Навіть старий Підкова, який преміював Гусляра пупівкою (знаючи, що відпочивають там в основному жінки), потерпає: Богдана можуть залишити культмасовиком цього пристанища матріархату.

— А чого б і ні? «Іхав козак через місто, під копитом камінь тріснув!» — рішуче сказав він, вилізаючи з-під комбайна. Та одразу осікся, побачивши тугі, смагляві жіночі литки...

Марта зі своєю ланкою поралася в силосній ямі, тому вітер пройшов над її головою. Якби й знала про це, не здивувалася. Все життя проходило начеб десь вище неї, бо в сорок літ лише жовчний невдаха залицяльник возла міг би бовкнути, що їй близько тридцяти. Її ровесниці намагалися не ставати поруч з нею, щоб зайвий раз не нагадувати собі: господи, як я постаріла! Одне слово, час обтікав її, як бузька вода прудку рибину. Її сильний, різьблений рот із твердими вишневыми губами, либонь, для того і був створений, щоб вимовляти жебонливо-летюче слово «люблю». Однак у Городищах, здається, ніхто цього слова так і не почув від неї, хоча під чаркою чоловіки навіть гиркаються між собою, бо одні кажуть, що вона вимовляє це слово з наголосом на першому складі, а інші — що на другому.

Зараз вітер сипонув на її хустку листяної потерухи, і вона гукнула молодому трактористові, котрий стовбичив над силосною ямою:

— Гей, з тебе вже тирса сиплеться, одійди далі! — і продовжувала поливати розчином посічене кукурудзяннє.

Вона весь час поглядала з-під хустки на сонце, бо нетерпеливилось дочекатися вечора, коли в її густих коноплях буде розіграно ще одну городищенську okazію...

Вітер розкрутив іграшкового вітрячка на хаті Гриня Перепаді. Хоч з деяким запізненням, але через руки Гриня пройшли всі найважливіші технічні відкриття людства. Його двір весь час нагадує експериментальний цех щонайменше Академії наук, а щонайбільше — це просто майстерня Гриня Перепаді.

Тут часто можна побачити і трактора, який щойно пригнали із капітального ремонту, але треба, щоб його ще оглянув Гринь. Як остання і найвища технічна інстанція.

Оскільки в Городищах і в окільних селах до біса розвелось «Жигулів», то завжди половина з них стоїть під Гриневими ворітьми, а самі власники машин на всі лади заграють із Перепадею, щоб зазирнув до мотора хоча б краєм ока, на що Гринь крізь затиснуті в губах гвинтики відказує: «Краєчком, краєчком, а я через вас світу білого не бачу».

Гринь бездоганно ремонтує і телевізори, і електробритви, і холодильники, і транзисторні радіоприймачі — врештою, все, що може підлягати ремонту, і навіть те, що можна давно було викинути й забути.

Він має державну пенсію, бо повернувся з війни на одній нозі, та і вона не дуже міцна в коліні, тому Гринь часто повторює:

— Опшім, так я і стою: одною ногою під Дрезденом, а другою в Городищах. А десь там, піді мною, ходять поїзди, течуть ріки, бігають діти до школи. Опшім так... Запаяли.— Слово «запаяли» замінює Перепаді значну частину всіх вживаних у мові городищенців слів. Усе залежить від Гриневої інтонації. Але із цими звуковими нюансами слова «запаяли» ми ще зустрінємось, коли ближче познайомимось із Перепадею. А познайомитись із ним досить легко: треба просто зіпсувати щось із домашньої техніки або просто піти до нього на консультацію.

Кілька років тому, коли в Городищах відкрили Будинок побуту, організували й ремонтні майстерні, але молодий хлопчина із спеціальною освітою виявився «нерентабельним», бо не міг конкурувати з Гриневою славою. Позаяк Перепадя на пенсії, із цим змирилися в районі, тим більше що Гринь сплачує мито у фінвідділ.

Зараз він вслухається, як усе тихше й тихше обертається на хаті саморобний вітрячок, і думає, що пора б уже його і змастити на зиму, бо поскрипує, як його фабрична нога, яку він настільки вдосконалив своїми пристроями, що спирається на неї більше, ніж на живу.

Його дружини Марині дома не було (того й слід чекати), ходила по гостях. Мариною її звали лише в очі, а поза очі — Якау, бо кожне вимовлене нею речення було б неповноцінним, якби вона разів з десять не повторила: «А я кау, а вона мені кае, а я їй знов кау, а тоді ми обидві їй каемо, а тоді ми втрюх каемо...»

Майже все своє життя Мариня провела в гостях, тільки іноді добиваючись додому на нічліг. Звісно, що її всюди приймають завдяки Гриневій славі (якщо у вас ще нічого не зіпсувалось, то ви не гарантовані, що воно вічне). Те, що вона знає найтаємничіші новини Городищ та довколишніх сіл і охоче поділиться ними, є лише допоміжним чинником того, що її приймають у кожній хаті з удаваною чи щирою, але — з шанобою. Тим більше, що ці походеньки входять і в службові Маринині обов'язки: недавно її оформили посильною при сільраді (це була єдина умова, яку ставив перед районним фінінспектором Перепадя, коли брався відремонтувати йому японського транзистора).

Дедалі кволіше обертався вітрячок на Гриневій хаті й був схожий на чудернацьку кульбабу, що виростає з димаря. Гринь опирався на свою механізовану ногу, йому здавалося, що він відчуває нею тепло осінньої землі, дивився на розкидані частини свого вертольота і думав: «Долетить до Вапнярки чи не долетить?»

Він не бачить, що за його спиною шестирічний син сільського міліціонера Сашка Тура тікає в кукурудзу із подолком запасних частин від того ж таки вертольота.

«Якщо долетить до Вапнярки, то наступний рейс — до Жмеринки. Запаляли!» — напосядисто думав Гринь, і протез ноги поскрипував під вагою його тіла і вирішуваної проблеми.

Мариня Якау гостювала в глухої баби Капшучки (Іваної матері, яка живе самотою біля підвіжжя Сарматського горба і таки справді нічого не чує, крім кування трьох возуль на цвинтарі та Маринино голосу). Мариня перемонно копилила губи, несучи до них чарочку, випивала бридливо, присилувано, як мікстуру, і, взявши одну, притишену ноту, говорила:

— А я й кау, щом своїми очима бачила, хай мені що хочут каут, а я бачила ту книжку, куди Дзиндра історію пише, про яку всіяке каут, хай каут, а я бачила, що там таки написано, і того я кау, що ваша прабабка товклася під цим горбем, на оцьому місці, я кау, з Іваном Богуном, що, я кау, був генералом у козаків, і я кау, що тутка закопано скарб.

Глуха Капшучка промацувала язиком кілька своїх дуплавих зубів і відповідала:

— Мариню-рибко, а скажи-но: кують ще возулі чи вже похрипли?

Зооветеринар Василь Круць (по-городищенському його називають лікар Ойнетреба) оглядав колгоспних свиней, щоб визначити, яких залишати на зимівлю, а яких здати на м'ясокомбінат. До його руки на довгій шворці був прив'язаний термометр, котрий завжди показував нормальну температуру, тому присуд він виносив на око, враховуючи симпатії чи антипатії свинарки.

— Василю, оцю звірину треба здати. Краще візьму дикого вепра в стадо, ніж ходити за цею скаженою льохю. Вона мені всі спідниці так попідкорочувала, що й дочка кепкує: «Мамо, ви мене сварили за куце платтячко, а самі...» Списуй цю льоху, з неї буде такий шашлик, що й без гірчиці щелепи перекосить...

Саме на цих словах у свинарник влетів вітер, збив в голови Круця сірого бриля і пожбурих у загорожу до лютої льохи. А вона ніби й чекала такого подарунка: одскочила від корита з товченими кабаками і заходилася рилом підкидати бриля.

Поки свинарка вхопила бучка, від Круцевого бриля валишилася солдатська пілотка, через яку щойно перетяв танк із повним комплектом боєприпасів.

— На м'ясокомбінат! У першу чергу! — опутивши домигу грубого неронівського пальця, вигукнув Круць і, поволі випростуючи пальця вгору, переходив до іншої загорожі.

Він уже кілька років таємно ставить зоологічні експерименти у свинарнику: його ідея — схрестити вепра із свійською льохою, щоб цих городищенських кентаврів можна було випускати в зимовий ліс на пашу і в такий спосіб економити на кормах.

Оця списана на м'ясо льоха була його творчою невдачею, і він намагався замести сліди.

Приречена льоха підкидала перед собою рештки бриля.

Тракторист Тимош Гонта, який весь час говорить (і коли є співбесідник, а найчастіше коли його немає, а ще частіше — уві спі), стиха жебонів із собою: «Ой Тимоше, Тимоше...» Оскільки його балачки ніколи не закінчуються, то замість розділових знаків він вживає оте: «Ой Тимоше, Тимоше...» Це має означати, що Гонта думає, про що б йому іще поговорити.

Після нічної зміни на бурячищі він зайшов до лазні, але воду в котлі ще не розігріли, то ходив у довгих трусах по коридору, зазірав у порожнє жіноче відділення, дивувався, що воно нічим не відрізняється від чоловічого, і повторював:

— Ой Тимоше, Тимоше, скупатися тобі треба, а вода іще не нагрілася, Тимоше, і лазня, ой Тимоше, Тимоше, порожня, хоч голий ходи, Тимоше, і пивка ще не продають, Тимоше, а вже ж осінь, Тимоше. Пора б тобі, Тимоше, побути і злим, бо добрим, Тимоше, ти вже набувся.

На його широких босих ногах шльобали великі черевики, руки його засмагли тільки до ліктів, а решта тіла залишилась сліпучо-білою, наче він діставав якусь гайку на дні із соляркою, зануривши туди по лікті обидві руки.

А надворі в цей час якраз ішов вітер з Одеси на Київ, дихнув у піддувало під котлом, появилася тяга, кочегар дужче відкрив форсунку — незабаром із кранів побігла тепла вода.

— Ой Тимоше, Тимоше, либоньки, будемо вже купатися, зразу намилимо голову, Тимоше, а тоді підемо нижче... Треба, Тимоше, бути злим, бо інакше, Тимоше, Круць тобі тисячі не поверне, а на тисячу ти в нього вина не вип'єш, Тимоше...

Те, що Гонта згадав про Круців борг, було першою ознакою, що при зустрічі з Василем він не обмовиться про це й словом, а мовчки погодиться піти на склянку домашнього Круцевого вина. Зате, йдучи під чаркою додому, зробить чергову спробу бути злим...

— На цьому тижні, Тимоше, забори в Круця гроші, бо грохи далі, Тимоше, нічого буде забирати...— сказав собі і, присідаючи в колінах, пішов у душеву, прикриваючи себе з тилу холодним тазиком.

Директор Будинку культури Сергій Монарх чукикав немовля у саду, за хатою. Хлопчик уже давно заснув, але Сергій і далі ляскав ногою по землі, відбиваючи ритми з опери «Запорожець за Дунаєм», поपुरі з якої він давно мріяв розучити із сільським духовим оркестром, але весь час перешкоджали польові роботи в колгоспі.

На його правій руці спала дитина, а лівцею він гортав партитуру опери, що лежала перед ним на стільчику.

Сергієва дружина Дзвінка, хоч і обіймає скромну посаду продавця квіток на кінофільми, насправді ж керує Будинком культури, а Сергій бавить дитину біля хати. І за цей час городищенська агітбригада зайняла друге місце в області, виїздила на виступи в сусідні райони, звідки молодий учитель фізкультури привіз собі дружину — вдатну танцівницю, якій важко знайти пару по зросту, бо вчитель не танцює зовсім, лише піднімає гирю.

Організувала Дзвінка і хор пенсіонерів з колишніх церковних півчих. Про цей грішок співаків-професіоналів знають лише старі городищенці, але бережуть таємницю — не відкрили її навіть районним журналістам, які вже двічі писали про престарілих співачок із Городищ.

Слава від Дзвінчиної діяльності повністю поступас на відкритий рахунок Сергія, і він ще ніжніше бавить свого сина з ранку до вечора.

Коли в сад заскочив вітер, на Сергієву голову рясно посипались переспілі сливи. Одна з них упала дитині на чоло, дитя заворохобилося, скривилося і заплакало. Сергій з ляку притис дитину до себе і побіг з нею до хати.

Вітер за його спиною, немилосердно фальшуючи, пробував голос на арію Карася...

Ланкова Ярослава Козир уже третій раз до обіду обганяла свою садо-городню ланку на збиранні помідорів. За це ніхто з жінок на неї не сердився, бо вже не дивувалися її завзятості. Вони були б здивовані і вражені, якби Ярослава весь час ішла поруч з ними.

Жінки в ланці знають, що жене вперед Ярославу не загребущість чи слава, а її темперамент та одна добре знана в Городищах усім причина. Іншу на її місці вже б вихваляли на всіх зборах та нарадах, обвішали б орденами та медалями, а так вся ця її слава дістається ланці.

Всі знають, що тиждень Ярослава працюватиме за трьох, щоб потім на день-два таки мотнутися до Одеси, походити біля моря, відвідати свою старшу сестру і, щоб виручити гроші за дорогу, привезти з товкучки всякої всячини для Городищ. Прибутки від цього її давнього промислу мізерні (не раз вже перевіряли в міліції та в прокуратурі), але відректись од нього Ярослава не може.

— Хай собі кожне відпочиває, як хоче, — відказує вона, коли заходить мова про її поїздки до Одеси, котрі сповнюють азартом, ризком, напругою все її єство.

Голова колгоспу Маркіян Підкова давно вже махнув рукою на це Ярославине заняття і, коли його викликають до Рівнополя, в міліцію, він уже знає, що йтиметься про Ярославу. По дорозі Маркіян Тадейович заготує для начальника міліції якусь веселу оповідку, а потім, вичекавши момент, піде в атаку:

— А Ярославу негайно відпустіть, бо без неї — плакали мої зобов'язання. Весь ваш райвідділ за день не зробить того на полі, що одна Ярослава. Три хустки цього разу везла? То ви краще трусніть наших кооператорів, хай вони завезуть японські хустки в магазини, тоді моя ланкова їздитиме до Одеси як туристка. А хустки вона везе для ланки, це я їй замовляв.

Оскільки вітер дув саме з Одеси, Ярослава уявила, скільки кораблів він прибив до портового причалу. Уявила, як з важелезними чемоданами сходять з них по трапу моряки, під її серцем заворушилася оманлива, терпкувата спокуса — і вона притьмом вирішила: треба їхати!

Ця думка так підхльснула їй, що вона вп'яте обігнала ланку і швидко пішла вперед, тримаючись свого рядка на помідориську.

Здавалося, червоні помідори самі зриваються із стобла і скачуть у Ярославин кошик.

Городищенський міліціонер Сашко Тур сидів посеред подвір'я на стільчику і чистив свого службового пістолета.

Цю священнодійну процедуру він виконував після кожного об'їзду Городищ та Савчиних хуторів, які в сукупності складали його володіння. Під час цих об'їздів поли його довжелезної шинелі вільно спадають з мотоцикла і волочаться по землі, тому вони завжди або в болоті, або в реп'яхах, а іноді — у свіжому коров'ячому кізякові, що не тільки не псує Сашкові настрою, а й наводить його увечері на роздуми про пережитий день.

У війну Сашко чотирирічною дитиною прибився у Городища, які великодушно дали йому хліба й тепла, парубком він зник кудись, а через кілька років знову з'явився на Сарматському горбі у міліцейській шинелі на старому мотоциклі без заглушувачів.

Сашко любить біля кожного стрічного зупинити свого ревучого мотоцикла і запитати, чи не помічено чогось підвірлого у Городищах. В такому випадку найкраще відповісти:

— Хіба після тебе, Сашко, щось можна побачити? Ти ж крізь хатню стіну все помічавш...

Тур почне тонко, пискляво, як молодий когутик, гигикати, поплескуючи себе по полах шинелі (стовп куряви вдійметься з неї), і, коли це йому скаже чепуренька молодичка, докине по своїх соцілчаних реготах:

— Го, я такий, що й крізь одяг бачу, те-перете, дочекалися, що мода знову нижче колін опустилася. А літа не чекають — уже за тридцять п'ять перескочили, те-перете. Я поїхав, а ти дивись, дивись не лише кругом себе, а й у себе дивись. Якби щось побачила і надумала, помани мене.— Напнуться на вітрі поли, жбухне їдучим димом мотоцикл, і заблищить з-під шинелі провисла каштанова кобура.

Коли Сашко заходився чистити пістолета, то вкладав у цей ритуал стільки натхнення й уваги, що не помічав, як його трирічний синок непомітно крав якусь маленьку деталь, кілька днів грався нею, аж поки вона не втрапить батькові на очі. Сашко вестиме затяжне слідство, допитуючи свого шибеника, від чого ця штучка. Малий уперто мовчатиме — і Тур вкине ту залізячку в скриньку для інструменту від мотоцикла.

Сашко чистив на подвір'ї пістолета, насвистував, роздуваючи рум'яні, як вареники з вишнями, щоки, звічев'я наводив дуло на Мартине опудало з горобцями на плечах, лучив у те місце, де сходяться поли піджака колишнього Мартиноного постояльця, і від цього збивався з мелодії улюбленої пісні: «Ой ти, доню Катерино, що з тобою діє? Чомусь тобі, моя доню, фартух коротіє...»

І саме в цей час у дуло пістолета влетів вітер, болюче різнув Сашкову ледь викочену з орбіти зіницю, вмив її сльозою — Тур зопалу заплющив очі, пригадав ту мить, коли з'явився на світ, чхнув, стільчик під ним перехнябився; падаючи, Сашко випустив з рук пістолета на всіяне піском подвір'я.

Він підводився із землі і чекав, що Мартине опудаліть ось-ось вистрелить у нього...

Колгоспний мельник Микола Подорожній (такий довготелесий, що руками переводить високу телевізійну антену на своїй хаті то на Київ, то на Молдавію) вийшов із млина, щоб струсити з піджака борошняний пил, але вітру не було, то що не витовче, а пил знову сідає на вологі плечі.

Скинув позначеного в багатьох місцях олійними плямами піджака і довго метляв ним, стоячи на мості над млиновими лотоками. Вже хотів одягатися, коли побачив, що весь витрушений борошняний пил знов осів йому на червону спортивну блузку, на грудях якої золотистими літерами було виписано «СРСР» (в такій спортивній формі недавно виступала радянська баскетбольна команда на чемпіонаті світу). Микола перегнувся через поренчата мосту і довго дивився у водяний вир, що крутив піском, як маком у макітрі.

Колись Микола Подорожній був головою сільської Ради, але в кабінеті його застати було неможливо, бо мусив весь час згинатися вдвоє, щоб не гупати тім'ям у стелю та в одвірки, то попросився у завідувачі млином, де може вільно випростатися. Знаний Микола Подорожній у Городищах та в окільних селах, звідки їздять сюди на помел, ще й тим, що має дев'ять синів (п'ять з них грають за баскетбольну команду республіки, а три — за збірну країни) і вже кілька літ хоче десятого, але дружина його втомилася і від дев'ятох. Миколу ж цікавить: десятий був би також довготелесим, як громовідвід, чи мав би нормальний зріст?

Подорожній дивився у водяний вир, а в цей час з-за пліч підбіг до нього вітер, вимів борошно з уже присвілої чуприни, витріпав спершу блузу, а потім штани, вже хотів бігти далі, коли його захмелив солодкавий запах свіжої олії; він кинувся у млин, здійняв стовп борошняної куряви, забілив кількох помельців, що поралися біля коша, запитав у них дорогу на Київ, але, не дочекавшись відповіді, побіг на Сарматський горб.

А старий млин ненаситно став жертви пшеницю, і то так ненаситно, що помельці ледь встигали розв'язувати лантухи.

Річ у тому, що коли на початку цього століття городищенці у складчину заходилися ставити водяний млин на бузькому кільці, багато частин узяли від старого вітряка.

Жорновий камінь вітряка й досі перетирає своїми тупими зубами зерно для хлібоїдів із Сарматського горба, іноді принаджуючи до себе й молдаванів із Сороцького степу.

Отож жорновий камінь, напевне, пригадав ті свої юні часи, коли його розкручував вітер, ошалів від цього спогаду, йому здалося, що він котиться із Сарматського горба донизу, — обертався довкола своєї осі дедалі швидше й швидше. Тепер уже не Буг крутив водяне колесо, а водяне колесо швидко переливало Буг у річище.

Олія перехлюпнулася через вінця велетенської дубової балії, паща коша ковтала вже і нерозв'язані мішки з пшеницею, але із борошняного рукава сипався щебінь та кам'яний пил.

Микола розгубився і отямився лише тоді, коли відчув, що млин уже починає жувати полу його піджака.

Сам голова колгоспу імені Устима Кармалюка Маркіян Тадейович Підкова ішов від колгоспної пасіки в березині до бурякових комбайнів на плантації.

Він тепер весь час ходив пішки. Твердо вирішив, що головує останній рік, хоч у районі його під милу душу просять залишитись, бо заміни йому так і не знайшли (мовляв, Городища мають своїх кібернетиків, дипломатів, професора історії, мають навіть свого художника-модерніста, якого то хвалять, то критикують, донедавна мали свою, вже покійну, двічі Героя Соціалістичної Праці, а от на нового голову колгоспу так і не спромоглися). Підкова переконаний, що без нього світ не перевернеться, сорок років відголовував у колгоспі — то й досить. Дотягне ще цю осінь — і на пенсію.

Ходив пішки, як і тоді, одразу після війни, коли в колгоспі було чотири воли зі стертими до живого ратицями і одна жеребна кобильчина.

Ходив пішки, бо було в його настроях щось незбагненно прощальне, пригрікле і невідступне. Він не хотів його передчасно збуватися, але й не хотів силоміць під'ятрювати: хай буде, як є.

Машиною їздив лише в район, до Рівнополя.

Легкий, худорлявий, він несподівано з'являвся то на фермах, то біля силосних ям, то на польовому стані; лише під вечір, втомлений повертався в контору, де його стрічав Сянько Барвінський із оберемком телефонограм та паперів на підпис.

Телефонограми щоразу кликали здебільшого на засідання правлінь найрізноманітніших районних та обласних

товариств, куди Маркіяна Тадейовича автоматично вписували як Героя Соціалістичної Праці та депутата Верховної Ради України, знаючи, що він не відмовить, у крайньому випадку пожартує: «Якщо більшість буде проти — не обирайте». На ці засідання він майже не їздив, заочно підтримуючи програму і завдання всіх товариств, які мають статус. Самі ж виклики він розумів як нагадування, що він іще належить до того товариства, яке турбує його.

Маркіян Тадейович ішов бурячищем, збивши на бік кашпонового, прорешеченого фабричними дірками бриля, якого він не скидав у найбільшу літню спекуту, щоб «не вивітрювалися думки з головиної голови, хоча б ті думки, які не пролізуть крізь дірочки завбільшки з мишине око».

Був він трохи присмучений «медовими справами», бо літо випало дощовите і похмуре, бджоли літували надголодь, навіть із найдальших рейдів поверталися без нектару, і їх треба було підгодовувати цукром. Бджоли захирлявіли вкрай, і тепер їх чекає важке зимування, а дитячі ясла залишаться на зиму без меду. «Потім новий голова буде повторювати, що прийняв колгосп без меду», — сказав він старому пасічникові, що крутив напівпорожню медогонку, лаштуючи вулики до зимівлі.

Тепер Підкова ішов через бурякове поле, зграсоване гусеницями тракторів, подекуди зяяли мілкі лунки від уже викопаного буряка, бовваніли купини прив'ялої гички, яку ще не встигли підвезти до ферм.

Ішов Маркіян Тадейович поволі, черевик натер йому ногу, зелений нейлоновий плащ тріскучо шелепав і мокрів на плечах, в кишені верескливо подзвякували мідяки — тому йому весь час здавалося, що хтось назирці тюпачить за ним.

Він зупинився біля рівчака, у ложі якого жебоніла, либонь, найнепомітніша притока Бугу, одійшов назад, розбігся і — вскочив ногами в найглибше місце.

— Нічого не зробиш, старий я став, — сказав він, виправдовуючись за свою поразку перед кимсь невидимим, що назирці йшов за ним.

Поволі вибрався на сухе, чіпляючись руками за вигорілу на сонці траву, різко повернувся обличчям назад, щоб заскочити свого супутника зненацька, але позаду лежало бурякове поле, в кінці якого маревно білів березовий гай із пасікою.

— Правда, я і в молодості не перескакував цього проклятого ривчака,— весело зізнався собі Підкова і пішов, з кожним кроком забуваючи про неприємну пригоду. Намомлий черевик уже не чавив його ногу.

І саме тоді з березини вихопився вітер, який щойно наробив шарварку у млині, перевернув одного вулика, підхопив із собою кілька найледачіших бджіл, наздогнав Маркіяна Тадейовича, торсанув за поли його плаща, вперся в спину старого. Той не витримав натиску і побіг буряковим полем до комбайнів...

Тепер над Городищами настало затишшя, а точніше — тиша найвищої проби.

Черв'ячки сміливіше вилазили із опалих яблук і довго вигрівалися на сонечку. Качани кукурудзи пригладжували розпатлані вітром чубчики, пріли кабаки на жовтуватих, вологих пролежнях і заздрили головатій капусті, що має вухате, зелене віяло, хоч і не вміє користуватися ним.

Собаки на Сарматському горбі шукали хоч якогось звуку, на який можна було погавкати, і безнадійно вкладалися спати на осонні.

Густа, достигла благодать жила в усьому цьому, стверджуючи, що осінь завжди була і завжди буде порою довершеності буття, що вона завжди прекрасно і зворушливо замикатиме життєве коло, яке азартно і вилючно знову розірве (або доточить) весна.

Земля вже не гонить соки у дерево і зело, а наслухає людські кроки по ній, наслухає посвист пташиних крил, повільне перетікання рік від джерела до моря, шелест опадаючого листу, наслухає уривчасті людські шепоти у довгі, безсонні ночі під осінь.

О такій порі Підкова завжди каже молодшим від себе:

— Якщо хочеш розібратися у собі, встань восени о четвертій годині ранку, добре підбий подушку, заклади руки за потилицю, широко розплющ очі й акуратненько подумай. І не нервуйся, бо найгірше зло — нервовий розум. А резолюція накладеться сама.

Восени світ іде своїм шляхом.

І все ж — на якусь одну-єдину мить — він зупиняється.

Ніхто ніколи не збагне до кінця, для чого він зупиняється, цей допотопний, загадковий, як людина, і елементарний, як колесо, світ?

Чи для того, щоб озирнутися назад і йти далі? Чи для того, щоб скрушно всміхнутися?

А може, для того, щоб утерти невидиму сльозу чи опертися на плече людини?

Поки збагнеш це, він уже піде далі.

І ми біжимо за ним, щоб не відстати...

Над нашими головами ходять вітри історії. То холодно-кам'яні, то притишено лагідні, як дотик маминої руки до дитячого чола. Вони порожують припливи і відпливи океанів, вони пересувають гори, трощать тисячолітні дерева, викидають на берег кораблі, розкутують планету із стронцієвого сповитка хмар, запліднюють жагучий весняний квіт, вигойдують бджолу і птаха, а людина стоїть на своїй землі замислена і добра. Не віриться, що тіло її товчено первіснообщинним камінням, нашпиговано стрілами, посічено мечами і шаблями, зрешечено кулями і пошматовано фашистськими мінами, що душу її пропущено крізь газові камери гітлерівського пекла, що в очах її відбилися апокаліптичні спалахи Хіросіми і Нагасакі. Вона стоїть. Добра і задумана, як вагітна жінка, яка відчула у себе під серцем Майбутнє.

Городища засновано на горі, що вивисується на двадцять один метр над рівнем моря, а то вже перша ознака, що городищенці ніколи не боялися вітру. Тим більше, що в історії Городищ було сімнадцять зареєстрованих випадків, коли дівчата і молодиці від вітру й вагітніли.

Отож коли я приїхав у Городища і у великій маминій світлиці почав цей роман, сталася одна непередбачена обставина.

Я почав свою розповідь з епізоду колгоспних обжинків, які щороку святкуються на Сарматському горбі, під вітряком. Виступав голова колгоспу Маркіян Підкова і перечулено розповідав про знамениті чоботи.

— Наше життя можна обмірювати і п'ятирічними, і космосом, і приборканим атомом, і мільярдами пудів хліба з колективного поля, і чотирма Конституціями. Після війни ми починали своє життя на голому місці.

На цих словах Мариня Якау голосно заплакала і перебила Підкову:

— Я ж кау: гірше ніж на голому! Два роки недогар-ки-ги-и вивозили, поки землю розчистили-ги-и...

Підкова перечекав, поки Мариня стихне, поправив краватку, що чавила йому горло, зітхнув (аж загойдалася Золота Зірка на вилосі піджака) і знову заговорив:

— Я міряю відстань від першого повоенного літа до сьгоднішнього по-своєму: від кирзових чобіт, які приніс із фронту й подарував Тимошеві Гонті за перемогу на першій повоенній сівбі, бо нічого іншого колгосп тоді подарувати не міг, до нової хати, яку ми починаємо будувати йому за рахунок колгоспу, як ветеранові праці, до автомобіля, який ми даруємо Богданові Гусляреві за першість на жнивах, до коштовного персидського килима, який я вручаю Ярославі Козир, як передовій ланковій.

За законами жанру я знайомив читача із своїми героями, коли вони піднімалися на трибуну, коли Підкова тиснув їм руку, невміло пригортав кожного з них до серця й схвилювано жебонів: «От бачиш, все добре...»

Я не шкодував слів для опису свята, для відтворення його радісної, зворушливої атмосфери, для змалювання своїх героїв на тлі свята обжинків.

Коли розділ було дописано, я прочитав його матері.

Вона терпляче вислухала, хоч кілька разів її гукала знадвору сусідка, хоч порося перерило половину картоплі, хоч зграя горобців обмолотила врізані головешки соняшників.

Я приготувався вислухати материну похвалу, навіть мав у запасі фразу («Ви, мамо, перебільшуйте, по-материнському...»), але вона подивилася на свою весільну фотографію, поправила хустку на голові й сказала:

— Присійбо, я в тому не розуміюсь. Прочитай Підкові або Романі Лебедин. Тільки я думаю, що на святі ми, як на фотографії, а фотографуємось кілька разів за життя.

Щоб зовсім не зневіритися в написаному, я виправдовував себе тим, що моя мама закінчила лише два класи, а потім усе життя порала колгоспне поле, ставила на поги нас, дітей своїх, і встигла прочитати лише «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного, «Прапорonoсці» Олесея Гончара та цієї осені, либонь, дочитає мою першу книжку, яка написана з її уст. Я не думаю, що критики побачать у цьому авторську нескромність (маю на увазі нерівноправне сусідство із Мирним та Гончаром), бо матері критиків теж, напевне, вперше читають літературознавчі праці лише тому, що їх написали їхні діти.

І я випробував Підкову. (Під час читання він кілька разів тягнувся до кишені, діставав шматочок печива і непомітно жував його).

— Що тобі сказати, сине?

Він замовк, дзенькав ключами в кишені, шепестів обгорткою від печива, з місця на місце переставляв свого бриля, мружив очі, зиркав на годинника — аж тоді сказав:

— Оце якби мене запитали: ким хочеш бути — ангелом чи чортом, — я, знаєш, що сказав би? Лю-ди-ною! Навіть якщо є рай і пекло, то по смерті я хотів би потрапити туди, де люди, де їх більше. Отам ти пишеш, як я вручаю подарунки, як схвильовано кажу слова подяки кожному з переможців... Правильно. Але ти знаєш, що мені сказала Ярослава, коли я дарував їй килим? От бачиш, не знаєш... А вона встигла прошепотіти: могли б мені машину подарувати, ви ж колись мою маму любили. То добре, що я встиг її пригорнути до грудей і ніхто більше не почув її слів, а то б зірвала свято. Але про таке в серйозній книжці не напишеш. То я думаю, що в тебе все правильно сказано. Правда, інколи міркую, що якби ми втратили гумор у ставленні до інших і до самих себе, ми б, мабуть, не дійшли аж у цю осінь другої половини двадцятого століття. Уяви собі, що я ніколи в житті так не сміявся, як одного разу... на фронті. Пішов я в розвідку. Вуха, очі — напоготові. Пожираю світ очима і вухами. Коли прямо переді мною — фашистський дзот. Все. Тікати нікуди, на мене наведено кулемет.

Прощайся в думках, Маркіяне, з ким встигнеш. Зараз сіконуть свинцевим дощем! Єдине, що мені залишалось,— закрити грудьми дзот: хай хоч дома знають, що героїчно загинув. І я кидаюсь грудьми на амбразуру. Тиша. Розплющую очі. Мацаю своє тіло. Живий. Лежу на химерному дубовому пні, вивернутому танком. Я мало не їв землю від сміху. Але після цього не боявся навіть справжнього дзоту. Ніщо так не очищає душу, як жарт над самим собою...

Маркіян Тадейович змахнув зі стола крихти печива, підвівся, зазирнув усередину бриля, став на порозі:

— А Ярославі, знаєш, що я сказав тоді, на трибуні? «Богдан від тебе і на машині не втече».— Підкова хитрувато всміхнувся, дзеленькнув ключами.— Ангельські ми в тебе вийшли, а в кожному з нас і чорт квартирує. Тому ми і люди на землі. Тим і цікаві для інших. Ти помітив, що люди низького зросту весь час навпийняки стають, купують черевики на вищому каблучці, а високі горбляться. І їх, сину, не називають горбатими. Отож поміркуй, а я — в райком. Поки ми на сьомому місці по збиранню буряків, буду проситися на пенсію, бо як розкрутимося і займемо перше — вже не відпустять.

Підкова вийшов за поріг, запитав у мами дорогу на райцентр («Спустіться з горба, а там — попитаєте»,— відказала мама) і попрошкував вулицею до Бугу.

Увечері ми з мамою згадували тата, який торішньої осені пішов удосвіта на бурякове поле, і серце його зупинилося на гірці викопаних буряків. І мамі, й мені все ще здається, що він просто затримується на роботі.

Мама начеб виманювала його з небуття не сумними, а химерно веселими спогадами. Так він був живіший для неї.

Ось вони з Підковою їдуть з якоїсь обласної паради. Поскидали брилі в машині. Склали їх один на один. Приїхали в Городища, Підкова надів свого бриля, а татового — нема. Обшукали машину. Нема. Аж через чотири дні випадково

з'ясувалося, що Маркіян Тадейович носить дво-
поверховий капелюх.

Коли батько був живий, пригадую, мама часто
навіть лаяла його за химерні витівки, до яких
у Городищах вдатні чи не всі, а зараз згадувала
саме ті чудернацькі пригоди (і як він виміняв
порося на породистого собаку, а через рік зро-
зуміли, що собака німий, і як Гонта заїхав до
себе у двір трактором на нічліг, а тато з Перепа-
дею тайкома перекопали стовпа, звузили ворота,
і Тиміш весь день думав: як же він учора заїхав
крізь «вущко голки?»).

Напевне, у цих незвичних ситуаціях він їй за-
пам'ятався найбільше, був земніший і ближчий.

Тільки повноцінна людина, позбавлена будь-
яких комплексів, може дозволити жарт на свою
адресу, не боячись, що від цього поменшає її
великості. Високий може горбитись, і його не на-
зиватимуть горбатим. Хай буде так.

А ще довгу осінню ніч ми проговорили з моїм
учителем Мусієм Федотовичем Дзиндрою, і він
переконав мене в тому, що Сарматський горб —
не застигла височина, що він кожної осені під-
ростає, і від того вищими стають городищенці,
від того вони далі бачать, від того вищими наро-
джуються їхні діти, і вітри історії торкаються
їхнього чола, їхнього червоного знамена, що ма-
йорить над сільською Радою.

Тож хай так і буде.

Мені не треба вас возвеличувати, дорогі мої
городищенці, бо вашої величі вам цілком достат-
ньо для того, щоб орати, сіяти і жати, і відчува-
ти себе співавторами хлібних мільярдів респуб-
ліки, щоб народжувати славних дітей. Мені не
треба вас ділити на «чортів і ангелів», бо їхні
мірки для вас замалі. Я люблю вас усіх такими,
якими ви є сьогодні і якими будете завтра, я люб-
лю вас у ваших дітях.

Такими вас знав і любив мій великодушний,
веселий батько, від могили якого Сарматський
горб став іще вищим.

Осінній вітер, який відніс птахів у вирій, зно-
ву повернувся у Городища.

Мама павстіж відчинила вікна світлиці, бо вірила: з кожним вітром повертається дедому мій тато. Вітер скинув зі стола вже написану мною главу роману.

І я все розпочав з чистої сторінки, дивлячись на Городища батьковими очима.

2

У неділю Марта Гусляр прокидається раніше, ніж гучномовець, захований за дерев'яного орла (ніс в орла червоний, як в алкоголіка), заграє «Реве та стогне...».

Цього орла їй подарував (а може, й забув) позаминулої осені один із постояльців шоферів, які вивозили буряк на цукрозавод. Дерев'яний птах уже вилянув на сонці (тримає його Марта на підвіконні, щоб було видно на вулицю), а жаристий дзьобок горить іще дужче, наче на нього натягнули стручок турецького перцю.

Марта прокидається і лежить із розплющеними очима. Навіть ковдру не поправляє на собі — хай іще руки відпочинуть: намагається не відчувати їх — своїх праву і ліву годувальниць. Вслухається, як мордує горлянку цибатий галаган у курнику.

Уявляє, як витягується його шия, по якій важким клубком піднімається густе і тягуче «ик-иги-ки-и-у...». Здається, від цього досвіткового поклику стрепенеться дерев'яний орел на підвіконні і почне молотити дерев'яними крильми по шибах, але Марта заспокоїлася, згадавши, що крила в орла перев'язані голубою биндою.

Вслухаючись у кукурікання свого галагана Півня, Марта враз подумала, що цей голос більше пасував би Марині Якау, ніж півневі, який не тримається хати, як і вона; за день когут встигає потоптати всіх городищенських курей, а ще Марті сказала вчора Єва Капітан, що бачила його на колгоспній пташні.

Піє когут у курнику. В перервах, поки Півень набирає повітря в легені, Марта слухає шпарке вицокування годинника на столі. Циферблата в сутінках не видно, то вона ворожить: котра зараз година? Поволеньки ворухнуть тілом, відчуває, що литки вже розтерплися, втома в них погасла — значить, спала своїх шість годин. Отже, зараз близько п'ятої. Темінь за вікном уже не тверда, ось-ось почне крипитися.

Піє півень, і Марта думає, що треба його зарізати, бо натяків на те, що городищенцям варто було б дати їй мито за здоровенні жовті яйця із двома жовтками, так ніхто й не зрозумів. Варто таки б зарізати, але від цибатого галагана ручна попеляста курочка, яка бігає за Мартою, як цуценя (навіть на поле прибігає, коли згоднів), іноді несе вже готові, розмальовані писанки перед Жовтневими святами та на Восьме березня.

Вона нечутно всміхається (відчуває усмішку лише тому, що заболіла надтріснута верхня губа), пригадуючи вчорашній вертеп у її коношлях за хатою. Давно пора було б висмикати коношля, але позбавляти себе вечорових городищенських спектаклів, що розігруються на коношляній грядці, не хоче.

Вона лежить нерухомо і напружено вглядається у покуття, де висить стара, вже зажовкла картина.

Малювання ще залито густою нафтою сутінків, і Мартин погляд в'язне, ледь торкнувшись її.

Марта заплющує очі — й бачить картину в своїй уяві зі всіма подробицями, навіть із густим швом, котрий замикає пащу лева (її колишній чоловік сп'яну кинув ножем і розрізав картину якраз на левиній пащеці), бачить її навіть із цяткою іржі на окові лося, що перейшла на картину від старого цвяшка.

Цю картину вона купила разом з хатою; висить мальовидло аж під стелею, старі господарі, повиймавши навіть цвяшки із стін, про картину забули.

Вже багато років лев із зашитою пащею біжить за молодим лосем. Марті завжди було шкода саме лева: він не гнався за лосем, він просто позував художникові, його хитрі, як у Перепаді напідпитку, очі дивилися на Марту чи на її гостей у хаті. А молодий лось чомусь тікав од нього щодуху.

Якась велика, непоправна несправедливість вбачалася Марті у цьому малюванні. Їй завжди здавалося, що найрозумніше було б лосеві повернутися до лева, усміхнутись, пересіпнути оком, підморгуючи, як мимоволі робить те Ілля Капітан, і вони порозуміються раз і назавжди, або почне раптом тікати від нього лев із зашитою пащекою.

Шов із грубої нитки так переінакшив вигляд звіра, що зараз його паща зовсім не люта, швидше схожа на беззубу усмішку глухої баби Капшучки. А молодий, вклеканий лось чомусь тікає від нього, як зацькований

заєць. Одне слово, Мартині симпатії весь час на боці лева: навіть і такого, із міцно зашнурованою пащекою, його бояться.

Марта любить силу в собі, а відтак і в інших. Найрідше чомусь вона зустрічала такі риси в чоловіків, з якими була знайома; вони швидко розкисали перед нею, переступали ту межу, за якою ставали прісними, схожими один на одного невдахами-залицяльниками. В усякому разі, в Городищах вона не бачила серед своїх ровесників гідного її уваги.

Її колишній чоловік, м'який, безвільний п'яничка, так збридився їй за рік спільного життя, що вона затялася виходити заміж удруге. Знала, що за плечима тереვენять про її постояльців, навмисне і сама під'ятрувала городищенські язики, бо її цілком вдовольняла головна роль у цьому безконечному спектаклі.

З великої світлиці, де зупинялися квартиранти, лише одну зиму не зачиналися на засувку двері до її теплої кімнати. Засувка тієї зими вперше поцяткувалася іржею.

...Високий, ставний чорнявець випростався на порозі Мартиного дому. Прискіпливим оком оглядав її, аж вона мимохіть помацала, чи не розстебнувся гудзик на блузці.

В щілинці на підборідді залягла лукава погорда, в очей по черзі визирали молоді похитливі бісенята, наче хотіли пересвідчитися, чи ще не смеркає надворі.

Він стоїть, припалює цигарку, не зводячи з неї очей.

— Що, втріскався вже? То йди лягай спати. Постіль послана. Чи хочеш трохи пір'я порозпускати? — випалила шмалько, щоб остудити гуцулів погляд або хоч налякати бісенят у його очах.

— Е-е, молодець, то ти вже зіпсута своєю вродою. Бігме, я тебе вилікую. Я якраз той дохторик, що тебе вилікує. Мене тобі сам бог послав.— Повернувся і пішов у свою світлицю.

Марта ще довго стояла посеред кухні, в казані давно пригоріла смаженина, з плити нападало жару на підлогу, довкола кожної вуглини причорніли дошки і куріли димком, а вона стояла і стояла, відчуваючи, що довкола неї танцюють оті бісенята з його зіниць.

— Ну-ну...— сказала вголос, і ті слова пробудили її од приємного, безвільного очманіння. Так зненацька проходить хміль від випитої натщесерце гальби пива.

«Ну-ну...— повторювала вона собі весь вечір,— лікаря мені бог послав. Будеш лікуватися сам. І гроші, як миленький, платитимеш за квартиру...»

Лягла спати, довго дивилася у покуття, де білили нитки на зашитій левиній пащеці, наслухала поскрипування мостин у кімнаті через сіни, сторожко очікувала: зараз зачалапають босі квартирантові ноги біля її дверей. Мацне — а вони замкнені. Чекала, весь час мимрячи, як закляття, своє моєтонне «ну-ну...». Та в другій половині хати поволі западала тиша, аж поки не стала такою, яка стоїть у вухах старої Капшучки, і Марта заснула, накривши жменями груди.

Вранці він зайшов попросити гарячої води для гоління. Зайшов без сорочки, цупке кучеряве волосся стовбурчилося на грудях і чорним вирком закручувалося довкола пупа. Марта помітила навіть дрібну пір'їнку, що зачепилася у волоссяному виямку. Молоді, міцні, аж несправжні від сліпучо-білого полиску зуби світилися між рухливими (вона ще подумала: такі чутливі, що ними можна відчувати світ) губами.

— Хоч тебе і бог послав, сподіваюся, він тобі відродження виплачує,— кусьнула Марта, пораючись біля плити.

— Буде мені роботи біля тебе, молодице, ой і буде ж. Ти ще й на захланність хоруєш.— І роздивляється її так, наче з Мартиноho тіла починає сповзати одяг. Зла в голосі немає, але зухвалості — на всі хмільні Городища вистачить.

— Ніби ти не за довгим карбованцем аж із гір пригнався?

— Бігме, правду кажеш, солодашко. На весну весілля справляю, таку чічку беру, що усі гори мають моє весілля чути. Ледве порозганяв від неї легінів.— Чашечка з гарячою водою пече йому пальці; перекладає з руки в руку, дмухає на пучки.

— Ну й женися під три біси! Туди тобі й дорога,— вихопилося в Марти, і по цих словах їй стало холодно, як минулою неділю у Рівнополі, коли вона вже приміряла в універмазі нові чобітки, вже вертілася в них перед дзеркалом, а коли скинула, щоб заплатити гроші, продавець сказав, що це остання пара і за них уже заплатила дружина районного військкома.

— Перший сеанс лікування закінчено! Я пішов голитися! — Квартирант хряснув дверима і зник.

— Ну-ну! — сказала Марта так, наче військкомова дружина міряла чоботи, а вона вже вертіла в руках оплачений чек, ждучи, поки та стягне їх зі своїх ніг.

Через кілька днів Городища вже знали, що молодий тесля Роман, який квартирує у Марти, приїхав заробити грошей на пишне весілля, щоденно отримує листи від нареченої — отже, наступного літа Мартин город залишиться без опудала.

Іван Капшук навіть натякнув:

— Смаж усе соняшникове насіння, Марто. Смаж та лузай. Сіяти не будеш, все одно горобці видзьобають...

— Ну-ну... — сказала Марта так, наче один чобіток був у неї в руках, а другий — у військкомової дружини.

Ці розмови потроху приспали Мартину пильність, і вона перестала замикати двері своєї кухні. Тим більше, що біля Романа почала увиватися шкільна піонервожата, котра кілька разів на тиждень водила дітей на екскурсію на будівництво нового тваринницького комплексу, де працювала бригада гуцулів. Будову вже відвідали всі класи, і піонервожата тепер готувала будівельників для прийому в почесні піонери.

Якось Марта застала Романа за пранням сорочок у дворі.

— Економить гроші на весілля? Могла б і я... Від попередніх квартирантів я на цьому приварок мала...

— Я не проти, лиш боюсь, що ти мої сорочки так вижмакаєш, самі бинди лишаться, — відповідає, вішаючи на шворку сорочки; у ямочці на бороді синяво переливається маленька мильна бульбашка.

Роман пішов до кімнати, а Марта зозла постягувала із шворок сорочки і почала затято прати, густо намилюючи комірці та манжети. Вулицею якраз ішла піонервожата, і Марта навмисне стріпувала своє прання — хай бачить: з гуцулового тіла.

Ввечері вона занесла йому випрасувані сорочки, мовчкя поклала на стіл.

— Виджу, ти вже й залюбилась, молодице, — вертів ручку приймача і ворухив великими, що зрослися на переніссі, бровами.

— Іди ти, гуцуле, к бісу, хоч і богом посланий! Якщо так — плати! — оперлася руками в клуби, зелені очі засвітилися, як у кішки, що забрела до собачої буди.

— Ніби я тебе просив. Була б моя піонерочка випрала... — І голосніше ввімкнув приймача, де Ніна Матвієнко

полонила душу трохи дивною фразою, в якій чомусь «пир'я закотилось, як повір'я, у траву».

Марта вилетіла із світлиці, наче в тій валувало полум'я. Впала на свої пухкі подушки, ридання тпало її плечима, садила кулаками в білі пуховики, знесилено нишкла, потім знову підступала до неї туна, осатаніла від невжитку злість, і все починалося спочатку.

Скільки те тривало, вона не пам'ятає, як і не пам'ятає, що було потім. Вона й досі переконана, що на неї було напущено «циганського туману», який іноді обволікає Сарматський горб.

Чула на своєму тілі його великі, пронахлі тютюном, і деревом, і дурманом руки, чула його тверді, іронічно зціплені губи і вперто, як дитячу лічилку, повторювала своє, вже безвільне «ну-ну», «ну-ну», «ну...».

І лев усю ніч усміхався до неї з картини беззубою усмішкою, і молодий лось не тікав од нього, а підморгував Марті.

— Казав же: вилікую тебе, солодашко, казав же... — якось винувато і гарячковито відповідав він на її «ну-ну».

Сарматський горб покірно віз їх із вечора в ранок, щоб знову викинути на солоний берег буття.

І наступного літа на її городі таки не було опудала.

Ніхто з мешканців Сарматського горба не знає й досі, що скупа й ощадлива в усьому Марта, яка хоч і вдягається краще від своїх ровесниць, але економить навіть на сірниках та електриці (газового балона для плитки їй вистачає на дев'ять місяців — якраз на стільки, що в Круця появляється нова дитина), саме оця Марта проводжала свого гуцула аж до Косова, де купила йому весільного костюма і золотого годинника. І що вона назирці йшла за ним гірською стежкою аж до верховинського села.

За цими терпкими спогадами Марта не почула, як заграло радіо за дерев'яним орлом і вікно від досвітку носизіло, наче молодий льодок на бузькому кільці. З покуття вже визирала зашита левина паща. Марта різко скинула із себе ковдру.

«Було — і скисло, було, та збігло за водою.. Мій гуцул уже гирилицю дітей намножив, а на моєму дарованому костюмі цуцик відсинається. От дурна, стільки грошей розтринькала...»

Накинула строкатого байкового халата і вийшла на дворище.

Горланить Піньо в курнику, і Марта вирішує: продам волоцюгу, тільки не на заріз. Все одно до моїх курей ходитиме, поки молодий півень увійде в силу.

Підкова рідко погоджується на те, щоб навіть у скрутний для колгоспу період городищенці працювали в неділю.

— Світ створювався (богом чи чортом — досі не встановлено) у будень, а не у свято. Не я це вигадав; не мені його переінакшувати. Городища також будувалися в будень. А то дотумкалися в Нетребівці — оголошують Першого травня по місцевому радіо: «Приходьте на мітинг у робочому одязі, бо поїдете на поле розбирати буряк». Їху! Гаплик за петельку! Оце такі нові обряди вводить ледачий голова колгоспу. Ні-ка-да! Це слово Підкова вживає у нападі найбільшої рішучості. По той бік цього «нікада» для нього вже нічого не існує.

Як би не дулися на Маркіяна Тадейовича інші голови колгоспів за те, що сам він вифранчується у неділю і джэнджуристо ходить по базару, нічого не купляючи, Підкова все одно нікого не пошле в неділю на поле. Відступається від цього правила лише в короткі літні жнива, коли городищенці самі виходять на роботу.

Мусив він піти на це і минулої неділі, бо із заходу посунули важкі, драглисті хмари, небо за Бугом заповстало — ось-ось сіконе мжичка, тоді надриватимуться в болотах мотори, мокнутимуть під дощем люди, лаятимуться в гаплик і в петельку водії (городищенські та прислані з Вінниці із військової частини), цукор тоді піде солоний, хоч підсипай його у борщ, а не до чаю.

Минулої неділі Городища працювали, тому сьогоднішня, вільна, солодша їм удвічі.

На базарі Марта зустрічається із своїм братом Богданом кілька разів, але обоє вдають украй заклопотаних справами людей або ж незнайомих. Можна було б підійти, якби Богдан щось купував і йому потрібна жіноча порада, але на купівлю він не дуже охочий, кілька місяців буде обдумувати, чи варто тринькати гроші, може, щось краще і дешевше появиться згодом, а може, це саме можна буде купити в магазині здешевлених товарів у Рівнополі... Марта заздалегідь знає про його наміри і в таку неділю не відходить від Богдана.

Знає вона, що сьогодні він нічого не купуватиме, тому

жавіть не вітаються, заощаджують свій «добридень» на потім, коли розпочнуть педільний ритуал.

А розпочинається він одразу по обіді. Хоч минула неділя і була буднем, Марта не забула, що сьогодні — її черга на гостювання.

Після базару вона перевдягається.

Озував нові, з м'якими, шелестливими, як копірувальний папір на столі Сянька Барвінського, халявами чоботи-панчохи, довго розгладжує їх на твердій, загонистій латці, починає на всі боки викручуватися перед дзеркалом. Їй завжди здається, що дзеркало намагається щось збрехати про неї: то відобразить її надто молодою, то раштом жбурне попід очі такі тіні, що Романа Лебедин могла б засвідчити лобої. Єдине, чого не фальшувало дзеркало, — Мартино гінкого стану і великих, гоїдливих грудей. За це вона вибачала люстру його витівки.

Уже взута, але без спідниці Марта ходить по хаті, стежачи оком за своїм відображенням у дзеркалі.

— Ну-ну, щоб наша доля нас не цуралась... — каже вона, щоб перевірити, чи достатньо підфарбувала губи. Все гаразд. Одягає світлу спідничину в маленькою розпіркою спереду. То піднімає її вище, то знову опускає, щоб спідничина якраз сягала колін.

Над Сарматським горбом лунає хльосткий постріл, на який одразу одгавкнулось кілька городищенських псів і задеренчали віконниці у Мартиній хаті.

Марта вислухала і постріл, і його відлуння, застєбнула на гаплик спідницю і подумала: «Сяни приїхали до Подорожнього...»

Богдан ще не отримав свою преміальну машину, бо на базі нема білого кольору, і тому запрягає бригадирських коней у мальованого воза, припасовує шори, розцяцьковані мідяними заклепками. Він весь час поправляє на своїй шиї блискучу краватку, яка проти сонця схожа на підвішену на Богданових грудях рибину в лускою.

Лунає постріл над Городищами, Богдан ховається за борозенного коня, який довго січе вухами і обнюхує блискучу краватку на грудях свого погонича.

— Не бійся, це Перепада заводить вертольота, — заспокоює він коня, але відчуває, що це більше потрібно йому, ніж борозенному сивкові.

Підїздить під свою хату, вимощує воза свіжим сіном, вастеляє його кольоровою веретою, мие руки бузковим милом, одеколониться, висмикує невіголену волосинку

на шиї, оглядає пляшку з коньяком та найдки на столі. Тепер їде по Марту.

Живуть вони близько одне від одного: Богдан зостався у батьківській хаті, а Марта, коли вийшла заміж, купила собі обійстя в протилежному кінці тієї ж вулиці, де оддівувала свої літа. Їхати до сестри хвилин п'ятнадцять (і то, коли добре притримувати віжки), але ритуал Гуслярів дорого їм обходиться, правда, розрахований він на Городища. Тому Богдан їде до Марти через усе село, вітається із стрічними, зупиняє коней біля магазину, де надокучливо вибирає пляшку жмеринського ситра, збовтуючи його і розглядаючи навпроти світла, п'є гальбу пива з чоловіками, перекурює, знову підбиває сіно на возі — аж тоді їде по Марту.

Вже виряджена сестра позиркує у вікно, з якого їй видно всю вулицю, вкотре приміряє голубу, в сліпучих блискавицях куртку і торокату тернову хустку, парфумиться із маленької пляшечки за лівим, потім за правим вухом, слинить палець і підрівнює брови, підморгує левові із заштою пащекою.

— Іде! — одскакує вона від дзеркала, скидає хустину і куртку, сідає на диван і починає вишивати, тупим кінцем голки тицяючи в полотно.

В снігах Богдан прокашлиюється, стукає щиколоткою у двері і, не чекаючи Мартиного дозволу, заходить.

— Добридень, сестро.

— То ти, Богдане? — напускає у голос подиву, розтуляючи різьбленого, впертого рота, зводиться на ноги, аж вони похрускують в колінах. — У гості приїхав? — плете словами маленьку, непомітну пастку.

— Хіба ж забула, що нині гостина в мене? Минулу неділю викреслюємо. То прошу до мене. Фаєтон подано. Поїхали. «Їхав козак через місто, під копитом камінь тріснув», — приспівує Богдан, подаючи Марті куртку і вирипує новими черевиками.

Богдан підсаджує її — Марта всідається на возі, — ще раз вимощує сіно, поправляє приплюснутого, з маленькими полями капелюха. Поїхали.

Їдуть знову через центр, вітаються навіть з тими, кого вже бачили на ярмарку, але ніде не зупиняються — обом хочеться їсти.

Заїздять на батьківський двір. Богдан зсаджує сестру в воза, і вона, торкнувшись грубими підощвами землі, витрушує із себе реготи:

— Баба з воза — коням легше...

До хати не заходить, чекає, поки Богдан вкине коням сіна і запросить її у батьківський дім.

Іноді Марта буває у брата і в будень, забіжить випрати сорочку, посолити на зиму помідори й огірки, зварити велику каструляку борщу, зашити щось чи підмазати в хаті, але в неділю — вона гостя, ні до чого й рукою не торкнеться, весь час її треба припрошувати, навіть заповідати перед нею, — робота для Богдана каторжна, але неминуча.

Він скидає з Марти куртку, всадовлює її за стіл, вибачається, а сам притьмом заходиться біля плити смажити яєчною на газовій плитці.

Наливають чарки, Богдан піднімається, довгенько поправляє чуприну, що лізе йому на очі, вертить у руді чарчину, дивиться на фотографії, що рядочком висять на стіні:

— Вип'ємо, сеструню, за наш рід! За наших покійних тата і маму. — Голос його похрускує і зривається, податливе, пласке підборіддя тремтить, коньяк вихлюпується із келишка й тече по пальцях. — Вип'ємо і за нас із тобою. За те, що ми є! — Спробою перехилив чарку між губи, наче її може хтось перехопити. — Їж, Мартусю, їж, сестро. Може, щось не так — вибачай. Харчі холостяцькі, я так, як ти, не годен. Хочеш — душу покладу перед тобою на стіл. Вибачай, от оженюся, тоді тебе прийму, як ти мене приймаєш.

— Мо', таку візьмеш, що мені до тебе стежки будуть заказані...

— Того я, сестро, і не женюся.

Ідять мовчки, хрумтять на зубах ледь прикислі огірки, парувє яєчня, пострілює бульбашками ситро в склянках, булькотить коньяк у чарки, ніж уже сам накраює хліба, дзеленькають вудилами і соковито пофоркують коні під вікном.

Тоді підводиться Марта, однією рукою м'яко торочки хустки, в другій затискає чарку, на тугих цоках грають рум'яні, зітхає, розгойдуючи виплеканими грудьми:

— Вип'ємо, Богдасю, щоб ми ніколи не забували, що одна кров тече в наших жилах. Щоб наша доля нас не цуралась! — Надпиває чарку до половини, решту вихлюпує в стелю.

Обоє хмеліють. Тенер Богдан скидає із шиї набридлу краватку, наче випрягається із хомута. Хустка зсувається

із Мартиної голови на плечі, вона забуває, що її чавить лівий чобіт.

— А от тато в нас таки був добріший за маму, Богдасю. Ледаченький був, але добріший. Мамця круті були. Якби тато не такий терплячий, то й не жив би з ними. І нас би з тобою не було,— повертається Марта до розмови, яку вони не закінчили, коли гостювали в неї. І при житті, і зараз вони обоє чомусь викали матері, а до батька були на «ти».

— Таки так, сестро, ти вийшла в маму, а я — в татуса. Ти ж кремінніща за мене. Але мама теж були добрі, як і ти. Пригадуєш, як я хліва запалив сірниками? Хлівчина горить, мама бігають, гасять, а тато з батогом по кукурудзі за мною гавяє. Верещу і до мами тікаю. За їхню спідницю вхопився, а тато лютує, січе батогом грядку з цибулею, але до мами боїться підійти, бо мама добрі були.

— А то можна подумати, що тато зарізякою був. Коли я виходила заміж за отого мішка з висівками, а не чоловіка, тато дав мені тисячу, щоб тільки мама не знали. А мама що? Подушки, пуховики і маленький килимок — якраз котів влягтися... Скупенькі були небіжчиця.

— Не кажи так, сестро, вони в могилу нічого не взяли, все нам зосталося.

— Нам, та не всім,— проходилося в Марти, і вона, аби зам'яти сказане, починає знову наливати чарки.— Пусте то все, Богдасю, краще вип'ємо за наше майбутнє: щоб наша доля нас не цуралась!

Навіть коли хтось інший виголошував тоста, Марта, перед тим як випити, завжди казала собі самій: «Щоб наша доля нас не цуралась», аж тоді вважала, що все сказане перед чаркою є повноцінним.

Богдан знову смажить яечню, хоч полумисок ще повен, його затигнула сиза плівка загуслого смальцю.

— Сеструню, їж! І вибачай, якщо не так. Усе згадую, як ти мене лушпарила, коли дрібним був. Чогось найбільше любила коромислом. Коромислом! Навіть якби було під рукою щось легше, все одно коромислом. Бісовита ти була, Марто. А тенерка — добра. Така ти тепер мені добра, що вже й оженився б, якби не ти. А як ти в мене мандоліною кидала. Порвеш, бувало, струни, а я сиджу й плачу, аж поки із Рівнополя не привезуть нові. І чомусь смичком любила перетягнути мене через плечі,

аж ребра гули. Теж мені резонатор знайшла. Але доброю була все одно.

— Ого, якби не я, братику, то й ледащом би виріс. Тирликав би на весіллях за червінця в тиждень, а так на тракторі заробляєш, чула, за трьох. Ніби й хату збирається переставити. Музика тобі й так не шкодить, приварок маєш, братику. Якби не мама, наш тато в торбахми пішов би. Треба на зиму їхні могили підправити. Одержиш доплату за буряки — огорожу на гробки поставимо.

— І ти ж там щось отримавш, сестрице, то вже удвох... Удвох воно і перед батьками, і перед людьми не встидно буде. Ми ж тільки двійко zostалися на цьому світі...

— Коли ще та доплата буде, — викручується Марта і знову наливає келишки, вдихає побільше повітря, щоб випалити: «Хай наша доля нас не цурається!», але Богдан перехоплює:

— І я так кажу. Буде день — буде й розум. — Він випиває, кидає в рот маленького, посіченого прищиками огірка і йде по скрипку.

Поки витирає зі скрипки порошок, Марта дивиться на мамину фотографію на стіні, схиляє голову на долоню, заплющує очі, здригається, стенає плечима, губи її безвільно розтуляються:

Котилося ябко з гори на долину,
Казали нам мати: «Я вас не покину».

Богдан підхоплює мелодію скрипкою, а потім і голосом:

А я тев ябко надвоє розкушу,
«Тепер я вас, діти, покидати мушу».

Співає Марта твердо, аж наче зозла, витягує акуратно, надто правильно і завчено. Це збиває Богдана, голос якого прагне простору, розлогості, волі. І він тягне на свій лад:

Мотілю, мотілю, не літай під стелю,
Не збивай поріхи на мою постелю.

Марта вичікує, поки Богдан одспіває куплет. Він переводить подих, а вона хутенько починає по-своєму:

На моїй постелі подушки біленькі,
Як нам було добре при мамі рідненькій.

Стрижуть вухами коні на подвір'ї, прислухаються до пісні городищенці з сусідніх хат. Пливе в повітрі осінь

паутина, чіпляється за тополі і за телевізійні антени, зашпугується в чуцирину Миколи Подорожнього, наметує його на свої крила саморобний вітрячок на хаті Груня Перепаді.

Городища слухають пісню Гуслярів, бо збудувалися за нею ще з позамикулої неділі.

Лінарка Романа Лебедин вимикає магнітофон, з якого цибенить джазова музика, навстіж розчиняє вікна кімнати і, поставивши на підвіконня мікрофон, намагається записати спів Гуслярів на плівку.

— Ой Тимоше, Тимоше, може б, і ти послухав? То ж про маму співають,— радиться сам із собою Тиміш Гон-та, йдучи до ветеринара Крюця на склянку домашнього вина.— Забудь про заборговану Крюцем тисячу, Тимоше, і послухай про маму...

Зупиняється серед вулиці й слухає.

Ельза Губа розглядає куплений сьогодні фотоапарат (вона хоче пофотографувати городищенські пейзажі і своїх односельчан, щоб там, у Саксонії, показати родичам), дивиться крізь об'єктив на Сарматський горб, стиха починає підспівувати:

Як нам було добре при мамі рідненській...

Дуже хотіла увиди свою маму, але не могла.

Дільничий міліціонер Сашко Тур чистив гудзики на шинелі, вискубав із неї дрібні реп'яшки. Він слухав лише Мартин голос і пригадував, як заскочив учора в Мартиних коноплях Івана Капшука.

При мамі рідненській — спідання зраненька,
Коса розчесана, сорочка біленька...

— Чуєш, Марта трохи форсує звук у верхній октаві? — запитує Дзвінку Сергій Монарх і цілує дитину в сивець, набитий учора сливкою.

— А в хорі співати не хоче. Дай їй чарку — і одразу соло,— трясє довгими кульчиками, котрі обтяжують і видовжують її м'які рожеві вухка, Дзвінка. Вмочує у глечик з фарбою грубу щіточку, розмахується, щоб виписати на афіші назву фільму «Зозуля з дипломом».

Бухгалтер Сянько Барвінський задрімав після базарювання. Йому приснилося, що конференсьє виходить на арену велелюдного цирку і оголошує:

— Мертва петля! Виконує на мотоциклі безстрашний Барвінський!

Тому пісні Гуслярів він не чув — її заглушувало ревище мотоцикла.

Іван Капшук сидить під хатою на старій автомобільній шині, вчиться в'язати на спицях (чув, що це найбільше заспокоює, коли ти знервований). Здається, він уже почав заспокоюватися і забувати вчорашню пригоду з Туром у Мартиних коноплях, як почув Богданів голос, на нього знову найшов приступ ревнощів, і він люто пожбурих у коноплі клубок з вовною; розмотуючись, той покотився аж до опудала, і ним почав бавитися Мартин латкуватий котисько.

Микола Подорожній руками переводив антену на Київ, бо за півгодини почнеться трансляція матчу за участю його синів-баскетболістів. Він так заслухався піснею, що вже шостий раз обертав антену довкола її осі.

Мариня Якау чекає, поки Гринь заходитьсь збирати вертольота, щоб непомітно чкурнути до когось у гості. Зосереджено думас: до кого? Гринь рипів протезом біля порога і дивився на небо: злечу чи ні? Однак ці думки не заважали йому висловлювати вголос свої земні проблеми:

— Вже намастила маслом п'яти... от похатниця. Спробуй лише зав'язатися сьогодні кудись — тоді додому можеш і не приходити. Хоч би сорочку випрала... Запаяю, до судного дня нам'ятатимеш...

Марині найбільше сподобалося те, що вона може не приходити сьогодні додому, отже, — піде аж на Савчині хутори.

Гринєвого волохатого вуха торкнулася пісня Гуслярів, він ураз подобрів і розм'як, боявся поворухнути рипучою ногою, щоб не завадити співові, жива нога тремтіла в коліні, але він нерухомо стояв серед кількох розібраних машин, ворухив глибокими складками на чолі — слухав.

Мариня непомітно вислизнула з воріт.

Ілля Капітан підглядав крізь замкову шпарину в дверях за своєю колишньою дружиною Євою, яка купалася у великій балії серед хати.

Перші слова пісні, що накочувалася на їхнє дворище із висоти Сарматського горба, злякали його — думав, що то хтось заскочив його на цьому непристойному підгляданні і гукає з вулиці. Став удавати, що ремонтує замок. Єва з вереском затулилася рушником.

Ветеринар Василь Круць розводив солодкою водою домашнє вино, не спроданє на базарі (молдавани навезли і чистішого, і смачнішого, а головнє — дешєвшого). Чинив цє похашцєм, як і все, що він будь-коли робив, робить і робитимє. Головнє — швидше! Епоха така, що інакше не можна! Хотів хутчіш закінчити роботу, бо дружина лягла задрімати на канапі — кортіло поластитись та погрітись біля неї.

Він так поспішає, що пісня дійде до нього аж тоді, коли Марта з Богданом її закінчать.

Решти наших героїв у Городищах не було: Ярослава Козир, того й слід було чекати, вирушила у свою чергову поїздку до Одеси; Маркіян Підкова пішки обхóдив городищенські поля, а вчитель Дзиндра поїхав на велосипеді у степ, де недавно помітив залишки розораного кургану. Кілька восьмикласників стежили за ним з вітряка.

На останніх словах пісні Богдан починає плакати, Марта доспівує сама. Оперлася підборіддям на кулак і втупила сухий, невидючий погляд у брата. Довго сидять мовчки. Цокотить годинник на стіні, схлипує Богдан, подзеленькують вудилами коні під вікном.

— Добрий ти в мене, Богдасю, такий добрий, аж вижити за тебе хочеться. Щоб наша доля нас не цуралась...

Марта знову наливає чарки, іронічно позиркує на безвільнє, обтічне Богданове підборіддя, одкидається назад і шпарко починає:

А в мого брата, а в мого брата
Перед хатою береза.
Ой не піду я від свого брата,
Бо я ще твереза...

— Побудь ще, побудь, сестро, ти ж у мене одна. І добра ти в мене... Поставимо металєву огорожу на могилі тата й мами. Візьмемо доплату за буряк — і поставимо. Ая-ая, поставимо, вони ж у нас одні були, більше не буде. І рукавички тобі куплю, сестро...

Марта різко одсуває від себе тарілку із захололою яєчнею:

— Поставимо, поставимо... Міг би давно вже цє зробити. Син, називається! Грошей, як сміття, а він — поставимо, поставимо. Якби чекала твоїх рукавичок — уже б пучки пообмерзали. Поставимо, поставимо, а сам

іде дарованою машиною до Немирова на цілющі води.
Тьху...

Вона туго затягує хустку на голові, винувато поглядає на портрет батька й матері на стіні.

Богдан отетеріло лупає на неї п'януватими очима.

Марта хутенько запрягає коні, шмагає їх батогами і вилітає з двору.

Перегода над Городищами знову зринає її голос:

Піду я в садочок
Та й вирву листочок.
Піду та й накрию
Милого слідочок.

Її латкуватий кіт сидить на димарі, косує оком на рухливу, тремтячу зорю, котра м'яко осяває Сарматський горб.

Шумить вода у млинових лотоках. Зашморг Бугу знову повертається у своє русло.

Коли Марта замовкає, всі дорослі Городища раптом згадують: завтра понеділок.

3

Мариня іде безлюдними Городищами, бо весь працездатний люд ще вдосвіта скотився у степ, що реве моторами, як військовий полігон, ярмарковито перегукується хриплуватими від ранкової вільгості голосами — і Сарматський горб від того починає двигтяти і поволеньки рости.

Мариня іде Городищами, метляє довгою спідницею, що здимає легкий вітерець, від якого на дорозі ворухаються сигаретні недопалки, опале листя та клапти паперу.

Попри Мартин двір вона проходить навшпильках, хоч і знає, що Марта вже давно на полі. Мариня боїться Мартиного kota, який вигинається коромислом і починає гавкати, коли Якау хоч на мить стихить ходу біля воріт. Усе ж вона встигла зауважити, що на Мартиному опудалі сидить старий, понурий ворон, так само як встигла вдихнути в себе масний запах Мартиних конопель.

— Нічо-нічо... от хай у тебе осліпне телівізор — прийдеш до Гриня, а я тобі покажу тоді місцеву програму.— Мариня копилить губи і зледійкувато озиряється на Мартиніне дворище, але озиряється вже тоді, коли ворота за-

лишаються позаду, а кіт розправляє спину і втягує в себе жаристого язика.

Марині доконче потрібен зараз хоч який-небудь слухач, бо новина може охолонути, а такого збитку вона собі не пробачить. Правда, вона має в запасі глуху Капшучку, але передати бабі оцю новину — те саме, що викинути перли на смітник. На всяк випадок Мариня пам'ятає про неї, але їй потрібний повноцінний слухач, а не старий глушман із замурованими вухами, в які проникає лише кування трьох зозуль із цвинтаря.

Найкраще б їй зараз було виступити по колгоспному радіо, але Городища збезлюдніли — навіть школярі сьогодні пішли в поле — для кого горло дерти?

Поза городами вона обходить своє обійстя, де Гринь вовтузиться біля триклятого вертольота (так витолочив своїм протезом грядки, що їх можна переорати лише динамітом, на добрий метр у глибину втоптані всілякі гайки, гвинтики та шайбочки), пригинається під парканом, щоб чоловік не помітив її і не загнав додому. Гринь пожбурих якоюсь залізячкою у Мартиного півня, що порпався під парканом і поров крилом землю, спокушуючи брудно-білу курочку; залізячка лунко тенькнула об птахетину, Мариня злякалася і, виляскуючи спідницею, побігла. Тепер Гринь її таки помітив. Скрипнув протезом, лайнувся в «реле і в тумблер», кинув за Маринею кашкетом без козирка (козирок спеціально відпорола Мариня, бо як би Гринь його не накладав, а він завжди стримітиме над волохатим вухом):

— Хай-но ти вернешся додому — я тобі припаяю! Під експортний варіант припаяю! Сорочка вже така висмальцьована, що в ліктях не згинається. Присійбо, прив'яжу за ногу до хати! — Гринів голос довго товчється в порожніх Городищах, і старий ворон на Мартиному опудалі здивовано крутить головою.

Мариня зчиняє спідницею куряву на вулиці, на неї лементує з двору Миколи Подорожнього озвірілий вовкодав, зозла заганняє зуби у воротяного стовпа і довго не може вийняти їх.

Усе це псує Марині настрої — вона ладна розповісти новину навіть Капшучці або своєму Гриневі, але під гарячу чоловікову руку потрапляти їй не хочеться, а в баби вона недавно гостювала. Зірвала яблучко, що перевисло на вулицю із саду Ярослави Козир, і заходилася їсти, бридливо випинаючи губи і боячись добутися до

хробачка. Їсти їй, звісно, не хотілося, але монотонне совання щелепами допомагало навести лад у душі та вирішити: куди ж іти?

Може, повернутися до Дзиндриного двору та перечитати написане ще раз? «Я кау, що можна й вернутися, але я кау: а як Дзиндра застукає? От я й кау: не треба повертатися, Мариню...»

Якби жіноча половина людства складалася із Маринь, у нашому світі не залишилося б жодної найдрібнішої таємниці, а житло стало б просто прихистком від дощу і холоду. Принаймні із свого власного життя вона не приховувала жодної дрібнички, яку довелось відчутти і зрозуміти або й просто підслухати чи підглядіти. Навіть після своєї першої весільної ночі із Гринем, ледь зайнялося на світ, вона вже побігла до своїх ще незаміжніх подруг і, затинаючись від хвилювання, розповіла їм геть усі подробиці. Городища звикли до цього і знають: хочеш когось обмовити — скажи Марині, помсту буде здійснено того ж дня. Однак вони і вдячні їй — саме Мариня повернула їм почуття гумору, яке, хоч і не зовсім, а таки було втрачене в роки війни.

...Гринь пришкандибав додому на другий день після визволення, коли фронт, обійшовши Сарматський горб з обох боків, покотився під Ясси. Це був перший мужчина, який, хоч і без ноги, а проте повернувся із пекла на сплюндрований, але живий і спраглий до всього живого Сарматський горб. Марині заздрили із кожного вдовиного двору, навіть вона заздрила собі самій.

Коли розійшлися гості, що відбалували Гриневе повернення, Мариня хутенько заходилася слати постіль. Хмільний Гринь пощипував себе за волохате вухо і, чи то припечалено, чи просто іронічно, усміхався, рипів ногою, нервово походжаючи по світлиці. А коли жінка задула кволого вогника на сліпакові і впала на пахкі подушки, які переховувала на горищі (вони нахли вітром, сіном і мишами), Гринь сказав:

— Я заплатив за перемогу не лише ногою, Мариню...

— Та скидай уже із себе одіж... натомився ж на війні. Я кау, може, тобі допомогти треба щось... — прожебоніла тремтячим голосом і напнула ковдру на очі, щоб Гринь, бува, не соромився її.

Він ще довго курив, дзенькав медалями, довго розсупонював скрипучу ногу, спершу ліг біля Марині поверх ковдри, зітхав, нарікав на війну і на розривну кулю; що

вп'ялася у ногу вище коліна — і такого наробила, такого вже наробила, що краще б у груди вп'ялася...

Пролежав біля неї до світанку майже нерухомо, зітхав, кашляв, курив, обережно погладжуючи Маринину шорстку щоку, потім перевернувся долілиць і задрімав коротким, тривожним сном.

Коли прокинувся, Мариня вже поралася у дворищі.

— Киш, жебрачко, здохла б ти! Яйця гороб'ячі несеш, а жереш, як страус. Іди геть, ледащо беззубе, хоч би погавкав уночі чи вкусив когось — тільки купини після тебе возом треба вивозити із двору! Йди геть, я кому кау? Акóт! Миші тобі у вуха вже залазять, а ти на недоїдки чекаєш та вмиваєшся по півдня! — Мариня дорікала всьому живому, що потрапляло їй на очі. Голос її деренчав і зривався, як ерихонська труба на тонких дитячих губах.

Гринь усміхнувся і почав припасовувати ногу.

Вдень, поки Гринь ремонтував старий паркан, жінка встигла обійти усі Городища — і фатальне Гриневе каліцтво стало набутком усіх дорослих городищенських вух. Коли Марині починали надто ревно співчувати, вона враз ображалася і відказувала:

— Нічо, який не є, але таки чоловік при дворі. Слава богу, що встигла сінка перед війною народити...

Увечері Мариня вже не квапилася до ліжка, допізна прала, підкорочувала Гриневі довоснні штани (він став на два сантиметри нижчий), і коли вхоркалася, що, ледь торкнувшись подушки, могла б заснути, лягла біля Гриня, що вдавав сонного. Правда, вдавав не дуже правдиво, бо часто тягнувся до цигарки.

Вона вже засинала, коли чоловік провів долонею по її очах і облікся вже охололою Марининою сльозою.

— Мари...

— Спи... Якось воно буде...

— А буде воно отак! — рішуче випалив Гринь і реготнув, аж тенькнула металева ложка в полумиску на столі і ледачий псисько з ляку загавкав на подвір'ї. Гринь ошаліло обняв Мариню, поривчасто пригорнув її до себе — і товста ватяна ковдра почала зсуватися на землю. Ні Гринь, ні Мариня не помітили того...

Уранці він відсипався, але крізь хистку дрімоту чув жіничин голос із дворища:

— Тю-тю-тю моругенька, ходи, я тобі кукурудзки

всиплю, щоб і ти знала: господар наш повернувся. На тобі, песику, хлібця — ти ж гавкав цієї ночі, добре робиш, що вдень собі ворогів не наживаєш. Зараз я тебе пущу з прив'язі, погасай трохи... Кицю-киць, сіроманцю, зараз тебе нагодую, та й починай вмиватися — може, на твій знак хтось із війни прийде... — Маринин голос, солодкий, як мед, ішов аж із гарячих, висвіжених ранковим повітрям легенів. Той голос поволі починав даленіти, і Перепадя здогадався: дружина пішла по Городищах із машиною...

Городища реготали кілька днів, Маринина розповідь сбродстала найфантастичнішими подробицями, і, власне, лише після цього жителі Сарматського горба відчували, що вони справді вільні і можуть знову жити з усієї сили.

Спершу героєм цієї історії був Гринь, але потім прискіпливий до всього Микола Подорожній (він прийшов з війни і почув цю розповідь ще по дорозі з рівнопільського вокзалу) сказав:

— Приміром, я собі думаю, що якби не Мариня, то ви б і не знали цього. Моя жінка, приміром, не розказала б нікому...

Після цього Городища вже ніколи не ображалися на цей Маринин гандж...

Мариня обережно кусає яблучко із Ярославиного саду, боїться дістати зубами до хробачка, хоч у її руці залишився тоненький качанчик. Іде вона попри поваленований мур лікарні, довго думає: куди викинути недоїдок? Через лікарняний мур — боїться, щоб не влучити випадково у когось із хворих. Навпроти — двір Маркіяна Підкови, але кинути качан у двір голови колгоспу вона не наважується. Несе недогризок у кулаці.

Стоїть на Сарматському горбі старий вітряк, як знак множення між Одесою і Києвом, петля Бугу крутить свою воду довкола Городищ, осінній степ лежить навзак, по його велетенських грудях повзають мурашини тракторів і комбайнів, мліють городищенські сади під сонцем, блакитна юга курить на далекому обрії.

Мариня заходить у двір лікарні, може, тут зустріне якусь незайняту людину, бо невиказана новипа починає гуснути у ній, смоктати під ложечкою й нудити. Такий стан душі вже знайомий їй, і вона його найбільше боїться, бо спливають сумніви у добільності її існування на Сарматському горбі, на цьому химерному і давньому

гербиськові, про якого вона довідалася сьогодні таке, ну таке вже вона довідалася про нього сьогодні, що — дайте, негайно дайте їй слухача — і про це довідаються усі!

Вона завертає на асфальтовану алейку лікарні. Може, зайти до стоматолога? Таки ж надщербився зуб, і, коли швидко говорить, він насікає Марині язика, але найбільше у світі вона боїться гудіння машини, котра свердлить зуби (навіть коли Гринь вмикає у своїй майстерні електричне точило, вона зіщулюється і затуляє долонями щелепи).

Якусь мить вагається біля великого, обставленого лжстатими пальмами у помальованих кадубах лікарняного ганку, торкається язиком надщербленого зуба і розглядається, чи не гуляє хтось із хворих у старому саду.

Раптом наветіж розчиняються двері лікарні, на порозі, як привид, з'являється Ілля Капітан у білих спідніх, за якими волочаться поворозки, та в білій, розстебнутій на грудях сорочці. Побачивши настрахану Мариню, Ілля перестрибує через мармурові бильця веранди і, плутаючись у зав'язках, тікає в тернові зарослі за лікарнею.

На веранду виходить Романа Лебедін у білому халаті та в білому очіпку. Руки в тонких гумових рукавицях стискають блискучий скальпель. Романа дивиться вслід Іллі, кілька разів підкидає в руці скальпеля і ловить його на льоту, зозла відчикрижує прижовклий пальмовий листок, зирить крізь масивні окуляри на Мариню:

— Добродійко Перепада, ви до мене? Стіл готовий. І я в настрої. Може, вам щось заважає жити, то я раз-два! — через тиждень гуляйте...

— Та що ви, Романо Пилипівно... У мене, я кау, як раз усе необхідне...

Лікарка одрізає ще один листок (тепер — найзеленіший), а Мариня хутенько повертається і шпарко тюпачить, ледве стримується, щоб не побігти до лікарняної брами.

Їй ще довго ввижається сліпучий скальпель і моторшна гумова рукавиця...

Однак вона швидко забуває цей випадок, бо ображати вона не вміє саме тому, що все дуже швидко забуває (коли чує із чужих уст свою ж таки новину, часто дивується, сприймає її як зовсім нову, нікому не відому і квапиться переказати іншим).

Невже іти до баби Капшучки?

«Я кау, що можна й до баби, але це треба плугани-тися аж донизу. А коли спустишся донизу, треба буде і на гору знову тирлюжитись. То я й кау: треба іти до баби чи не треба?»

І тут вона пригадує, що Ілля Капітан у спідніх утік у тернову гущавину за лікарнею... Через усі Городища (а Ілля живе по той бік горба) він не проб'ється додому. Сидітиме в тернику до темряви. Сумніви, що мучили до-сі, полишають її, як вилуплене курча шкаралуну.

Вона потихеньку крадеться до терновища, щоб не зля-кати Іллю, бо той може дременути аж на Савчині хутори або на ферму.

— Ільку, не бійся... Вона на мене також вожа гостри-ла... Не бійся... Я тобі, як хочеш, штани принесу Грине-ві. Не бійся, маю тобі щось розповісти, цікаве і страш-не... — Присідає навпочіпки, щоб розгледіти, де він захо-вався.

За гущавиною нічого не видно, валяється кілька по-рожніх пляшок з полинялими етикетками (хворі чолові-ки тайкома згрішили подалі від очей), старий черевик із виваленим язиком іде собі кудись через терня, та зруді-лий бинт провисає на одному з кущів.

— Ільку, я знаю, що ти тут. Не бійся. То я, Мариня. Кау тобі: не бійся мене. Скау тобі зараз таке, що ніколи не забудеш...

Вона аж тепер викидає недогризок яблука у старий че-ревик. Чекає, може, хрусне хмизняк або кашляне Ка-пітан.

— Кажу, Мариню, я і звідси почую. А правда, що штани принесені? Тільки не Гриневі, а мої, ключ від хати під каменем лежить...

Тепер Мариня розгледіла праворуч від себе Іллю Ка-пітана, який сидів навпочіпки і зав'язував шнурівки на білих спідніх із лікарняним інтемпелем на стегні.

— Просив же її, різунку, дай зібрати яблука в саду і наконсервувати фруктів на зиму — тоді сам прийду і скажу: рій! Тільки спершу — грижу, а десь під весну і апендицит. А вона буцім на аналізи положила, коли, бачу, скальнелі гострять...

— Я ж кау, що серця в неї нема. Снігова баба, а не жінка. Чоловік ходить, робить, сміється, а їй аби різати що попало, — ревно співчуває Мариня, але ближче не підходить, бо як-не-як, а Ілля має досить певну про-фесію техника штучного запліднення худоби, і одят його

зараз не викликає довіри у Марині — поговору вона боїться більше, ніж Гриня і пащекуватої Єви, разом узятих.

— То принеси штани, Мариню, бо вона мене і тутка знайде і таки виріже грижу з апендицитом.— Ілля обережно чуває живота і одступається в іще густіші зарості: він не дуже довіряє Марині, а може, її сюди послала Романа Лебедин, щоб заговорити, приспати його пильність?

Живіт в Іллі отерп, він його не відчуває зовсім — медсестра таки встигла ввести наркоз, тому його тіло начебто розділено надвоє: десь там унизу він відчуває свої ноги, а тут — груди і голова. Більшого роздвоєння особи Ілля Капітан не переживав у своєму житті. Верхній частині тіла дуже хотілося їсти. Він нарвав у жменю спілого терну і, кривлячись, поволі жував.

— Ти мене вислухай. Поки будеш думати над тим, що я скау тобі, якраз штани принесу.

Ілля довгенько вагається, але таки пристає на Маринині умови:

— Ну, паняй, лиш хутенько, бо мені ще сьогодні дві корови треба злучити...

Мариня пробує язиком надщербленого зуба, злодійкувато озирається на дорогу, одтягує блузку, щоб остудити груди, вичікує, щоб Ілля зосередився, але то́му нетерпеливиться:

— Кажі, бо комарі мене доїдають.

І Мариня починає:

— Встала я рано та й питаю Гриня: що сьогодні за день?— Так Мариня завжди починає викладати свою новину, розповідаючи, що з'їла на сніданок, кого бачила, скільки яєць внесли кури — все це їй завжди здається історично важливим, як викопні черепки і монети для Дзиндри.

Ілля присилувано слухає, розтираючи затерплого живота, що й досі поділяє його істоту надвоє.

— То я й кау, що понесла Дзиндрі повістку на сесію сільради, нікого не здибала на дорозі, та й кау собі: його ж дома нема, повів учнів на буряк, кау, мовчки повів, бо з ним не балакає восьмий клас, і він з класом не балакає, але не піду ж я за ним у степ. Кау собі: у щілину від замка встроми, Мариню, повістку. Тільки я до дверей, а вони — рип! — і самі відчинилися...

Ілля поволі зацікавлюється, забуває про свій здерев'янілий живіт, по якому повзають мурашки і вп'ялася гостра тернина, але він того не відчуває.

Хто ж це у Дзиндри відчинив двері, коли син забрав маму до міста, а старий учитель навідріз відмовився залишати Городища, поки не допише історію? Хто? Зацікавлений Ілля навпочіпках підсувається ближче.

— Почекала я, пестояла, ніхто не виходить — іду собі до хати, я ж таки роблю в сільраді, маю право. Я й кау собі: вітер відчинив двері, а я зайшла. Ану, думаю, що ж він там про нас пише? Глядь — сейхв зачинений. Мусій Федотович його, я кау, замикає навіть коли до нужника їде. Вже хотіла зачиняти хату і йти собі далі, коли бачу — бошит на столі. Якби ти, Ілля, прочитав, що там про нас написано...

— Про нас із тобою, Мариню? Та ти що?! — різко випростується Ілля, аж пострілюють засиджені коліна.

— Ніби у нас із тобою щось було чи ніби ми родичі? — ображається Мариня, щоб швидше забути цю дрібну образу. — Про всіх, хто жив у Городищах до нас, і про теперішніх, я кау... Наш Сарматський горб — дихає, живе і росте. Ми того не помічаємо, бо щодня на ньому товчемося, ночуємо, я кау. А він, Ілля, росте собі потихеньку. Ти розумієш — росте! Дзиндра не напише неправди. Я сама читала — росте! — вигукує Мариня так патетично, що їй може позаздрити навіть Монархова Дзвінка, відкриваючи концерт агітбригади в обласному центрі.

Ілля враз розчарується цією химерною новиною, він чекав чогось зрозумілішого, земнішого, що притлумило б у нього почуття голоду й страху, які напосідалися на нього дедалі більше. Однак він змовчав, бо коли Мариня образиться, сидіти тут йому до півночі, поки не заснуть усі Городища на Сарматському горбі, але й тоді його одяг може роздрочити чийогось псюру, а Микола Подорожній з ляку бабахне із своєї двостволки.

— Я правду кау, щоб з цього місця не встала, правду кау. Там цілий зошит про це списано маленькими, як мак, літерами, Ілля. Ніби ішли з походу сармати, із греків ішли додому, під Жмеринку. А тутка горба зовсім не було, кауть, навіть видолинок був. От вони і стали на нічліг, щоб удосвіта на Жмеринку іти. Стали тутки табором, наварили їсти і святкують перемогу над греками. А пили вони — дай боже! Горілка дешева тоді була. Напилися і послули хто де впав. Хто де впав, там і заснув, бо дім близько, бо вже на своїй землі. Навіть сторожу не виставили — такі п'яні. А греки, я кау, хитрі, йдуть за ними назирці, по яругах ховаються. Наші послули — сплять,

хропуть на весь степ, говорять крізь сон по-сарматському, — а греки підкрадаються до наших, як хорти. Тоді долина, на якій вони поснули (це тут було, де ми стоїмо з тобою), щоб якось розбудити гультяїв (бо греки, Ілля, вже обступають їх з усіх боків, виріжуть же їх, Ілля, виріжуть до ніжечки), то я їй кау: земля з сонними почала здуватися і підніматися вгору! Буг зупинився і не знає, що це робиться? Куди йому далі текти? — Мариня так проникається своєю розповіддю, що вже не бачить перед собою ні колючого терновиська, ні Іллі в кущах, ні самих Городищ. Ввижається їй дика ковила і горб, що піднімається, як шолом витязя, котрий іде сюди з-за оброну. Нижня губа її болісно перекошується, пальці перебирають край батистової хустини, подих стає уривчастим і хворобливим, наче вона піднялася по сходах на останній поверх хмарочосу або вибігла від Бугу на вершину Сарматського горба.

— Я дуже їсти хочу, Мариню. Принеси мені штани і хліба, а тоді розповідай скільки хочеш і що хочеш — я буду слухати і вірити, Мариню, — проситься з кущів Ілля і спльовує терпкий терен. Роздвоєння його особи набирає таких розмірів, що він ладен залишити в терновиську нижню частину тіла, а верхня хай перелетить над Городищами у праву половину його хати, де залишився у банякові недоїдений борщ із червоного бурячка. На вечір ноги прийдуть, не перший раз вони самі приводять Іллю додому, коли голові байдуже, куди її несуть...

Цей Ільків прозаїзм так болісно шпигонує Мариню, що їй вабило подих, нижня губа ще більше перекосилася і покрейдяніла, руки так затягнули кінці хустини, що вона почала задихатися:

— Іди ти, Ілля, під три вітри. Іди ти... під скальнець Романи, як ти такий безчуттєвий. Правильно зробила Бвця, що вигнала тебе в другу половину хати. — Мариня хоче дорікнути Іллі і за колгоспних ялівків, але навхрест змахує рукою, наче перекреслює всю їхню розмову, поправляє хустину і, не звертаючи уваги на колюче терня, виходить на вулицю.

— Мари... Мари!... Я вже буду слу-ха-ти... Ходи розкажуй, що хочеш... Мари...

Але Мариня втішається своєю ринучістю, яка гостіє в її серці вкрай рідко, то нащо її збуватися, коли та прийшла отак несподівано і щиро?

Вона аж помолодшала від цієї гордої образи. Швидко і розгонисто крокує вулицею, іноді озирвається на лікарняне

дворище, де кілька жінок у білих халатах поволі наближаються до тернового гайка на притірку. Знову зриває яблучко з дерева Ярославів Козир, але не їсть його, а міцно стискає в кулаці, аж воно соковито порипує. Городища повернулися південною щоголю до осіннього сонця, лінкувато ворущає крилами птахи над припинялим Сарматським горбом, шампанить листя в садах, зблискує бузька хвиля біля підніжжя горба, тлусті городищенські гуси чинять спротив неквапливій течії, стають стовпчиками, випинаючи вгору жирне озаддя, розмахують крилами, наче аплодують тим птахам, що кружляють високо над ними. Погоджується біля причалу плавучий плітхижа, споруджений Дзидрою та його учнями для дослідницького плавання по Бугу. На палубі плоту сокоче чиясь квочка, лише тепер вона збагнула, як жорстоко її опукали, підклавши під неї великі гусячі яйця. Хіба таких дітей вона чекала, роздумуючи у довгі дні і ночі про своє куряче життя, коли майже місяць не сходила із сідала? Тепер вона погоджується, що таки дурна, як курка.

Мариня ще раз оглянулася на бузьке кільце, дужче стиснула яблучко (якби в ньому був хробачок, він уже б давно виліз), витирає піт на полинялому пушку верхньої губи і починає підніматися на гору. Довга тіль біжить поперед неї, наче вилета нафта пливе за бузькою течією.

Вона сміливо проходить повз Мартинів двір. Кіт вискакує на ворота, викаблучується, товпає вдвічі, як надувна іграшка, вишкіряє сліпучі зуби, але Мариня шпурляє в нього Ярославиним яблучком, котисько тікає в глибину двору, наздоганяє яблуко і люто запускає в нього зубиська. Шапка на опудалі ствердно киває їй, а горобці кушпеляються над коноплями, як курява.

Рішуче пройшла Мариня і свій власний двір, так рішуче, що Гринь не звернув на неї уваги, — з-під вертольота визирає стоянаний каблук черевика його здорової ноги (на протезі підбір не стоптується набік), собака хлєбтає поміі з пічного горщечка, а біля хвїртки грався залізячками син Сашка Тура.

У Городищах знають, що Мариня ніколи нічого не вигадує і не добріхує; вона ретельно, навіть аж надто старанно переказує те, що бачила, або те, що чула від інших. За цю свою ретельність вона вимагає лише однієї дяки: щоб уважно її слухали і не перебивали. Ілля Капітан не сьогодні з'явився у Городищах — мусив би знати ці умови. А коли порушив — хай карається, хай вчиться такту

у терновиську, аж поки не засне Сарматський горб або поки його не схоплять медичні сестри і не покладуть під ніж Романи Лебедин. Так йому, недовіркові, й треба!

Кружляє літак над Городищами, то виписує кола над Сарматським горбом, то опускається низько, мало не зачіпаючи вітрякові крила, то знову набирає висоти, з якої видно, напевне, і Вінницю, і саму Одесу.

Мариня зупиняється біля Дзиндриного двору, поправляє спідницю, що перекрутилася задом наперед у тернику, утирає смагу з губів, дивиться, як перевалюється з крила на крило літак над Городищами, торкається поглядом непорушних крил вітряка на горбі, різко відчиняє хвіртку, на якій прибито стару, погризену іржею підкову, робить зусилля над собою, щоб не озирнутися, і заходить у хату, обклеєну різними картами, на яких світ перекраювався на найрізноманітніші фасони, аж поки не визрів у такому ось варіанті. Пахне старими книжками, чорнилом і козячою шкірою, на телевізорі світиться наскрізь зрешечений дірками шолом прадавнього воя, всередині нього стоїть надпалена свічка. Це враз наводить Мариню на спогад, як у дитинстві вони вирізали із кабака моторошну маску і теж засвічували в ній свічку, щоб страхати перехожих. Усміхнулася від спогаду, провела пальцем по запорошеному тімені шолома, поправила скатертину на столі і сіла читати Дзиндрия зошит.

Сам же автор городищенської історії, Мусій Федотович, ворухив майже вертикальними, схожими на два чорнющих знаки запитання, що постали на його смаглявому чолі, бровами, одтягував на грудях мокру сорочку, потирив долоні, косував смолянистими очима на своїх учнів, які вантажили бурякову гичку на тракторні причепи і стиха перешіптувалися між собою, стежачи за класним керівником, який часто зупинявся перепочити, аж надто часто як для керівника.

«Треба жити рівно стільки, поки розумієш молоде покоління, інакше ти анахронізм... але ж старі потрібні для того, щоб молоді справді почували себе молодими... У третьому столітті сармати разом із скіфами та іншими племенами замахнулися навіть на Римську імперію. Що вони принесли звідти? Що вони принесли звідти, ці чинбарі, гончарі й конюхи?» — думав Мусій Федотович, відчуваючи, що метелик знову сів йому на непокрите тім'я, ворухнув строкатими крильцями.

Тонконога, білява, як кульбаба, староста класу Орися Козир (дочка Ярослави) підходить до вчителя, нервується, закладає руки за спину, позиркує на метелика, що сидить на Дзіндриній голові:

— Мусію Федотовичу, клас просив передати, що ви втомилися і ми відпускаємо вас додому... Ми зробимо і вашу норму...

— Скажи класові, Орися, що я не втомився. Мені просто сумно.

— Я так і скажу, Мусію Федотовичу, але клас все одно відпускає вас додому...

Дзіндра з усіх сил намагається усміхнутися, чорні знаки запитання на чолі ще більше округлюються:

— Я піду додому, але тоді, коли ти відповіси мені, яке сарматське плем'я мешкало на цій землі і Геродот вказував на схожість їхньої мови зі скіфською...

— Роксолани, Мусію Федотовичу. Так ви самі казали, а про Геродота я не знаю.

— Сідай! Відмінно!— вихоплюється в Мусія Федотовича, бо він завжди виставляє оцінку своєму співбесідникові, і то має означати, що розмова закінчена.

Мусій Федотович обережно випростується (щоб не злякати метелика на тім'ї), швидко довантажує причіп буряковою гичкою, заганяє вила в землю і через бурячище іде до Городищ, залитих полуденним сонцем. Вуха і пучки перестають мервнути, метелик кружляє над ним, як літак над Сарматським горбом. Клас довго дивиться йому вслід, а Орися починає плакати...

Ілля Капітан сидить у тернових заростях, мацає отерплий живіт і ненавидить свою верхню частину тіла, а найбільше — свій нетерплячий язик, що посинів од терену й опух,— тепер якби й хотів поговорити з Маринею, не повернув би ним. Медичні сестри навшпиньках оточували його сховок. Іллю опанувало таке мерзенне почуття, наче на нього ось-ось мала вискочити розлючена корова.

Ланка Ярослави Козир до обіду зібрала лише один кошик помідорів, бо Ярослава чомусь не повернулася в Одеси. Відсутність ланкової спричинилася до того, що в обідню перерву члени ланки з'їли всі зібрані помідори, біля жінок червоніла копичка недоїдків. Літак крутив

петлі в осінньому небі, і молодиці полягали горілиць, щоб стежити за його фіглями.

— Чого ми журимося, молодиці? Підкови ж нема, значить, поїхав у Рівнопіль по Ярославу. Можна й задрімати.— Солодка потягнулася, заворушила пальцями на ногах, повіхнула, зблиснувши здоровими гострими зубами, Круцева жінка, якій Василь не дав і очей стулити цієї ночі. Вона підтягнула спідницю вище колін, щоб засмагали тверді, крейдяні стегна, і невдовзі тоненько, переривчасто захропіла.

Сянько Барвінський повантажив на грузовика нового мотоцикла, сів на нього верхи, ухопився руками за кермо, тиснув на гальмо і кричав водієві машини:

— Давай, трясця його матері, з вітерцем, з вітерцем давай...

Районний автоінспектор хвацько підморгнув йому, коли машина виїхала з Рівнополя, а потім показав пальцем на власну голову. Сянько думав: що б то мало означати? Напевне, зауваження: чому їдиш без шолома?..

Еля Губа накинула на себе грубий плащ котрогось із скотарів і заряджала новою плівкою фотоапарат, щоб сфотографувати на пам'ять перед від'їздом до Німеччини всіх корів із свого стада. Цуцик Щедрик зіччев'я погавкував, обнюхуючи плащ скотаря.

— О майн гот! У плівці тридцять шість кадрів, а корівок у мене півсотні. Будемо вчитися робити групові знімки на фоні Щедрика...

Зачувши своє ім'я, цуцик почав замітати хвостом стежку.

Іван Капшук гнав машину до Рівнополя, клубок вовняних ниток валявся під ногами, закочувався під акселератор, і газик то втрачав швидкість, то раптом ним так кидало вперед, що Підкова і Тур насувалися на нього із заднього сидіння, ляпалися в гаплик і в петельку. Вони їхали в міліцію, бо Ярослава і досі не появилася в Городищах.

— От буде кросворд, як її і в Рівнополі нема,— тусас ногою вовняний клубок Іван і налягає на кермо.

— Розгадаємо, Іване, і по горизонталі, і по вертикалі. Якщо вона за два дні закінчить помідори — розіб'юся, але медалью її нагородять! — Підкова брижить чоло, і нейлоновий капелюх від того починає рухатися на голові.

— А хіба дадуть, Маркіяве Тадейовичу? Працює вона за трьох, але ж... до Одеси їздить...— Сашко мацає кобурі і здуває пил з погонів.

— Ти б уже, Сашко, мовчав. Ваш брат п'яного розбишаку обійде десятою дорогою, а щоб завести протокол на Ярославу, яка і не ховається від вас, лицарства треба мало...

Микола Подорожній перекрив потоками воду, але млиновий камінь не зупинився. Порожній кіш ковтав повітря і вперто молів його на нулівку. Микола вже втретє палив із рушниці, закликаючи до млина помельців із дальніх сіл. Кукурудза, яку він набивав у патрони, довго літала над Городищами, поволі падала на людські городи і починала одразу ж проростати.

Сергій Монарх облизував мундштук кларнета, потім облизувався сам, поглядав у бік колиски, прив'язаної до старої, з кам'яною корою, грушки, де спав уже кілька годин підряд його син, лише зірколи виштрикуючи звідти свою маленьку дульку, схожу на грушку молочної стиглості. Потім Сергій надимав губи, заплющував очі і починав витриндикувати вступ до опери «Запорожець за Дунаєм», з острахом наближаючись до сі-дїез верхньої октави, яке ніяк не міг перескочити, знов затинався на високій ноті, одкидав убік кларнет і брався за губну гармошку, на якій навчився грати іще в дитинстві.

Його дружина Дзвінка спала на дивані в кабінеті директора Будинку культури. Посеред свого химерного сну (снилося, ніби її одягають у нове концертне плаття, пошите із похвальних грамот різних кольорів) вона відчула, що диван перехилиється, як палуба корабля, хотіла скопитися на ноги, але несподівано впала на підлогу і покотилася до дверей; за нею котився новий бубон...

Василь Крुць ходив у лісі за свинарником, перевіряв пастки та наживку, бо йому доконче потрібен був вепр для продовження наукових дослідів на свинофермі. Приманка була з'їдена, капкан спрацював, прищикнувши лише кілька волосин із кінчика дикого хвоста. Василь поправив на голові не доїденого льохою бриля, сів на пеньок, по-роденівськи підперся кулаком і став думати про походження видів за Дарвіном.

— Треба поспішати, бо життя — як подих, не встигнеш народитися, а сам вже ставш батьком. Ми просто спостерігачі вічної еволюції,— почав він здалеку і надовго замовк.

Дикий кабан, що лежав у ожиннику, хапливо втягував у себе людський запах.

Богдан Гусляр докошував кукурудзу на силос в урочищі Воля. Почувався сумним і самотнім серед осені, хоч це був понеділок, а понеділки він любив завжди, тільки б перед ними була свята неділенька із городищенським базаром, з велелюдним гомоном на базарному майдані, в гостюванням у сестри та з майже безсонною ніччю, коли на нього находить глибочезне перечулення, отари думок про миготливу минуцність людського життя, тоді серед ночі він починає грати на скрипці, ходити по дворіщі, дивитися на небо і чекати ранку, щоб по-волячому запрягти себе в роботу, забутися в ній аж до четверга, зітхнути і знову солодко очікувати неділі, ярмарку, гостині і безсонної ночі...

Вчорашня Мартина образа пожбурила Богдана в такий смуток, що він не звертав уваги на засмагли литки Капшукової дружини, яка усміхалася йому з-під квітчастої хустини, втлочуючи міцними ногами силосну масу на причепі.

«Чого вона вшпилилася в ту огорожу на татовій і маминій могилі? Думала б краще про себе. Ну, поставимо, поставимо... удвох, бо ж нас лише двоє, як двоє очей на чолі. Але не треба поспішати, довше простоїть потім...» — намагався заспокоїти себе Богдан, та якась маленька пташечка з величезними пазурами оселилася в його грудях і ворохобилася, наче втрапила в пастку.

Єва Капітан годувала Тимоша Гонтю на польовому стані, підсувала йому полумисок із бараниною, позирала на Сарматський горб, і їй здавалося, що він, затоплений осіннім сонцем горбисько, стає вищим і вищим. Відводила очі, щипала себе за руку, щоб позбутися мари, силувалася стежити за рухом гострого борлака на довгій Тимошевій шії, але щось все одно повертало її очі до Городищ.

— Серце Тимоше, а чи оддав вам Круць тисячу? Ви ж така душа, що й не нагадаєте самі. Якби усі чоловіки були такими, як ви...

Тимошеві страх хочеться поговорити, але якраз трапив на зуби баранячий твердий хрящик, і він ніяк не може з ним упоратися.

— ...то б ні одної сварки на землі не було, люди жили б собі, як лебеді, серце Тимоше, і рай був би на землі.

— Якби всі такі чоловіки, Тимоше, були, як ти, то стояв би, Тимоше, на землі матриархат. Вічний, Тимоше, і невмирущий. — Він проковтнув недожований хрящик і подумав: «Най не віддає Крущь ту тисячу, бо тоді Городища одразу ж забудуть про неї, а може, і про мене...»

— Либонь, серце Тимоше, наш горб сказився і почав рости на очах.

Хай росте собі, Єво, хай росте собі, Тимоше...

Марта на обідню перерву задрімала із ланкою в силосній ямі. Кукурядзяна січка спарилася під її боком, наливалася у тіло якогось блаженно-супокійного тепла. Їй приснилася її перша шлюбна ніч зі страхом та відразою до чоловіка (він привидівся їй із великою головою та маленькими моторошними ручками, які скидалися на павукові лапки, що обтягували її тіло павутиною, схожою на золотий колючий дріт). Із важким стогоном вона проснулася, тіло її було слизьким і гарячим від поту, а по шиї повзала повільна осіння мурашка.

«Либоньки, мій гуцул мене згадує. Було й скисло, вода забрала», — сказала собі Марта, але заснути вже не змогла. Над очима голубів чотирикутник неба, заляпаний маленькою, драглистою хмаркою. «Такому небу пасував би журавлиний ключ».

Покотом спали на розмеленому кукурудзинні жінки з її ланки. В однієї з них широко розстебнулася пазуха, і звідти визирала (при глибокому вдихові) туга, рожева динька. Марта знайшла непосічену травинку і стала обережно лоскотати нею подругу. Жіночка спросоння перевернулася на бік, обхопила Марту руками, пригорнула, щось промимрила стиха і заснула ще міцніше.

Марта перекусила зубами травинку і заплакала.

Ярослава Козир сиділа в гуркотливому Одеському аеропорту, на груди якого падали і піднімалися з них важкі літаки, що зчиняли ураганний вітер, змахували крилами, вертіли пропелерами, випускали із себе потоки людей і заковтували нових. Вона чекала рейсу, який двічі на день здійснює по небі маленький чеський літак

на чотири місця (він летить і за наявністю одного пасажера).

Вона чекала цього маленького літачка, що десь заблукав у небі між Тульчином і Одесою.

М'яке південне сонце розморювало її, але задрімати на лаві вона боялася, щоб не прогавити свій рейс.

Відчула на собі чийсь прискіпливий погляд, перестала жувати прісний, мамалигуватий банан (взяла для Городищ кілька в'язочок цього заморського дива, яке нічим не відрізняється від молододі вареної кукурудзи, хіба тим, що заморське). На неї дивився золотозубий східний чоловік (здавалося, що дивиться він саме тими золотими зубами, а не чорними очима). Ярослава від несподіванки усміхнулася і заплющила на мить очі. Тоді чоловік почав оглядати її пильніше, і вона з жахом згадала про свої невдатні ноги, почала хутенько ховати їх під лавицю. Однак встигла збагнути: це вже пізно. Зітхнула, витягнула ноги поперед себе, хай бачить: при майже іконній красі обличчя, на якому поєдналися чітка еллінська графіка і м'яка слов'янська гармонійність, яке тим більше вчаровує, чим довше на нього дивишся,— Ярослава мала великі, розтоптані ноги, обвиті синіми мотузяками вен. Вона сама скрушно називала їх «мої сибірські валянки» і вже не раз переживала цей гіркотний момент, коли хтось із чоловіків прикинить очима до її обличчя, потім поведе погляд униз — і ще один, ледь видимий спалах любові у цьому світі зникне, не осяявши собою хоч миті буття. Так сталося і цього разу.

Чоловік нервово закурив, блиснув золотою обручкою на смаглявому пальці і пішов до ятки пити пиво. Цей «кентавр» його явно розчарував. «Косуля, посаджена на ходову частину слона», — хмикнув він і похлинувся пивом піною.

Ярослава підсунула до себе згорток, перев'язаний цупкою капроною ниткою, непомітно погладила рукою найцікавішу покупку, придбану вчора на одеському товчкуні, — самогонний апарат, що працює на маленькому реакторі.

З Тульчина вона під'їде на попутній машині до Савчиних хуторів і непомітно з'явиться у Городищах, а міліція хай стрічає її на вокзалі. Хай стрічає...

Мариня дочитує Дзіндрин зошит, надокучливо і печально дзижчить муха у порожній хаті і товчється об сніжувате скло шибок, сідає на гостре тім'я поіржавілого

шолома, крізь дірки пролазить під його металеве склепіння, яке починає гудіти і деренчати, — цей звук нагадує Марині звук осінньої печалі, дуже давньої, а може, і вічної.

Вона незчулася, як скригнула хвіртка біля воріт і зачуртикали чийсь кволі кроки біля порога...

4

Ярослава підняла руку, і машина, залипаючи на асфальтівці чорні басамани, зупинилася. Вгодований, хтивогубий чолов'яга просунув голову у віконце «Жигулів», крутнув блискучими, як срібні монети, очима. То могло означати: і «ого! Куріпочка...», і «не по дорозі, але ще вдієш...».

Ярослава не стала розбиратися в цих варіантах, підхопила свої речі і, маскуючи ними ноги, заквапилася до машини.

У кабінеті начальника міліції на Сашка Тура напала пчихавка, яка завжди супроводжувалася пронизливим ігиканням і надокучливими вибачаннями. Словом, його можна впізнати здалеку або по тріскотняві старого мотоцикла, або ж по оцьому верескливому чханні.

Начальник міліції весь час затуляв вуха і пригинався, наче чекав удару, він боявся, щоб чергове Сашкове пчихання не заскочило його зненацька.

Маркіян Підкова гриз обпалений з одного боку сірник, ретельно розподіляв кілька посивілих волосин на своїй цілком легальній лисині.

Запах ацетенової фарби, якою вночі помазали підлогу в кабінеті (хтось із п'яничок всю ніч покутував свою провину), заганяв гострі свердлики в Сашкового носа.

— Опшім так, Маркіяне Тадейовичу, — начальник міліції крутив на пальцеві свинцевий кастет, одібраний учора в шмаркатога петеушника, — моє ставлення до вас не є тасмницею для району, але на наші стосунки і на Ярославу вже не просто тпцяють пальцями, а й ппнуть. Куди треба і куди не треба. Моя дочка недавно дала одкоша синові редактора нашої районної газети, саме тієї газети, в яку постійно надходять листи про вапу козирну даму. І штемпелик, Маркіяне Тадейовичу, городищенський...

Сашко Тур голосно пчихнув і почервонів.

— От бачите — правда! — цілком серйозно (цієї серйозності могло б вистачити для виступу на товариському суді) сказав рудий, поцяткований дрібним ластовинням начальник міліції.

— Ніяка це не правда, майоре, у моїх Городищ немає часу для таких дурниць, гаплик за петельку! — Підкова скудовчив на голові кілька своїх волосин і подивився на майора таким лазерним поглядом, що начальник міліції відчув, як йому запекло аж у потилиці.

Сашко Тур тримався з усієї сили, але все одно пчихнув знову. Майор розчаровано скривився і ковзнув поглядом по Сашкових погонах. Тур знічено розвів руками і почервонів ще більше.

— Опшім так, Маркіяне Тадейовичу, ви все життя чесно виконували свої службові обов'язки... Дозвольте це робити і мені. Потакання вашому заступництву рано чи пізно вилізе мені боком.

— Як тільки відчуєш, що почне вилазити, дзвони мені, я приплю нашу Роману Лебедін, вона введе тобі обезболююче, чикне скальпелем — і ти як знову народишся...

— Молодшим лейтенантом, Маркіяне Тадейовичу? Чи рядовим міліціонером? — Майорова спроба усміхнутися потерпіла крах ще при задумі. Та Підкова не дав йому можливості розчаруватися в цьому назавжди.

— Тільки генералом, майоре, генералом — і ні на зірку нижче! Наша Романа після операції зіграє з вами кілька разів у карти — і ти генерал! — Сам Підкова із своїх дотепів не сміється ніколи — така його авторська етика.

Ластовиння на мить почервоніло, відділилося від обличчя, покушпелило в кабінеті, як висівки, знову сіло на майорові щоки, підборіддя й ніс і враз зблякло — начальник міліції таки силувано усміхнувся. Підкова відчув вагу Золотої Зірки, яку він хоч і не носив на вилозі піджака («співбесідник тоді дивиться не мені в очі, а на золото»), а проте відчув її «за своєю спиною».

— Маркіяне Тадейовичу, але ж Ярослав Козир справді у нас немає. Черговий виходив її зустрічати до чотирьох поїздів. До Одеси поїхала, ми знаємо. Не можу ж я подавати у карний розшук. Появиться — повернемо, хоч її варто було б посадити на рік. Для профілактики, щоб іншим було зась.

Сашко затуляє носа долонею і хусточкою, тому його пчихання виходить приглушеним, як через сурдинку.

Майор пропускає це поза вуха, застругує лезом і без того гострий олівець.

— А це нічого не дасть, майоре, вона через два-три місяці повернеться у Городища: приголомшить своїм працелюбством начальство, доведе табір до безробіття, і її поспішать звільнити...

— Побачимо...— налягаючи на голосні звуки, сказав начальник міліції.— Побачимо, шановний Маркіяне Тадейовичу, якого я дуже, можна сказати, люблю.

Підкова простягає йому руку з розчепіреними пальцями, накриває лисе тім'ячко брилем. Чомусь зупиняється на порозі.

Йому кортить сказати цьому добродушному за натурою (але що зробиш — служба!) майорові, що Ярослава просто хитрющо дуриць їх, бо він давно вже здогадується: не за покупками вона їздить до Одеси, щось інше веде її туди щоразу. Але що? Що?! Він і сам не знає. Може, серце? На своєму промислі вона щоразу має два червінці, тобто вартість проїзду до Одеси і назад. Однак він змовчав, поправив бриля і вийшов.

— А ти залишися, Туре, залишися на інструктаж, тільки піди випчихайся і віддай пістолет на перевірку...— сказав майор.

— Куди везти, душко? І на якій швидкості? — підкидає очима, як металевими карбованцями, водій.

— А на два сорок по лічильнику,— демонструє свій м'який еллінський профіль Ярослава.

— Таке золоте можна і на червінця накатати... без лічильника і по бездоріжжю.

— Ой добродію, та вже везіть хутчіше. Пряменько по трасі, до Савчиних хуторів.— Ярослава затуляє свої ноги од водія чемоданом з блискучими окувками. На задньому сидінні вона акуратненько примостила свою найголовнішу покупку — самогонний апарат з Японії, навіть в машині можна гнати первак. Заправ лише бражкою, поверни важіль — і підставляй чарки, портативний атомний реактор вижене окувиту навіть з повітря (так запевнив її старий однорукий грек на одеському товчку).

— Звідки це ти, солодашко?

— А з неба.

— То це ти — амурчик, а в чемодані — стріли.

Ярослава все своє життя усміхається, наче її хтось постійно лоскоче. Ті, хто бачив її сонною (а таке щастя

випало лише чоловікові, який сп'яну відморозив собі п'яту, і його прозвали Ахілесиком), стверджують, що вона усміхається і вві сні, ніби хтось водить соломинкою по її губах. Тому Ярослава рідко ходить на городищенські похорони, боїться, що одразу ж на неї почнуть косувати очима.

Ця її усмішка у незнайомих чоловіків одразу ж побуджує гріховні думки, що закінчуються тим більшим розчаруванням, чим більше гріховодства у них було вкладено.

Вона усміхається і зараз, але усмішка її враз холодніє — так сліпить очі шматок льоду на липневому сонці. «Чи не з міліції підіслали цього гевала? Бо якого тоді дідька цікавитися йому, що я везу в чемодані?»

— Якщо знаєте, що в чемодані, то навіть питаєте? Везіть уже куди знаєте...

Водій реготнув, ковтнув свіжого повітря і облизався.

За пагорбом виднівся ліс, над ним зависло золотаве осіннє марево, у яке можна з розгону внасти розпашілим обличчям. Вітер засвистів обабіч машини, як розбишакуватий пастушок.

Дзиндра став на порозі й одразу відчув, як хтось придулив йому до кінчиків вух гарячі жарини, а пучки пальців стиснули кліщі, вихоплені з ковальського герка. Монгольська кров у його жилах потіснила кров слов'янську, випередила її і залементувала з такою силою, що навіть йому самому стало страшно.

Маринині плечі сутулилися над столом, але вона не повертала до нього очей.

Аркана б йому зараз у руки — і зашморг із висвистом пролетів би через кімнату, як вогнистий німб, котрий на мить осіяв би Маринину голову, а потім цупко затягнувся б на її тонкій шії. Аркана йому і чорного коника! Привнув би він Мариню до сідла і прокопитив по всіх кам'янистих вулицях Городищ; хай тоді ображається на нього поровистий восьмий клас, принаймні він знатиме за що. Ех, пришпорив би він воронця, щоб аж вишнева піна з губів, щоб аж кам'яні квітки копит зацвіли над землею, щоб аж сіль виступила на чолі і чорний ворон крикнув у високості, щоб обрій — червоним зашморгом і щоб твоя власна тінь ніколи не наздогнала тебе!

«Ах ти ж! Чортиця! Сатанинка! Підглядайло! У три вирви тебе гнати із Сарматського герба. В ясир тебе!

В покоївки, в козоді, в гаремні прачки! Хто тобі дозволив заходити в чужу хату, хто тобі дозволив переступити святий поріг цього дому? А ти ще й до паперів полізла, закам'янити тобі б над ними! Впала б тобі ця священна юрта на голову, і не знайти б тебе під цим румовищем. Геть звідси, поки моя орда гуляє в чистім полі, поки я самотній і добрий! Геть!»

Мариня не повернулася. Не тільки тому, що вона не знала монгольської мови, а й тому, що її не знав сам Мусій Федотович, якому б годилося сказати все це вголос, а не подумки, стоячи на своєму порозі, ухопившись руками за одвірки, щоб угамувати ошалілу на мить кров прудків. Та кров надто швидко втомилася у його широких, розмитих за майже шість десятиліть постійного вжитку жилах. Її наздогнала повільніша, зате впертіша слов'янська кров, відтіснила її в закапелки Дзіндриного тіла, і йому нічого не залишилося, як упокорено скласти руки на грудях, якомога ширше розтулити вузькі прорізи очей і сказати:

— А що це ви тут робите, Мариню? В гості прийшли?

Мариня так зачиталася, що не почувала і цих слів. Сказане Дзіндрою політало у кімнаті і шаснуло під шолом на телевізорі, погуло там трішки і стихло зовсім.

Тоді Мусій Федотович зігнав метелика, що встиг знову сісти на його тім'я, але той залетів у хату і сів на тім'я шолома. Дзіндра ж так і залишився стояти на порозі: хай дочитає Мариня, хай дочитає, а тоді хай відповість на його запитання, він перевірить, як вона засвоїла матеріал. Він буде вимогливим при виставленні оцінки. Хай дочитає.

Стара, ще батьківська, Гонтина хата раптом заворушилася на затиллі, заворушила бляшаним дахом, наче чоловік насунув собі на чоло кашкета, щоб почухати впрілу потилицю, перехилилася до порога і — реннула надвое. Старий, сизовий, уже майже оглухлий пес, що іноді гавкає лише на бабу Капшучку (вона не чує себе і тому ходить та говорить надто голосно), та ще іноді гарчить, коли в нього видирати кістку із зубів, зачувши тріск, розірвав перепрілого опшійника і побіг через городи до Бугу. Бігти під гору він би все одно не зміг, якби навіть знизу на нього насувався вовчий запах.

Мартин півень, що саме залицявся до молодої Тимошевої курочки, зачувши тріскотняву старого дерева,

вперше у своєму житті пролетів над землею дванадцять вимахів крил і лише на тринадцятому зачепився за чийсь паркан.

У крільчатнику затовклися злякані кролі, стирлувалися в купу і почали безладно вилазити один на одного.

Тиміш ніколи нікуди не поспішає, він, либонь, і народився з переконанням, що спішити людині нікуди, бо, врештою, всі закінчують однаково — маленьким горбоком біля підніжжя Сарматського горба. Отож чим повільніше ти спускатимешся туди, тим краще. Міг би він уже давно перебудувати свою хату, давав йому Підкова і дощок, і джугастраського каменю, і цинкової бляхи, але Тиміш зумисне позичає комусь у Городищах надбані ним гроші, щоб мати причину відмовитися від наполягань голови колгоспу. Цієї весни, поки Тиміш був на сівбі, Маркіян Тадейович таки змусив колгоспних теслярів переставити наріжний стовп хати, який почав перехняблюватися. Ті, не довго думаючи, поставили на ріг хати товстого вербового стовбура, навіть не обчухравши з нього кору.

Літо випало цього року мокре, роз'юшене, дощі несли із вершини горба масний чернозем, від якого Тимошів город повищав і забував зелом, вербовий стовп пустив спершу тоненькі корінчики, які швидко всмокталися в землю, почали розповзатися вбоки і товстішати.

Тиміш не раз чув, як потріскує щось у стіні опівночі, але за цим йому уявлявся або теплий, сірий клубочок мишеняти, або ж сліпі шашелі («куди вони поспішають, Тимоше? Швидше, Тимоше, перегризуть слупа — швидше й дуба вріжуть, Тимоше...»). В тому вербовому кутку стояла різьблена шафа з дивовижними, товстокрилими птахами, безліч разів перемальовуваними в найрізноманітніші кольори (зараз вони покриті сребриним, що валишився від фарбування огорожі на могилі дружини), тому Тиміш не зауважив тріщини в стіні своєї хати. Так само як не помітив він і кількох вербових гіллячок, що виштрикнулися на горищі хати, пробивши давнє мереживо павутиння.

Тепер верба відчула безнадійність цього свого другого життя і зеленіння, конвульсивно потягнулася з усіх своїх вистояних, змарнованих на потиличному розі хати сил і почала в'янути. Однак цього було достатньо, щоб хата колгоспного тракториста Тимоша Гонти із Городища на Поділлі повторила фінал Помпеї. Правда, завалилася

тільки одна її половина (та, що не була розбита у війну, Тиміш з жінкою просто добудували її), шафа витримала натиск стелі, а сребрині птахи з перелику злетіли в небо, залишаючи по собі сріблястий слід, схожий не лише на борозну реактивного літака, а й на сиву брову Тимоша, котрий орав стерновисько під озимі й розмовляв із своїм трактором:

— Тобі, конику, що? Покашлюєш собі з ранку до вечора, вертиш трибами, поки не поз'їдаються їхні зуби. Що тобі до Тимоша? Хто залив соляркою, той і їде. Що тобі до Тимоша? Втомиться твоє залізо, конику, так тебе в пельку домни — і ти знову живеш, а Тиміш? Що з Тимошем, конику? Хіба так можна, я тебе питаю? А Тиміш був — і нема. Корова язиком злизала Тимоша. Тільки Круць і згадає, втішившись, що так і не віддав мені тисячу... Ой Тимоше, Тимоше, ой конику, конику, трясця нашій матері. Ба, який несправедливий наш союз із тобою. Ну, давай, давай, ти трохи поори, а я відпочину, тобі більше треба, ніж мені. Давай відпочинемо, Тимоше, а він хай оре. Осінь, Тимоше, а восени тобі хочеться заплакати, бо ніщо так, Тимоше, не волає про нашу скороминучість, як осінь. Особливо, Тимоше, осіпний досвіток у своїй хаті, коли стріпують із крил цилюгу птахи на шафі. Куди ж тебе, конику, занесло, чого це ти борозну потягнув у бік Городищ? Коли це ти встиг розвернутися? Ану назад!

Він зупинив трактора, щоб знову загнати його у борозну.

Кілька замащених у свіжу фарбу курочок із колгоспної птахарні визбирували за плугом товстих, іноді перерізаних лемешем навпіл хробаків.

Сянько Барвінський не почув, як пролетів над ним Мартин галаган, як проскочив у нього поміж ногами Тимошів глухий псисько, не почув він і глухого стогону заваленої Тимошевої хати, хоч усе це скоїлося за його спиною, не почув і не побачив він нічого, бо саме завів мотоцикла, який затріскотів так, що навіть дикий кабан у малиннику схопився на ноги і стрімголов побіг до лісу. Сянько сів на мотоцикла, щоб спробувати, як воно сидітиметься, але мотоцикл рвонув з місця і помчав його городищенською вулицею, що спіраллю звивалася аж на Сарматський горб, обвиваючи його, як солдатська обмотка ногу.

вперше у своєму житті пролетів над землею дванадцять вимахів крил і лише на тринадцятому зачепився за чийсь паркан.

У крільчатнику, затовклися злякані кролі, стирлувалися в купу і почали безладно вилазити один на одного.

Тиміш ніколи нікуди не поспішає, він, либонь, і народився в переконанням, що спшити людині нікуди, бо, врешткою, всі закінчують однаково — маленьким горбком біля підніжжя Сарматського горба. Отож чим повільніше ти спустатимешся туди, тим краще. Міг би він уже давно перебудувати свою хату, давав йому Підкова і дощок, і джугастрянського каменю, і цинкової бляхи, але Тиміш зумисне позичає комусь у Городищах надбані ним гроші, щоб мати причину відмовитися від наполягань голови колгоспу. Цієї весни, поки Тиміш був на сівбі, Маркіян Тадейович таки змусив колгоспних теслярів переставити наріжний стовп хати, який почав перехняблюватися. Ті, не довго думаючи, поставили на ріг хати товстого вербового стовбура, навіть не обчухравши з нього кору.

Літо випало цього року мокре, роз'юшене, дощі несли із вершини горба масний чернозем, від якого Тимошів город повищав і забував зелом, вербовий стовп пустив спершу тоненькі корінчики, які швидко всмокталися в землю, почали розповзатися вбоки і товстішати.

Тиміш не раз чув, як потріскує щось у стіні опівночі, але за цим йому уявлявся або теплий, сірий клубочок мишеняти, або ж сліпі пашелі («куди вони поспішають, Тимоше? Швидше, Тимоше, перегризуть слупа — швидше й дуба вріжуть, Тимоше...»). В тому вербовому кутку стояла різьблена шафа з дивовижними, товстокрилими птахами, безліч разів перемальовуваними в найрізноманітніші кольори (зараз вони покриті сребринном, що валишився від фарбування огорожі на могилі дружини), тому Тиміш не зауважив тріщини в стіні своєї хати. Так само як не помітив він і кількох вербових гіллячок, що виштрикнулися на горищі хати, пробивши давнє мереживо павутиння.

Тепер верба відчула безнадійність цього свого другого життя і зеленіння, конвульсивно потягнулася з усіх своїх вистояних, змарнованих на потиличному розі хати сил і почала в'янути. Однак цього було достатньо, щоб хата колгоспного тракториста Тимоша Говти із Городищ на Поділлі повторила фінал Помпеї. Правда, завалилася

тільки одна її половина (та, що не була розбита у війну, Тиміш з жінкою просто добудували її), шафа витримала натиск стелі, а сребрині птахи з переляку злетіли в небо, залишаючи по собі сріблястий слід, схожий не лише на борозну реактивного літака, а й на сиву брову Тимоша, котрий орав стерновисьько під озимі й розмовляв із своїм трактором:

— Тобі, конику, що? Покашлюєш собі з ранку до вечора, вертиш трибами, поки не поз'їдаються їхні зуби. Що тобі до Тимоша? Хто залив соляркою, той і їде. Що тобі до Тимоша? Втомився твоє залізо, конику, так тебе в пельку домни — і ти знову живеш, а Тиміш? Що з Тимошем, конику? Хіба так можна, я тебе питаю? А Тиміш був — і нема. Корова язиком злизала Тимоша. Тільки Круць і згадає, втішившись, що так і не віддав мені тисячу... Ой Тимоше, Тимоше, ой конику, конику, тряся нашої матері. Ба, який несправедливий наш союз із тобою. Ну, давай, давай, ти трохи поори, а я відпочину, тобі більше треба, ніж мені. Давай відпочинемо, Тимоше, а він хай оре. Осінь, Тимоше, а восени тобі хочеться заплакати, бо ніщо так, Тимоше, не волає про нашу скороминучість, як осінь. Особливо, Тимоше, осінній досвіток у своїй хаті, коли стріпують із крил пилогу птахи на шафі. Куди ж тебе, конику, занесло, чого це ти борозну потягнув у бік Городищ? Коли це ти встиг розвернутися? Ану назад!

Він зупинив трактора, щоб знову загнати його у борозну.

Кілька замашених у свіжу фарбу курочок із колгоспної птахарні визбирували за плугом товстих, іноді перерізаних лемешем навпіл хробаків.

Сянько Барвінський не почув, як пролетів над ним Мартин галаган, як проскочив у нього поміж ногами Тимошів глухий псисько, не почув він і глухого стогону заваленої Тимошевої хати, хоч усе це скоїлося за його спиною, не почув і не побачив він нічого, бо саме завів мотоцикла, який затріскотів так, що навіть дикий кабан у малиннику схопився на ноги і стрімголов побіг до лісу. Сянько сів на мотоцикла, щоб спробувати, як воно сидітиметься, але мотоцикл рвонув з місця і помчав його городищенською вулицею, що спіраллю звивалася аж на Сарматський горб, оббиваючи його, як солдатська обмотка ногу.

Хтивогубий водій підсунувся ближче до Ярослави, вивільнив праву руку, поцятковану рештками вже виведених татувань, і поклав її на Ярославин чемодан з кримпленовими брюками для городищенських дівчат, з двома парами різнокольорових, довжелезних вії для Романи Лебедин, кількома блоками жувальної гуми для Івана Капшука, який вирішив покінчити із сигаретами (бо саме від нікотину у нього відростають нігті), та арабськими колготками кольору консервованої вишні для Марти — хай не морочить голову.

— Я тебе, солодашко, потім завезу аж під саму хату.

— Коли потім?

— Ну, після... Ич, яка тут природа...

Ярослава похолола, відчула, як пальці на ногах почали вилазити один на одного, а сталевий зуб у роті загірчив металом і заболів під коронкою.

— Давайте не в цьому лісі. Цей мені чомусь не подобається зовсім. За Савчиними хуторами є кращий.

Водій голосно зітхнув, висякався крізь опущене віконце і взявся за кермо двома руками.

Ярославина ланка на помідориську одностайно прокинулася. Молодиці довго потягувалися, розтирали пролежні на щоках, розгладжували послиненими долонями спідниці та плаття, морщились од сліпучого сонця, що, викотившись на середнеб'я, заграло майже по-літньому, а може, й весняно — все залежить від твого настрою. Знічев'я вони назбирали кошик помідорів і, всівшись довкола нього, почали підкидати тугі плоді, як дитячі крем'яхи.

— Чи не сталося чогось із нашим Підковою, бо Яськи й досі нема?

— Хоч би привезла мені обіцяний ліфчик з підпорками...

— Було б у тебе що підпирати.

— Чоловікові вистачає уже дванадцять років і не нарікає.

— Тримати його на такій прив'язі, як ти, то він і ридимку прийме за груди.

— Та дитьте, гуски! Мали б чим пишатися одна перед одною. Он Романа мостить у пазуху стерильну вату, а в дівках і досі ходить, чи то б пак, їздить у своєму «Запорожці».

— А Яськи таки нема.

— Ой, нема нема...

Без Ярослави всі вони були безпомічні й самотні: не бачачи її поперед себе, навіть не знали, з якого боку розпочинати рядок. Щоб не наятрювати розмову, знову стали їсти назбирані помідори.

Метелик залетів у шолом на телевізорі, шурхотів у ньому крильцями, збивав строкату пергу, яка куріла із шолома крізь отвори очниць.

Старий Дзиндра сидів зсутулившись на порозі своєї хати, гладив захололими пучками теплу підкову, прибиту бозна-коли вухналями до поріжника. Він терпляче чекав, поки Мариня дочитає легенду (хтозна, а може, це найправдивіша із правд, бо з ревнощів до вічності людина завжди буде здатна на найбільшу легенду про себе і на найбільшу легенду про минуле і про майбутнє, до яких вона може дотягнутися лише уявою). Полуденне сонце било йому в плечі м'якими теплими кулачками, на смаглявій, зморщеній шиї виступали краплинки поту і повільно стікали по спині.

Чотири медичні сестри, висмоктуючи кров із подряпаних терням пальців, вели попід руки Іллю Капітана до лікарні. Романа стояла на веранді, курила і підкидала в руці скальпеля, щоразу ловлячи його на льоту за тупий кінець. Гумові рукавиці моторошно порипували між пальцями.

— Апендицит і грижу — одним махом! Витримас! Знов готуйте анестезію! Подвійну дозу! — кидала вона через плече операційній сестрі, і клубок диму надовго заволікав її обличчя. Ілля здалеку бачив лише нафарбовані Романіві губи, які напливали на нього з димового запинала, як червоний стоп-сигнал.

— Сестрички, завтра я сам прийду, хай ріже що хоче, а зараз відпустіть, дуже їсти хочеться. І дві корови треба обслужити, бо перегорять, а Підкова тринадцяту зарплату зріже, — жебонів Ілля, але не опинався, бо заморожений живіт розділяв його надвоє і він зовсім не відчував своїх ніг, які самочинно несли його прямо на Роману.

— Це зовсім не боляче, товаришу Капітан. Романа Пилипівна оперує, як русалка лоскоче, — спльовуючи виссану з пальця кров, сказала молоденька практикантка.

— Я он тричі народжувала і то живу, а в нього від уколу штани змокрили, тьху! — підштовхує Іллю сестра-хазайка, яка часто приходиться на посиденьки до Єви і, нарешті, має нагоду виявити своє ставлення до нього, старого розлучника. Сміливості їй додає не лише ситуація, а й відчуття «територіальної переваги», де вона почувалася як дома.

Монархова Дзвінка з ляку схопилася на ноги, розтерла долонею забите при падінні з дивана коліно, визирнула у вікно — і жахнулася: на нижній вулиці валиться хата Тимоша Гонти.

— Землетрус, шановні товариші глядачі, землетрус! — вигукнула вона театральним голосом, як при відкритті концерту агітбригади на республіканському огляді художньої самодіяльності, коли в жорі сиділа сама Наталя Ужвій, а Дзвінчині зуби вибивали морзянку, яку могли приймати кораблі навіть у Тихому океані.

Вона закрила голову руками і побігла до виходу. Та враз згадала, що в кабінеті залишилися гроші за вчорашній кіносеанс, повернулася, замкнула сейф і вибігла з Будинку культури.

Їй привиділося, що старий вітряк пританцьовує на горбі і розставляє крила, щоб злетіти.

Її музичне вухо вчуло Сергієве триндикання на гармошці, воно здалося їй у цю хвилину таким фальшивим і недоречним, що згадала чомусь Богдана Гусляра і свою дитину... потім саму лише дитину, і побігла додому.

Ляскали крилами свійські гуси на бузькому кільці, сокотала квочка на Дзиндриному ковчезі, неслухняні каченята ковзали по воді і попискували від задоволення. Три зозулі співливо кували в цвинтарному гайку, але їх чула лише глуха баба Капшучка.

День світився наскрізь, він проглядався від Північного Льодовитого океану до молдавських кодрів, повитих виноградом. Із кораблів, пришвартованих в Одеському порту, було видно верховинців під Говерлою — таким чистим був цей осінній понеділок. Еля Губа ставила найменшу витримку у своєму фотоапараті, але плівка все одно засвічувалася, хоч вона і намагалася фотографувати Щедрика у затінку, на тлі ферми та Сарматського горба.

Вітрячок на Гриневій хаті нерішуче вирішував: у який бік йому трішки повертінися, щоб не заіржавіла вісь?

Голуби на телевізійних антенах нагадували ангелів, що чекають наказу апостола. Голосно цокав годинник на руці Мартиного пугала. Грів на сонечку біля млина свої хворі зуби Микола Подорожній, двостволка з-між його гострих колін підсліпувато стежила за летом птахів і літаків у небі; п'янький офіцер-відпускник із якогось окільного села ладнав погона, що одірвався з плеча, коли він розвантажував мамині мішечки з пшеницею, помічені фіолетовими зірочками, що мало означати родинний герб. Млин обертався зі знавіснілою швидкістю. Подорожній знесилено вслухався у його деревчливе гуркотіння. Він би не здивувався, якби вся ця давня дерев'яна споруда раптом побігла у степ або злетіла в повітря.

Богданові, що косить кукурудзу на силос в урочищі Воля, здалося, наче лівий поршень фальшус і відледачковується, як пристіжний кінь у бричці. «Їхав козак через місто, під копитом камінь тріснув»,— подумав він і, погамувавши у собі всі звуки світу, вслухався у роботу мотора.

Марті ж після дурного сну почала ввижатися довжелезна мамина рука із двома покрученими бешигою пальцями; та рука тягнулася до неї із паморочливої далини, все довшала і довшала, норовлячи погладити доччине чоло. Марта бачила перед собою і покручені хворобою пальці, і горбаті, з чорними півмісяцями по краях нігті, і мереживо хіромантичних ліній на долоні, і полиск дешевої, виготовленої із простої монети каблучки на правій руці. Це була мамина рука, іншої такої вона не знає, але самої матері вона чомусь не могла уявити в цю хвилину.

За Савчиними хуторами перед Ярославом одразу ж зухвало виріс Сарматський горб із Городищами. Вона аж сіпнулася тілом уперед, зітхнула, витягнула вперед ноги, мокрою хусточкою, яку весь час стискала в кулаці (вона іноді і на роботу може вийти у найновішому своєму одязі так само, як і в неділю може піти на базар у полинялій спідничині та в простенькій кофті — головною ознакою парадності її одягу є саме ота затиснута в кулаці хусточка, яку вона не випустить із жмені ні за яких умов), так от цією хусточкою вона витерла пошерхлі від хвилювання губи, переривчасто зітхнула, і усмішка на її обличчі стала теплішою.

Сарматський горб зараз був набагато вищим, ніж вона собі його уявляла. Їй здавалося, що звідси, від Савчиних хуторів, видно лише його чубок із Будинком культури, вітряком, адміністративним корпусом та верхньою намистиною вулиці, на яку нанизано з десяток хат, що вилискують цинковими дахами та стінами, оббитими кольоровим лінолеумом (Круців винахід, що охопив усі Городища і вихлюпнувся навіть у Молдавію). А тут раптом він постав перед нею увесь, від кореня до маківки, з ледь притлумленою зеленню садів, що здавалися підвішеними у небі, як сади зовсім не знайомої Ярославі Семіраміди, їх ніхто в Городищах не зважився б назвати навіть еним дивом світу, та й кому це потрібно, коли вони щасливо плодоносять, цвітуть, зеленіють і жовтіють, щоб знову зацвісти? Розсипалися хати по його круточолих схилах (одні начеб силкуються вилізти ще вище, інші ніби сходять до Бугу на водопій, а решті начебто й байдуже), гоноровито зупинилися на пригірках, вистромивши цинкові козирки та посмоктуючи погаслі люлечки димарів, над якими маленькими зграйками диміли горобці.

Вона аж сахнулася і стиснула в кулаці хусточку — несподівано великим виріс перед нею Сарматський горб, на якому вона колись народилася, усміхнулася і живе на ньому усміхаючись уже сорок літочок. Їй завжди здавалося, що живе вона на землі (кругла вона чи рівна — хай розбираються ті, кому це належить) зеленій, чорній чи білій (залежно від того, що календар показує), а зараз вона відкрила для себе, що живе на горі, яку видно з усіх кінців степу, і гора ця росте.

— Ну, цей лісок ми вже не минемо, хоч його і видно наскрізь, як марлеву завісу. — Чолов'яга збив швидкість і полоскотав Ярославу поглядом.

Вона ж прилипла очима до Сарматського горба, де якраз відшукала свою хату зі скляним ганком, бляшаними півниками на даху та блискучою колонкою водогону серед подвір'я.

Їй таки здавалося, що горб набагато виріс за час її відсутності.

Ярослава отямилася аж тоді, коли збагнула, що машина з'їжджає із траси. Усмішка вмить зникла з її обличчя, і вона хутенько переставила чемодан праворуч, закинула ногу на ногу, щоб залиціальник побачив її

товсті, роздуті від важкої роботи летки, обвиті сипіми мотузками вен.

Машина мало не наїздить на стару, коростяву липу. Лише в останній момент водій упорався із своїм несподіваним розчаруванням і встиг вивернути кермо та загальмувати.

— За твого трухлявого трояка був би розтовк тещин подарунок! В'язне всяке: підвези, підвези, а платити ніхто не хоче.

— То я ж також не дурна, щоб платити, тим більше трухлявого трояка. Он чоловік із двору дивиться. Драпай, бо вже, присійбо, рушницю на тебе наводить з-за хати.— Тепер усмішка на Ярославину обличчі тріумфує і міниться, а саме обличчя від того стає напрочуд гарним і молодим, здається, з нього можна напитися джерельної води.

Машина рве колесами траву, Ярослава одскакує з речами убік, чує кілька лайок з кабіни, завдає на плечі свою ношу і чимдуж чимчикує до Городищ, які дивляться на неї з висоти.

Метелик вилетів із шолома і знову всівся Дзиндрі на тім'ячко, висвітлене сонцем. Мусій Федотович цього майже не помітив, бо до нього дедалі наполегливіше підкрадався здогад: Мариня спить над розкритим зшитком. Це його образило, і збунтована кров знову із виляском вдарила в скроні, пронизливо заспівала у жилах.

Ех, зашморга немає та вороного коника! Якби він не вчитель, якби Мариня не була однією з перших його учениць, якби він не депутат сільської Ради, якби він не сільський інтелігент — було б їй усього: і кара, і ганьба, і ясир, і полоянський ярмарок, і лише святий Магомет знає, що іще було б з Маринею із Городищ, якби вона жила не в двадцятому столітті і якби Дзиндра не був її сучасником!

Але саме оця маленька часова обставина зупинила Мусія Федотовича від того, щоб він не паробив дурницю на свою сиву голову, на якій грівся строкатий метелик і поводив крильцями, вкритими іржею із старого шолома.

Він погладив рукою підкову, прибиту до порога, стригнув чорними знаками запитання своїх монгольських брів, стримав у собі приступ кашлю і вийшов на повір'я.

«Вона і колись не дуже тихо сиділа на уроках, але в даному випадку в неї вкрай незадовільна поведінка. Однак не варто квапитися з висновками, побачимо, як вона засвоїла матеріал...» — зловтішно подумав Мусій Федотович і подивився у степ, на бурякове поле, що цвіло строкатими, метушливими постатями його восьмого класу.

З-за рогу хати викотилося маленьке яблучко, кумельгом промчало повз його ноги, набираючи швидкість, покотилося похилим дворичем за хвіртку і помчало до Бугу. Мусій Федотович довго стежив за ним, поки його підпухлі монгольські губи не розкололися, як переспілий стручок квасолі, і звідти вискочило шмальке і летюче слово — «Еврика!» Вдруге за всю історію існування яблука цей плід привів людський розум до відкриття. Тепер Мусій Федотович раз і назавжди відкинув сумнів: росте чи не росте Сарматський горб у двадцятому столітті.

— І все-таки він росте! — вигукнув старий учитель і погладив тремтячою рукою крильця метелика.

«Я застарів, як детекторний приймач із навушниками. Я — старомодний, як солом'яна стріха. На керівній посаді можна залишатися до тих пір, поки не заважаєш рости іншим. Раніше чи пізніше такий період настає. Тоді розсідлуй коня і йди в пастухи. Досить! Зберу буряк — і бувайте здорові. Ні, зберу буряк, видам Ярославу заміж — і бувайте здорові. Ні, зберу буряк, видам Ярославу заміж, збудую нову хату Гонти — і бувайте здорові! Ще ця осінь — і розсідлуй, Маркіяне, коника...» — думав Підкова по дорозі із Рівнополя. Іван Капшук крутив бублика і відчував, як у нього відростають нігті. Карамелька торохтіла на його зубах, клубок вовни підскакував на сидінні.

Сарматський горб стояв на обрії і махав Підкові крилом вітряка.

5

...Смагляві, виплекані східним немилосердним сонцем сармати, що спершу закочували з Ірану в Поволжя, а потім сюди, у Причорномор'я і південне Поділля, гортанно перемовляються між собою; побрязкують їхні

пощерблені щити, заорнаментовані фантастичними звірами та диво-птахами; притомлені далекою дорогою з греків коні мляво ступають ковилою, не сахаються навіть тоді, коли з-під самісіньких копит випурхне великий птах.

Хмільне грецьке вино побулькує у великих курдюках, прив'язаних до сідел, виблискують золоті оківки на кінських наперсниках. Кілька вороних огирів аж прогинаються від навоюваного у римських рабовласників злата, коштовностей, виноградної лози та шаленого грецького вина, яким ще недавно гидували сармати, бо воно схоже на кров молодого теляти, але вподобали після кількох бучних трапез і тепер везуть це заморське питво у свій дикий південний степ. Не лише вино, а і його корінь.

В сідлі молодого сармата, юне личко якого перетято ледь зарубцьованим шрамом, погойдується вродлива гречанка-рабіня — єдиний його надбанок у цьому довгому, виснажливому поході. Молодий сарматчук і досі не може приховати свого здивування: хто ж кого взяв у полон — вона його чи він її? Це був його перший похід у чужі, далекі землі, весною ще він пастухував у своєму степу над Рікою, а точніше, над Великою водою, яка безперервно бігла кудись, начинена рибою, жабами і диким птаством, та вождь їхнього кочового племені вказав на нього канчуком, парубійко з розгону влетів у сідло і зліва дощикувався до чоловічої частини племені, що вирушало на греків.

Вони трапезували у невеличкому римському містечку, багатому і незвичному для його уяви про світ (найбільше його дивувала ота вода, яка сама тече до людини аж під поріг, та ще й розквітає буйним водограєм у саду). Він так був здивований різними відкриттями, що лише під вечір відчув рану на своїй смаглявій щоці й помітив, що за ним назирці ходить молода вродлива рабіня. Перегодя старші йому пояснили:

— Ти вбив її власника, отже, вона тепер твоя. Вона може жити, якщо комусь належить.

На ніч вона мила йому ноги, і його дика душа вперше відчула таке сліпуче просвітління, що він провів тремтливими пальцями по її губах і злякався себе самого. Дорога додому він майже не пам'ятає, бо не може відірвати свого погляду від її відданих йому, рабських очей, в яких, проте, горять і міняються такі хмільні витрішки, що поганська

душа готова відректися від усіх ідолів на користь цього єдиного, що тулиться до його гарячої спини у сідлі.

На нічліг вони зупиняються на тупому пригірку над Рікою, хай пожумрають втомлені коні степової зелениці, хай перепочине вояцька ватага біля вогню та біля корчаги вина.

Зі сходом сонця коні перенесуть їх на другий берег Ріки, і, поки встигне висохнути одіж на вітрі від шпаркого чвалу, вони будуть у своєму таборі, де на них чекають палкі сарматки, які ще не зовсім передали свою владу чоловікам.

Важка похідна втома та грецьке вино валять переможців у високу ковилу, як дітлахів у колиску, — хай сплять. Лише рабиня чекає, поки засне, поклавши голову у її долоні, безвусий сармат — її повелитель і господар, — який іще не знає, що таке влада над іншими.

Впродовж усього шляху за ними чигає кінний загін греків. При сонці вони переховуються в чагарях і в перелісках, а при зорях мчать по сліду за цими безпечними, загадковими дикунами. Хай лишень підійдуть до Ріки — отоді хитрющі греки стануть з ними на січу. Та навіщо чекати сонця, коли он вони, п'яні й сонні, валяються на пригірку — кілька вартових теж дрімають, опершись на списи. Вперед!

Але це вже була сарматська земля, обжита перед цим скіфами, які не витримали натиску сарматів і обрали той єдиний варіант, який їм залишився: злилися із сарматами і мовою, і звичаями, і спільною долею. Це таки була сарматська земля, ще малолюдна, а тому й могла пам'ятати кожен людський слід на собі, кожную людську сльозу і кожную краплину людської крові.

Ця земля, відчувши на собі чужаків, запротестувала з усієї сили.

Пригірок над Рікою почав рости. Він швидко і вперто піднімався до зір, перегороджуючи Ріку і загострюючись на своїй вершині. Вода стала обходити його з обох боків, злякана риба вискакувала на поверхню і кричала, схарпуджені птахи ляскали в небі крилами, а сонні сармати скочувалися донизу.

Та першою прокинулася рабиня. Рабська відданість довго стримує її від того, щоб розбудити господаря. Врешті вона наважується на це, хай би їй і загрожувала смертна кара.

Молодий сармат підхоплюється на ноги, рабinya падає ниць і підставляє свою шию під його меч, але він переступає через неї і заходиться будити своїх побратимів, що безвільно котяться з гори.

Настрахані цим опівнічним чудом, греки заплющують від жаху очі, наче очікують виверження вулкану, що от-от впаде на їхні голови спопеляючою магмою, налякані коні скидають із себе вершників, вплач повертаються назад, на свої сліди, що ведуть додому.

Закувало три зозулі в гайку під горбом, вітряк замахав крилами від того опівнічного кування, і на городі баби Капшучки сармати оточили греків.

Молода рабinya притьмом засипала у ківш вітряка зерно, змолола його і заходилася пекти хліб на сніданок своєму господареві.

Вона пече хліб, а Сергій Монарх сидить навпочіпках під вітряком і грає на губній гармошці інтродукцію до опери «Запорожець за Дунаєм».

Дзвенять мечі на городі баби Капшучки, а Гринь сидить збоку, опершись на своє пластмасове коліно, і думає: як винайти вогнепальну зброю?

Сашко Тур розмахує пістолетом і заходить грекам з тилу.

Романа Лебедін, закусивши в зубах скальпеля, перев'язує поранених сарматів, а Ілля Капітан тим часом дає драла у білих спідніх у терновисько, де було нічне стійбище сарматів, накидає на себе якусь сарматську одяжину й хапливо давиться охололими недоїдками від їхньої учорашньої трапези.

Кілька греків, у яких уже вибито з рук мечі, чекають смерті або помилування.

І раптом під'їздить Підкова на своєму пошарпаному газику:

— Не чіпайте! Мені їздових і нічних сторожів не хватає! Сьогодні ж хай виходять на роботу. Мариню! Мариню-у, де це ти запропастилася? Влаштуй людей на квартири! — хряпає дверцятами машини і їде до контори.

Мариня кидається виконувати Підковин наказ і... прокидається.

«Всі кудись поспішають, поспішають, теперка люди і під ноги не дивляться, усе вперед або вгору, запитай, якого кольору земляця під ногами — не кожен і скаже. А чого, Тимоше, поспішати? Треба нажитися, Тимоше...» —

Гонта дивиться на розоране ним поле, що парує синьою югою на сонці, пригладжує викохані чорні вуса (в Городищах подекують, що ці вуса висмоктали чорноту навіть з Тимошевого волосся на голові, тому його чуб наче намилений шампунем і не змитий водою), погойдується на сидінні трактора, як зосереджений на своїх думках буддист. Він приплющує очі, бо сонце січе його лице і насіпані зіниці зачервонілися по краях, від того марево над розораним степом наче гусне, спресовується, і в далечині постають перед Тимошем ті незабутні Три Обличчя...

...Ще хлопчаком Тиміш гайнув на донецькі шахти, щоб заробити грошей. Його шістнадцятирічній практичності міг позаздрити і хазяйновитий дядько, що знає ціну копійці і людським взаєминам. Скупий Тимко Гонта продав у школі не лише хліб, який йому давала мама на спіданок, а й спійманих хрущів, пташок, ховрашків, за плату ходив на руках по шкільному коридорі; ровесники часто наймали його, щоб відлущював якогось їхнього недруга чи вкинув дівчині за пазуху жабеня, — весь цей свій зарібок він клав у скляну банку, яку ховав на горіщі сінника.

У Донбас він поїхав по великі гроші, довбав вугілля до сотого поту, економив на всьому, перебивався на хлібі та на чаї, одягався абияк і врешті повертався у Городища з десятьма тисячами карбованців, перев'язаних ізольційною стрічкою, що кілька разів обвивала його виснажене тіло довкола грудей.

Двадцять першого червня сорок першого року щось повело Тимка з Донбасу додому. Він підкорився тому почуттю, переборов спокусу заробити більшу суму, поїхав.

У вагоні їхали три бравих морячки, які щойно закінчили училище, замітали кльошами купе, курили довгі цигарки і пахли одеколоном. Їхня зухвала бравада ятрила Тимкове самолюбство, бо це були його ровесники, але повиркували вони на нього, як на затурканого мамулу, застебнутого у літню спеку на всі гудзики (в такий спосіб Тиміш маскував свої гроші на грудях).

Либонь, для кпинів вони запросили його зіграти в картя на гроші. Тимко у цьому ремеслі був зухом, вийшов у туалет, добув із пазухи кілька асигнацій, приєднався до їхньої трійки.

Морячки безтурботно програвали, весело жбурляли на стіл пожмакані червінці, чаркувалися, розповідали за грою сороміцькі (звісно ж, вигадані або десь почуті) історійки про роль жінки в житті мужчины. Тиміш усе більше

захоплювався, грав азартніше і ризикованіше, приписував і собі чуті в Донбасі парубоцькі походеньки і не стямився, як за дві станції до рідної Вапнярки на його грудях теліпалася сама лише ізоляційна стрічка. З відчаю він ураз протверезів, затремтів і заридав.

Морячки ж весело ряботили перед ним своїми новенькими тільниками, радили Тимошеві повернути на шахту і дати Батьківщині ще трохи вугілля, а через рік зустрітися у цьому ж вагоні та зіграти ще раз. Тимко водив певидючими очима по їхніх усміхнених фізіономіях, зацікавлений і зовсім не відчував себе, наче перебував під глибоким гіпнозом, насланим на нього кочівними циганами. Ніч стояла за вікном, як завалена шахта, і здавалося, що поїзд не рухається, бо назавжди зав'яз у ній.

У Вапнярці він таки пішов до виходу, але тільки для того, щоб лягти під колеса поїзда (якщо не встигне під цього, зачекає наступного). Морячки вийшли його провести і попрощатися (Тиміш сприйняв це як найвишуканіше знущання над ним); коли він стояв на останній приступці вагона, морячки зареготали таж, аж у пристанційних дворищах загавкали собаки, а потім один з них віддав Тимкові не лише програні ним гроші, а й ті, які вони спершу програли йому.

З цієї пакою він і прибіг удосвіта в Городища, які спокійно спали на Сарматському горбі, не відаючи, що вже минула перша година Великої Вітчизняної війни, в яку, напевне, сторч головою кинулися три молодих морячки, які за кілька годин більше переінакшили Тимка Гонту, ніж спромоглося б на це все його наступне життя. Бути б йому і досі скупердею і жмикрутом, ходячим арифмометром із маленькою цяткою душі в грудях, гребти б йому все життя під себе, лізти за копійку із шкіри, обділяти себе радіщами, якби не тих Троє, що, найвірогідніше, отак безтурботно і наклали головами у перші дні війни.

Дякуючи тим Трьом Городища мають саме такого Тимоша Гонту, яким він і повинен бути, вірніше яким він і потрібен їм.

Ті Троє привиділися йому знову, усміхнулися з-під своїх збитих набакир безкозирок. Руденький, наче восковий, що найбільше тоді гороїжився, але саме він оддав Тимкові гроші, запитав:

— Ну, то що там у тебе в банку, Тимоше?

— Життя! — відказав Тиміш і ще раз додав: — Життя...

— Тоді давай на весь банк.

А чорнявенький, сором'язливіший, що лишень учився тоді курити і весь час закашлювався, глянув на свого рудого товариша й думно мовив:

— У нас, Тимоше, щоб ти знав, недобір. Вічний недобір... Казна.

Тиміш застраждав від цього видива, а трактор самочинно повернувся у бік Городищ.

Три молодих морячки, окутаних маревом, ішли ріллею і дедалі більше встрявали в неї.

— Передайте Круцеві Ойпетреба, щоб злучив корів Айстру (така мишаста, з одним рогом донизу) і Фурію (у неї вим'я, як Ярославина макітра)... і дуже їсти хочучу... — прожебонів Ілля Капітан і почав засинати на операційному столі.

— Мо', сто грамів спирту і закуску? — капнула жовчі сестра-хазаяка, яка чомусь і досі крутилася в операційній, поглядаючи на білий, опалий Іллів живіт.

— Тільки заїдок... — вже зовсім сонними губами мовив Ілля і поринув у наркотичний сон.

Молода практиканточка червоніла й одвертала очі від того місця, в яке цілилася скальпелем Романа Пилипівна, щоб вичикрижити грижу хворому.

— Та йому лише штучним і займатися, — пхикнула Романа і провела скальпелем по здутому нахові Капітана. — На-ад тим ли-гич-ком на-хи-ли-ги-ся, чи спить мила по-о-ди-ви-гисся-га, — хрипливато заспівала Лебедин, і то мало означати, що операція розпочалася, але практиканточка зрозуміла це по-своєму, заходилася перевіряти, чи взяв наркоз пацієнта.

— Спить, спить, Романо Пилипівно, але все одно йому болить...

Ясна річ, що Ілля міг би і надалі успішно штучно запліднювати колгоспну худобу із своєю грижею та апендицитом, але на цю примусову операцію намовила Роману Капітанова напівдружина Євка, яка пече такі манзарі із сиром та молодюю цибулею, які могли б увійти в хрестоматійні підручники з кулінарії. Саме тими манзарами і вчарувала Єва лікарку, саме на манзарах вони і зблизилися. Тоді Єва і шепнула Романі, що Ілля мучиться від грижі, але боїться операції.

— Та це ж, Єво, як нігті обрізати, або як вам манзарі спекти.

Єва хотіла приголомшити Іллю своєю добротою: хай він лежить у лікарні, а вона приносить йому передачі, хай знає її добре серце і вчиться бути людиною, а не техніком із штучного...

Сьогодні Єва тричі пересолювала механізаторський борщ, кілька разів у неї пригоряла смаження і падав хліб зі столу — вона вже каялася, що послала Іллю під Романиниж. І те, що їй зараз здається, наче Сарматський горб вище піднімає у небо вітряка, Будинок культури та адміністративний корпус, вона сприймає як віщий знак свого гріха перед Іллею.

«Бідне воно, це ж біль несвітський... Романи-то що? Аби різати... Прости мені, Ілля, я більше не буду. Це ж воно зараз зубами скрегоче від болю...— каялася Єва («воно» — це найласкавіше слово, яким вона називала Іллю поза очі).

Здобута незалежність, якої так прагнула Єва (і домagalася з усіх сил), незалежність, якою вона ще недавно втішалася, почала її гнітити, тим більше, що цього року може приїхати у відпустку син Святослав, який служить в Японії дипломатом. Ілля і Єва старанно приховують від сина цей розрив своїх дипломатичних стосунків. Всі листи з Японії розпочинаються: «Дорогі, незабутні тату і мамочко! То я, ваш син». Якщо листоніша першою зустріне Єву, то їй вручає заморського конверта, вона кілька днів перечитує синове послання, а тоді підкидає його в поштову скриньку, прибуту до хвіртки. Ілля таксаж повторює цей дипломатичний прийом. Але ж рано чи пізно, а Святослав таки приїде у відпустку, може, набридне йому літування на островах...

«Бідне воно... а я така ж дурепа, прости мене, господи. Хоч би щасливо обійшлося. Увечері занесу йому сиру із сметаною та манзарика спечу. Якщо все обійдеться щасливо — тре' і до Романи забігти...» За її плечима над плитою валував дим — горіло сало на сковороді.

— Інструмент! Будемо ставити шов! — скомандувала сестрі Романа і поправила рукою маленького золотого талісмана-годинника, що звисав із ланцюжка на її шиї (пам'ять про поїздку до Австрії — заводиться він від руху його власника; на високих Романиних грудях ще жодного разу не зупинявся).— Та кров вимакай, не бійся, він же сонний... чи ти збираєшся самих жінок лікувати? Тоді треба було йти в гінекологію,— погукує Романа

Лебедин на молоду практикантку і вправно зашиває маленьку рану в паху Капітана.

Мариня повільно приходить до тями, частина її свідомості ще там, на початку нової ери нашого літочислення, решта — силкується визначити: чия це хата, яке століття на дворі, котра година в городищенських широтах?

— Доброго ранку, Мариню. Як спалося? — запитує з порога Мусій Федотович, і метелик злітає з його голови.

— Ой учителю... я тут вам повісточку принесла на сесію сільської Ради... Думала, ви вийшли на хвилинку кудись та й кау собі: зачекай, Мариню, вони зара' прийдуть. То оце, я й кау, заснулося... — Мариня червоніє і підхоплюється зі стільця.

Метелик покружляв і знову сів на тім'я вчителя, це якось одразу заспокоїло Мусія Федотовича, він склав руки на грудях (так завжди чинив під гарний настрій на своїх уроках).

— А ти пригадуєш, Мариню, на випускних екзаменах я запитав тебе: в якому році відбулася перша російська буржуазно-демократична революція тисяча дев'ятсот п'ятого року? Думав, ти зрозумієш, що я за тебе відповів, а ти довго мовчала, потім заплакала і сказала: запитайте мене щось інше, я цього не знаю, забула рік...

— У дев'ятсот п'ятому, Мусію Федотовичу! — радісно вигукнула Мариня, бачачи, що Дзиндра не закипає (ці спалахи виникають у нього досить часто і предтечею їх є підстрибування крутих брів на смаглявому чолі). — Я тоді, Мусію Федотовичу, прийшла додому, подивилася в підручник і назавжди запам'ятала, що революція тисяча дев'ятсот п'ятого року відбулася у дев'ятсот п'ятому...

Дзиндра сміється на порозі, гостра, як окраєць меча, борода виписує в повітрі загогулисті лінії, наче перо, коли вчитель історії підписується під оцінкою з історії в учнівському щоденнику.

— Сідай! П'ятірка, Мариню! — Дзиндра потирає долоні і закурює щербату глиняну люлечку, видобуту під час літніх розкопок по той бік Бугу. — Ну, гаразд, Мариню, а в якому столітті сюди прийшли сармати?

— Ой, Мусію Федотовичу! Дуже давно! До революції дев'ятсот п'ятого, я кау...

— Правильно, Мариню, сідай... іще підучи, поки я принесу води та вмюся.

— Мусію Федотовичу, я кау, а правда, що наш горб росте відтоді?

— Найперша правда — це історія народів і людства, добродійко Перепада. Друга правда — Людина. Решта — більш чи менш вдатна вигадка, в яку можна або вірити, або не вірити. — Дзиндра факнув люлечкою, узяв порожнє відро і пішов по воду.

Мариня довго повторювала, щоб запам'ятати сказане вчителем, потім послинила пальця і стала гортати списаний Дзиндрів зошит.

Ярослава скинула в ліску ношу з пліч, почала збирати хмиз. Дров у неї було доволі під повіткою (ще у серпні Підкова завіз паливо всієї її ланці, що першою закінчила літні жнива), але Ярославі здалося, що вона не використовує всіх своїх сил, іде впорожні, то вирішила кинути на плечі ще й в'язку хмизу.

Це, однак, не заважало їй стежити за Сарматським горбом, над яким кружляв літак і, здається, цілився, щоб сісти на крило вітряка біля Будинку культури.

Побачила Дзиндру, який набирив води із водогону і чомусь дивився у її бік, сховалася за дуба: вчителя Ярослава боїться більше, ніж Тура, бо він пише ту свою книжку про Городища, кілька разів замовляв їй привезти з Одеси китайську авторучку, але їх катма, то краще вже не потрапляти в Дзиндрину історію. Хто знає, що він там про неї напише?

Вона притулилася усміхненою щогою до рапатої кори дуба, дуже старої і пошарпаної вітрами та негодою, але теплої і живої кори, що пахла осінню і Городищами (запах Городищ вона знала і відчувала на відстані, іноді на такій далекій, що дивувалася тому і всміхалася ще радіше).

Світ для Ярослави Козир завжди існував у тих формах, які найбільш доступні відчуттям і розуму. Час вона міряла порами року, відстань відчувала лише ту, яку пройшла своїми ногами (до Рівнополя близько, до Вінниці далеко), люди для неї розподілялися на роботящих і ледарів, що-правда, до особливої категорії вона відносила міліцію і одеських перекупок, перших — боялася, а других — ненавиділа з усієї сили.

Неважко зрозуміти, що ці ризиковані Ярославині поїздки до Одеси (вона каже: Адеса) — швидше потреба її душі, аніж та потреба, якій найбільше піддається наш людський рід з дня його виникнення, отож не ставмо це

у вишу Городищам та Ярославі — вони появлялися, коли вказана людська риса вже була у розквіті.

Вона, можна сказати, виросла на базарі, бо подвір'ям їхнього козирівського дому був базарний майдан Городищ (хата, обнесена низеньким муром, що не становив перешкоди для цибатих подоляків, була епіцентром усіх найголовніших операцій «купив — продав»), і з дитинства Яся перейнялася цим торговельним азартом, цією оргією пристрастей, хитрощів, психологічних пасток, обхідних маневрів — одне слово, всіх тих видимих і невидимих засобів, завдяки яким стільки віків існує ця найдовговічніша інституція на ім'я ярмарок. В їхній хаті примірювалося все, що куплялося на городищенському базарі, у світлицю Козирів приходили ті, хто не зміг зійтися на ціні серед базарного стовписька (кривий молдаванин Мірча залишав Ярославиній матері бариляку свого вина, і саме воно часто ставало причиною остаточної згоди між продавцем і купувальником). Усе це з дитинства всоталося в Ярославін характер, і тепер збутися його означатиме, що їй треба народжуватися вдруге, і то десь на Савчиних хуторах, чи в Мар'янівці, чи в Теклівці, чи в Андріяшівці, де базаром споконвіку і не пахло.

Ярослава дивилася на свої городища, усміхалася, вдихала їхній осінній запах, у якому, ясна річ, верховодили яблука та пізній, вигнаний у стебло кріп, і думала: чого воно ото мені здається, що Сарматський горб росте? Ну чого? Може, зі всіма так буває після черельоту в літаку або після того, коли даси одкоша залицяльничкові? Для того, щоб повірити у цю химерію, Ярославі потрібна була причина, яка б здалася їй найбільш імовірною, інакше вона назве це шимриками-мимриками і спише в знецінені товари.

Але вона побачила відвалений ріг Тимошевої хати, Мартиного півня, що літав над Городищами, побачила Дзвінку, яка спотикаючись бігла додому, побачила Сянька Барвінського, котрий літав на мотоциклі по спіральних городищенських вулицях, зойкнула, закинула клумаки на плечі, пробігла трохи, потім повернулася, забрала в'язанку хмизу і щодуху помчала на Сарматський горб.

Сянько Барвінський сподівався на Гриня Перепадю: от якби втрапити на Гриневу вулицю та на ходу запитати його, на що треба натиснути, щоб мотоцикл зупинився. Але він пролетів Гринів двір, гукнув господаря, той не вчув його голосу за тріскотнявою мотоцикла (Гринь

ловить своїм волохатим вухом лише фальшиві звуки у моторі, а Сяньків ще надто новий, щоб дойти до Перепадю), длубався на городі біля вертольота. Тепер дорога повилялася донизу, заходила на останній виток, котрий виливався у стару бруківку, яка вела у Молдавію. Він прощально сигналізував Городищам і виводив мотоцикла на молдавську пряму.

Вода вже давно текла через вінця відра, збігала рівчачком уздовж паркана, завертала під яблуні в саду, а Мусій Федотович дивився на сріблясту петлю Бугу, на свій нерухомий ковчег, припнутий до берега на осінь, дивився на літак, що кружляв над Городищами, наче модель гуртківців на змаганнях, яка ніяк не може зірватися з прив'язі, і думав:

«Краще і не вигадась. Клянуся своїми учнями — краще не вигадась. Та надрукуй я статтю у науковому збірнику, випусти я книжку — її прочитають у Городищах лише Романа Лебедин та Микола Подорожній... Іще хто прочитає? Може, Підкова, якщо буде час, та Іван Капшук, якщо в кінці надрукувати кросворд... — А так — знає сама Мариня. Са-ма Ма-ри-ня! Отже, сьогодні про це довідаються усі Городища. І легенда повернеться до мене в такому вигляді, що не снилося ні скіфам, ні сарматам. Сідайте, Мусію Федотовичу, п'ятірка».

Романа попросила практикантку припалити їй сигарету. То був сигнал, що операція закінчується. Припалюючи, практикантка підсмалила лікарці вію. Романа повела таким палючим поглядом, що молоде дівчисько зайнялося з голови до ніг, як копичка вистоюної соломи, — тепер, здавалося, від неї самої можна було припалити сигарету.

— В дитячий садочок тобі б, дитино, а не в медицину. Так ні, всі в медики, бо мода, а лікувати нікому. Клятву Гіппократа виголошують гуртом, як при вступі в піонери. Вивозьте хворого в палату!

Війнувши клубком диму, Романа пішла до шаплика мити руки. Зупинилася, налила з колби чарчину спирту, вицідила його яскраво нафарбованими губами, запила водою з-під крана і заходилася намилувати долоні.

Сестри переключили Іллю на візок і повезли лікарнянським коридором, де припишло перешітнувалися хворі.

Романа торкнулася рукою ланцюжка на шиї, і він упав у шаплик, золотаво світився, як гадючєня мідянки.

Спершу вона не падала тому значення, але їй хотілося їсти, а для цього треба було глипнути на годинника: чи не закрили на перерву городищенську корчму, що прижилася у реставрованому вітряку на горбі?

Вона ретельно помила руки, витерла їх цупким, перекрохмаленим рушником, намазала пахучим кремом, докурила сигарету і заходилася шукати в операційній годинника.

Обдвигалася підлогу, перегорнула пінцетом закривавлені тампони вати і захвилювалася: «А чи не впав він у нутро Іллі?»

6

Сянько Барвінський уже втретє пролітає на мотоциклі біля самісіньких очей Миколи Подорожнього, але той не помічає його, бо ось уже другу годину невідривно стежить, упершись підборіддям у чашечку долонь, за впертою мурахою, що заповзлася перелізти через велетенський Миколин черевик, слід од якого впізнає кожен городищенець навіть на втопаному снігу. Комаха могла б обійти цього черевика, пошитого на замовлення у сороцького грека за Дністром (торік Подорожній таки спокусив грека ворочком добірної гречки і нарешті не має морки із взуттям, по яке досі їздив аж до київського магазину «Богатир»). Могла б за цей час комашина обминути не лише черевик, а й млин, але, видно, ще дуже молода, коли вперто штурмує те, що можна просто обійти й забути.

В Миколи вже затерпла нога, однак він сидить непорушно, як гіпсовий піонер на шкільному подвір'ї, боячись посунути ногою, щоб, бува, не розчавити мурашу.

Мотоцикл носить Сянька городищенськими вулицями, він тримається на ньому, як на розгнузданому лошачкові, якому вп'явся у загривок голодний гедзь. Барвінський кілька разів орав землю ногою, але відшабатав підосху від ще зовсім нової сандалії, обпик босу ногу, торкнувшись розпеченого мотора, і тепер кружляв по млиновому майдані, сподіваючись, що Подорожній принаймні зсадить його із цього осатавілого огира.

Він зайшов на четверте коло, маючи надію, що зараз зачепить Миколу босою, обпеченою ногою і, може, той

таки прокинеться від своєї полуденної сплячки на лавчині під млином.

— Мико! Гей, Мико... зніми мене! Прийму авансовий звіт... той, що не сходиться. Зійдеться! — випалив Сянько, пролітаючи біля колін Подорожнього і фицькнувши ногою так, що мало сам не злетів із мотоцикла. Скривився від різкого болю — влучив великим пальцем ноги у вичовгану, проолісну лаву.

Подорожній сіпнув вією, бо... на неї сіла борошняна порошинка.

Стежив, як мураха таки виповзла на черевик і залізла у дірочку від шнурівки.

Треба було роззуватися.

Барвінський удвічі менший за Подорожнього, і це дає йому право називати Миколу «громовідводом», на що той відповідає:

— А ти, приміром, знаєш, хто ти?

Сянько стає навшпиньки, щоб почути, що там, угорі, скаже Подорожній. Микола вичікує довгу паузу, підхоплює Барвінського попід пахви, піднімає, щоб Сянькове вухо дістало його уст, і каже:

— А ти сам, приміром, придумай, хто ти! — І опускає свого портативного товариша на грішну землю, на якій їм випала нагода народитися в один рік, в один день, тільки Сянько появився і залементував на годину пізніше, і винен у цьому сам Микола, який надовго затримав своїм народженням горбату бабу-сповивальницю. Ця дріб'язкова, з погляду прожитого ними, вікова різниця останнім часом переросла у запальні дискусії, сповнені буйних емоцій, дипломатичних пасток з киданням останнього аргументу, заманюванням сперечальника на слизьке — словом, приводився у дію весь інтелектуальний потенціал кожного із опонентів. Однак це не заважало їм посьорбувати терпкувате домашнє вино, яке й ставало причиною того, щоб заманити опонента «на свою територію». Вони вже звикли, що Сянькова Катерина завжди виступає на боці Подорожнього, а Миколина мовчкувата Устя обстоює в цій комічній суперечці докази Барвінського, у вирішальний момент докидає своє «ашопи, аякжеж». Поява свого союзника в глибокому тилу суперника продовжує нову Сянькову атаку:

— А тепер підіб'ємо сальдо: природа, як побачила, що народилося таке довжелезне, подумала: на случай ревізії

в мене буде перевитрата. А тут мені приспичило народитися. От і попав під гарячу руку. Питання є?

— Є, приміром, одне. Яка там погода внизу?

— Сухо! В келихах. У келихах сухо, когути,— муштрує голос на удавано сердиту ноту Катерина і підкладає Миколі тушкованого м'яса із сливами — треба буде випльовувати кісточки, і Подорожній заспокоїться.

Прощаються вони приблизно в такий спосіб: Микола поволі зводиться на довжелезні ноги, піднімає догори долоню:

— Тре' тікати. Дощ уже мого тімені торкається. Десь за годину буде і на землі.

— Та ми дамо парасолю, Миколо... на тебе й крапля не впаде,— метушиться Катерина і штрикає поглядом свого чоловіка: ти, мовляв, довів гостя, що не добалювали.

— Та я, Катерино, пообриваю парасолею електричні дрти...

— А ти не лівуйся, переступай,— ставить переможний штрих Сянько, але Микола вже не огризається. Обтирає долонею губи, нагинається, щоб поцілувати на прощання Катерину.

— Ми, Усте, не будемо цілуватися, хай думають, будім між нами нічого нема,— каже якраз під Миколин поцілунок Сянько.

— Ти хоч би й хотів — не вийде. Не дістанеш до Усти-них губів... без стільчика...

Микола роззувся, витрусив із черевика мурашу, випустив її у прижухлий кущик споришу під лавкою, але там дотлівав чийсь недопалок, то він хотів перенести комаху в інше місце, та не знайшов.

Аж тепер він помітив Барвінського, що охляп гарцював на розлюченому мотоциклі.

— Мико-го, як спинити цю звірюку? — Сянько якраз заходив на черговий віраж, де йому треба було розминутися із стадом ситих качок, що, перевалюючись, поляскуючи зледащилими крилами, сунули до Бугу. Микола притьмом згорбився, заплющив очі і з черевиком у руці поскакав у млин.

Сянько теж заплющив сірі, як кісточки рахівниці, очі, став іще меншим, ніж насправді, хутенько перебрав у пам'яті, чиє це може бути стадо (чи не Сашка Тура часом?), чекав удару, після якого мотоцикл стане догори колесами (хай би було і так, аби зупинився він нарешті!), але пругкий вітер ударив його по обличчі, збив

білого полотняного кашкета із чорнильною плямою на козирку (від пальця залишилася, бо авторучка протікає) — і він поїхав далі. Коли озирнувся на табун — там гуляла пір'яна віхола, качур літав над млином, а качки, як білі стовпчики, стояли під протилежним берегом догоригуза, поховавши голови у воду.

Микола стояв на порозі млина, напереваги тримаючи дробовика:

— Сянько-о! Вискакуй із сідла! Виска-куй! Я його на бігу пристрелю! Скажений він, хіба не бачиш...

«Кінець! Виженуть! Дослужився, те-перете, хоч добре, що з Підковою не зайвся, може, візьме в пожежники. Добре, що ворогів не зажив у селі. Яюсь воно та буде, бо ще так не було, щоб яюсь воно не було...» У думках Сашка Тура вже немає гіркоти пристрасті — та й пощо мордувати себе зараз, коли все вже сталося, коли крам відміряно всьоме, залишилося тільки ценькнути вожицями.

Правда, він іще сподівався: може, те-перете, шпидлики від пістолета заваялися десь у хаті чи у дворіці їх втолочено ногами в землю. Тоді, старшина обіцяв, приховає від начальника міліції пропажу, і, якщо дивитися на світ не з-під міліцейського козирка, то треба готувати добру намистину городищенської тарані.

Так думав Сашко Тур, стоячи під Кармалюковим дубом на виїзді із Рівнополя і виглядаючи подорожньої машини у Городища.

У грубому розвітті дуба чипіла стара, діжоподібна шпаківня, в яку вже кілька літ не навідуються шпаки, бо під дубом завжди людно — нову автобусну ставцію винесли в далеке замістя, на протилежну околицю райцентру, то городищенці та їхні сусіди чатують на автобус отут, під цим прадубом, якого мало не спиляли краєзнавці з області, щоб точно, по кільцях, встановити його вік. Дзиндра двічі викликав на оцю оказію кореспондента журналу «Перець», свого колишнього учня Олега Краснощока — і задум дослідників був зупинений фейлетоном «Дуби обласного масштабу». Однак деревина, видно, й сама перенервувалася, коли доля її висіла на волосинці, можливо, дуб навіть пережив інфаркт, бо почав миршавіти, листя вже не трималося на ньому до осені, а починало обсіпатися у серпні, а у вересні рештки його, поскручуваного у вузенькі рурочки, збивали метушливі горобці, що мали

за звичку влаштовувати на його гіллі показові осінні гуляння.

Біля Тура якраз проїхала машина, вантажена жомом (цівки зеленої юшки скрапували на асфальт і відгонили їдкою кислотиною), Сашкові закрутило у носі, і він голосно пчихнув. «Правда! Може, воно й обійдеться. Якби Ярослав не жила на моїй дільниці — так би й минулося, а зараз майор не подарує. Чимось би себе проявити, то, може, й пронесе...»

Сашко од цієї думки ширше розправив плечі, поворушив погонами, по черзі хукнув на маленькі, притьмянілі зірочки і протер їх рукавом мундира, однак тернув надто сильно — одна зірочка на лівому плечі відпала й викотилася аж на асфальт. Він притьмом підібрав її (одвертаючи носа від запаху силосної юшки), але причепити не встиг, бо до нього підкочувався помаранчевий «Запорожець» Романи Лебедин.

Лікарка подумала, що городищенський дільничний збирає на асфальті копійки.

Сашко довго впихає у машину своє дебеле тіло, «Запорожець» перехняблюється на бік, Романа сміється, погойдуючи пишними грудьми, здається, ось-ось лопне тонка мохорова кофтина, що обтягує їх.

— Серце Гриня Перепаді закипіло б кров'ю, якби побачив, що я отак перевантажую машину.— Романа згортає у дудочку підведені бузковою помадою великі, понегритянському викочені губи і тягучим видихом остуджує свої розпашілі груди крізь виріз помаранчевої кофтини.

— Це я ще легкий, бо авторитет мій залишився у кабінеті начальника міліції, Романо Пилипівно.

— Лягай до мене на операцію. На відновлення авторитету. Під місцевим, тобто районним, наркозом.— Романа жене машину, як іграшку, обминаючи розтрушені на асфальтівці здоровенні, як глеки, буряки, хвацько звертаючи на узбіччя, щоб об'їхати бакаї, витовчені грузовиками, або колгоспну череду (тепер вона не ризикує, бо якось трапилася їй у череді норовиста, вислорога корівчина, якій не сподобався колір «Запорожця»,— і лікарка насилу дістала підходящої фарби, щоб замалювати кілька вгнів на дверцятах, полагоджених перед цим Перепадею).

— Те-перете, вам тільки попадися, Романо Пилипівно. Під вашу гарячу руку можна залишитися не лише

без авторитету. — Сашко обережно вдихає запах Романіних парфумів, боїться пчихнути, а Романа ще й закурила — він ладен вийти з машини і чвалати до Городищ пішки.

— Мій принцип, Олександрє, такий: лікувати треба лише те, без чого людина не зможе жити. Решту — чикрижити! Як тобі подобається цей новітній постулат медицини, якому я хочу присвятити своє життя? — Лікарка налягла пишними персами на пластмасовий бублик керма — машина ішла по прямій.

Сашко звичено заметушився: мацав порожню кобуру, шукав по кишнях одірвану зірочку, але не знаходив її, перев'язував шнурівки на черевиках, тиявся носом в айстру, що похитувалася перед його очима, — хотілося відповісти лікарці щось вдатне (не дуже колюче — крий боже! — йому ж іще треба жити в Городищах, і діло йде не до молодості, а до лікарів), але в запасниках розуму не знаходилося нічого підходящого, сигаретний дим лоскотав у носі, дурманно коливалися перед його очима Романіні груди — хіба в таких умовах зберешся на щось дотепне?

— А чи не помічено вами, Романо Пилипівно, чогось підозрілого у Городищах? — Ці слова у Сашка завжди напихваті і зриваються з язика, як росина з гіллячки.

— У мене пропав золотий... австрійський... нагрудний... самозаводний... інкрустований коштовним камінням годинник. Займися, Олександрє Порфіровичу. Це об'єкт солідніший, ніж Ярослава Козир...

Фермівський цуцик Шедрик провів Елю Губу під поріг її хати, нахлебтався густого вчорашнього борщу (в Елиному куховарстві вже нічого не залишилося німецького, якось лише приснилися сосиски, що виповзали з відра, лоскотали їй руки, вона бридливо стріпувала ними, аж поки не застогнала і не прокинулася); вдячний песик ревно позначив чотири кути будинку своєї годувальниці, загнав на дерево kota, покачався у споріші, бо щось засвербіло на спині, і знову побіг на ферму. Бігти було важко, бо вітер весь час насадив йому на кудлатий, закручений хвіст і зносив з дороги.

— О майн гот... — зітхнула Еля, коли хвіст песика зник за рогом вулиці. На мить наче засумнівалася у чомусь, але потім таки погодилася: — Осінь, о майн гот, осінь...

Вимила руки під шапликом, вичавила прищика під носом, закапала ранку одеколоном і аж тепер чомусь додала:

— Осінь... Сидоре...

І злякалася, подумавши, що відколи помер Сидір, вона стала менше бачити всього довкола себе. Обличчя доярок, корови, дорога на ферму, хата, обличчя стрічного городищенця, Щедрик, весна, літо, осінь, знову весна. А коли був живий Сидір, який поклав свої оксамитно-муарові очиська за Елине життя (останнє, що він ними побачив, була саме вона, Еля); він весь час випитував у неї: «Розкажи-но, Елю, що воно там надворі? Як виглядає Перепадя, у нього було волохате вухо, то посивіло те волоссячко чи ні? Сонце сідає за вітряк чи боком іде? Елю, наша хата знадвору ще не обшургалася, бо я нині мадав, ніби мастити треба... Який той чоловік, що говорить по телевізору? Це правда що молоді носять спіднички набагато вище колін?»

До всього вона мусила приглядатися пильно, щоб розказати Сидорові про найнепомітніші переміни — бачити те, на що сама б не звернула уваги. Вона ставала Сидоровими оксамитно-муаровими очиськами, бо він любив у компанії казати: «Я бачив, Тиміш купив рябе порося, якому пацюки хвоста відгризли». Або ж: «Це кіно я бачив. У кінці він вертається до неї». Мало хто і дивувався у Городищах, коли Сидір казав: «Я бачив...»

Після його смерті, може, з рік Еля ловила себе на тому, що її очі прискіпливо вглядаються у все, що їм зустрічається, але побачене залишалося без ужитку, забувалося. І вона почала дивитися на світ, як усі, хто просто живе у ньому, сприймаючи його всього-на-всього як місце дії, а не як загадкову, не дуже врівноважену, примхливу істоту, яка заманює кожного суцього: ану, спробуй, зрозумій мене.

— Осінь уже, Сидоре... — ще раз повторила Еля, взяла чапанці, обшиті кролячим хутром, яке хтось перефарбував у зелене (їй іноді навіть вірилося, що десь вони існують, ці пухнасті зелені кролі), понюхала свої руки, вони пахли милом і молоком, підійшла до вікна і стала розглядати осінні Городища.

Відчула, як у спину їй дихає Сидір (дихає із храпами, поривчасто, наче прибіг звідкись і став, пахне від нього верболозовим соком, бо весь день плете на продаж кошики і скриньки, що рипучо відчиняються, коли

висохнуть); дихає і мовчить, сторожко намацує твердою рукою її плече, жде.

— Чогось хата в Тимоша Гопти завалилася, Сидоре. Вона поганенька в нього, а оце завалилася. Ой Сидоре, а в ній — верба росте! Треба сфотографувати. Літак у небі кружляє низько так, мало животом вітряка не зачепить. Сергій Монарх триндикає на гармошці, ногою візок з дитиною розгойдує. Дзвінка кулаками над його головою розмахує, а він грає собі на губній гармошці. Може, вони якусь п'єсу будуть ставити і пробують, як воно вийде? Сянько Барвінський купив мотоцикла, ганяє на ньому по вулиці. Синього купив, Сидоре, синього. Людей і не видно в селі — на полі всі, буряк пішов, Сидоре, як кінські голови, буряк. Стара Капшучка яблука на цвинтарі трусить. Листя вже трохи опало, то і твою могилу видно з вікна, чоловіче...

Еля враз спіткнулася на останніх словах, язик їй отерп, серце похололо, як льодова грудочка, губи болісно скривилися, затреміли і взялися осугою, вона жадібно ковтнула повітря:

— Ні-ні, о майн гот, Сидоре, то видно могилку старих Гуслярів, то таки їхня, бо й досі не обгороджена. Твоя краща, я тобі поставила мармурову плиту з портретом (ти там молодий, у вишиванці, а очі, очі! О майн гот, які очі — світові у них не тісно), і калина на ній цього року так зацвіла і вродила, що вночі Городища освітлює. Ні, в тебе гарно на могилі...

Тепер Еля зрозуміла, що вона зовсім заплуталася у своїх думках, які, либонь, чує Сидір, що стоїть у неї за спиною і хапливо дихає, пахне верболозом, щось тоненько похрипує у його грудях, навіть важка його рука лежить у неї на плечі, і щоб спекатися цієї виснажливої химери, Еля повертається обличчям до Сидора...

...Горить будинок, тріскаються і плавляться по краях шибки, спалахує портрет діда, вишитий у першу світову війну бабцею, коли прийшло повідомлення, що дід наклак головою під Вінницею. Падають із завісів дубові двері дідового особняка, куди її привезла мама. Еля, знавіснівши від страху, кидається до виходу. Здається, зараз земля розверзе свої спечені уста — і проковтне цей палаючий Дрезден, фатерлянд, фюрера і її. Хай би вже швидше... Лускаються від вибухів будинки, качається в спаленій траві їхня обгоріла вівчарка. Невміло (як при першому знайомстві з кавалером) вистромивши вперед

руку, в якій затиснула маленького пістолетика (батьків подарунок на її день ангела), Еля вибігає на вулицю, по якій пригинаючись, наче хилить їх якась важка поша, біжать її найстрашніші вороги, з кривавими зірками на пілотках. Вистріляти усі патрони! Вистріляти! Останній залишити для себе! Свідомості вистачає лише на цю маленьку, як свинцева кулька, думку: останній залишити для себе.

— І куди ти ото цілишся, стерво? — Такого спокійного голосу Еля не чула за всі роки свого життя. За її пам'яті Німеччина розучилася говорити. Усі кричали. Радіо, газети, люди. Гасла, прокляття, лемент мітингів та шпаркий шепіт молитов! І раптом — голос. Якби не пекло довкола, не ця біблійська феєрія кінця світу, вона б подумала, що її хтось обережно будить зі сну.

— Кому я кажу? Покинь пукалку, бо зараз задеру сорочину та так надаю по задниці, що й на пухову перину не сядеш. От ходи, ходи сюди, я тобі зараз постріляю...

Ельза слухала цей рівний, гулкий, соборовий голос і відчувала, як м'якне її скоцюрблений палець на спусковому гачку.

Прямо на неї ішов, опустивши до землі автоматне дуло, статуристий, з оксамитно-чорними очиськами солдат.

— От тільки спробуй стрельнути... то я тебе стрельну...

Так Ельза вперше почула українську мову, навіть кілька непристойних слів прозвучали у Сидорових устах досить милозвучно, але якби їй тоді сказали, що колись ця мова стане її рідною, вона б таки випустила у нього всю обойму, навіть патрон, призначений для себе.

А потім біля її ніг щось упало, зашипіло, закуріло димком. І кинулися до неї оксамитно-муарові очиська. І світ провалився у прірву.

Все це на ошалілій швидкості знову прокрутилося в її пам'яті, Ельза зойкнула і побачила перед собою... Мариню.

— Я кау: добрий день, Елю,

— О господи, гутен таг, Мариню. Як ти мене злякала.

— Я лиш на два слова, то й не стукала, бо часу нема. — Мариня прискіпливо обдивляється кімнату, бо їй треба нарешті встановити: збирається Еля до Німеччини чи просто ціну собі в колгоспі набиває? Щоб Підкова просив, кращу групу корів виділив, щоб оцю вулицю Сидоровим ім'ям назвав (Маркіян Тадейович таки домігся

свого: за особливі заслуги земляка перед Городищами, після смерті, ясна річ, на загальних зборах присвоюють його ім'я вулиці, де він жив або ж де народився).

— Дуже кваплюся, Елю, то хутенько розкажи, що там на фермі свіженьке, бо я ж кау, що спішу дуже. То вже розкажуй.

«Ага, купила здоровецького чемодана і приготувала два сплетені Сидором кошки. Я кау, збираєся в Германію. Чи знає про це Підкова?»

— Свіже молоко здоїли, Мариню.— Поява Марині така недоречна, що Еля ледве стримується, щоб не витурити її за двері. Так би і вчинила, але не знає: чула чи не чула Мариня її розмову із Сидором? Якщо чула, то Елі не хочеться, щоб про це знали Городища з Марининих уст. Вона — передова доярка, у її жилах тече кров старого інтелігентного німецького роду, пощо опускається одним необдуманим вчинком до цієї балакухи.

— От добре, що свіженького вдоїли. А більше нічого не чути?

— Вчорашнє скисло, Мариню.

— Оце так, я кау, було свіже і скисло, ну нічого, ви ж знову свіженького вдоїли. А я-м ниньки бачила Сидорового прапрапрапрадіда, а потім ще раз прапрапрапра... і знову діда аж того прапра...

— І що він переказував? — акуратненько запитує Еля, її німецька точність борсається в Марининому «прапра», але знесилюється уже на п'ятому поколінні.

— Казав, що наш Сарматський горб дихає і росте, як чиряк. Я кау, що то таки Сидорів родак, бо він привіз собі у жінки гречанку, а Сидір — тебе... Елю.

— Хай собі росте на здоров'я. Мені байдуже, я додому їду. Пам'ятника поставила на могилі, Сидора вже не верну звідти — можу їхати...

«Таку новину і так дешево я продала», — картає себе Мариня і зневажливо кривить губи.

— Ти їдеш, Елю, а ми лишаємося... а він росте. Хата Тимоша Гонти завалилася від того. Росте-росте, Елю, але що тобі...

Мариня нечутно виходить, та за хвилину повертається знову.

— Присійбо, мало не забула: ось тобі сповіщення про сесію сільради. Ти ж у нас депутат... від німців...

Круць розпанахав великого, в рябому натільнику кавуна, що мав пролежні з двох боків, а на третьому хтось іще влітку видряпав непристойне слово, і зараз воно так розрослося, що Василь ледве прочитав його. Кавун ріпів під ножем, а з його нутра, здається, виплескувалося солодке полум'ячко, ладне підпалити тваринницький комплекс. Круцеві заважав довгий, як уламок списа, термометр, прив'язаний до руки рибальською жилкою, Василь злостився, але відв'язувати термометра не хотів, бо отут його і забуде. Якби не забув, він би не впізнав себе самого.

А забуває Круць майже все, що можна забувати, і оскільки незабутніх речей і понять немає, то Василь майже не зраджує своїй звичці, бо завжди кудись поспішає. «Дарвін помилявся. Виживає не сильніший, а проворніший. Виживає той, хто поспішає жити». Цією формулою він під'ятрює себе кожного досвітка і рвучко підхоплюється з ліжка.

Усе своє життя Круць квапиться.

Він швидше за своїх ровесників навчився ходити і говорити (навіть слова із літерою «р»), у п'ять років уже писав крейдою на городищенських парканах, у сімнадцять, одразу ж після випускного вечора, спізнав (у зарослях біля цвинтаря) свою теперішню дружину, про яку наступного дня забув, бо поспішав вступити до ветеринарного інституту, однак через кілька місяців у студентський гуртожиток зайшов його тесть і нагадав Василю про його обіцянку в зарослях, під цвинтарем... Отак у вісімнадцять Круць став батьком кучерявенького, наче туман клубочився довкола його маленької голівки, хлопчика.

А потім уже ніколи було озиратися назад. Поспішав закінчити інститут (на очах викладачів почувався не дуже певно, то став заочником), поспішав збудувати свій дім, щоб одділитися від тестя, поспішав завести свій виноградник, щоб мати вино на продаж, бо напозичався у городищенців грошей на спорудження двоверхового особняка (Тиміш Гонта у списку на віддавання грошей стоїть останнім, є в Круця кредитори нетерплячіші), словом, Круцеві треба себе весь час квапити. А в такому душевному стані спробуй не бути забудьком.

Про борги Василя Круця навіть ходить городищенська притча (за даними Дзвиндри, в ній відчувається темперамент і спосіб мислення Сянька Барвінського), ніби

Тиміш Гонта нарешті зважився, заплющив очі, як перед стрибком у полум'я, і обережно нагадав Василю про позичену тисячу, яку б годилося уже і віддати, а Крुць піби вийняв папірця, зазирнув у список і сказав, що Гонтина черга підійде через дві весни. Показав при тому список, у якому кілька прізвищ уже було викреслено. Тиміш буцім озлився, що з ним буває вкрай рідко, тупнув навіть ногою. Це вивело з рівноваги Круща, і він сказав, знову вийнявши список:

— А ви, Тимоше, якщо будете кричати, то я і вас викреслю із черги. Назовсім.

Кавун йому трапився вогнистий, але сипкий, із струпішолою серцевиною, наче кожну скибку вже кимось їдено, а точніше, лизано.

Крущ квапився скоріше з'їсти кавуна, поки не прокинулись доярки, які ондечки, під битим громом, розчачнутим аж до прикоренка в'язом (хотіли зрубати, але гілляки так відчайдушно зазеленіли, що у фуражирів не піднялася на нього рука із сокирою) сплять на купині з бурякової гички, накривши обличчя жилавими буряковими листками.

Кавуна йому залишив Іван Капшук, коли приїздив до своєї жінки, щоб приміряти рукав кофти, яку він в'яже до дня завершення польових робіт і звітно-виборчих колгоспних зборів.

«От осінь, ніколи й кавуна було з'їсти. Тре' спшити, бо вже кінчаються», — пропустив хутенько думку крізь свій розум Василь, наче вона була крамольною. Зрештою, думки взагалі надовго не засиджувалися в його голові, бо, сказано ж, поспішав чоловік.

Дрібні, чорні, з біленькими дзьобочками кавунові зернятка вицвіркували з його тонких губів (слово це для Круща надто бучне, бо він швидше безгубий, наче природа забула про цю вирішальну деталь його обличчя і, на швидкуруч виправляючи свою помилку, розрізала щілинку для харчування). Василь одкидав через себе щербаті півмісяці недогризків, які на льоту збивали вже приморщені бібочки ожини (місцеві горобці бережуть її про чорний день).

Вепр здмухнув із вологого рила осінню павутинку, почухався рябим запалим боком об крислатого дубчача, памадав носом запах кавунової скоринки (запах Круща для нього став до прісноти звичним) і пішов у тому солодкавому напрямку.

З-за пологого пагорба вихопився мотоцикліст. Спершу Круцеві здалося, що мотоцикл летить без вершника, бо маленька, згорблена постать, що майже лежала на кермі, була помічена Василем тільки після того, як недоїдений кавун гепнувся далеко позад нього.

Він зиркнув на шкалу термометра, рвучко струснув його, заправив під нового бриля тверду, наче наелектризовану чуприну, затолочив ногою кавунове насіння і став спускатися із пригірка до ферми.

Звуки мотоцикла обстріляли своєю скоромовкою уловину з тваринницьким комплексом, доярки поспішно одкинули з облич бурякові листки, поправили халати, що вві сні позакочувалися вище колін, повернули очі на дорогу, але підводитися не стали.

На фермівське дворище влетів Сянько Барвінський. Сірі очі бухгалтера блискотіли, як сталь на свіжому зламі, а ще сліпив доярок новий мотоцикл — не одразу й упізнали.

— Дівчата! Найдіть покупця! Одразу й продам. Сопню пропиваємо! — крикнув до них Сянько, об'їхав довкола водогінної вежі, махнув роззutoю ногою, обдав дворище бензиновим чадом і вихопився на городищенську дорогу.

— Хто був? — вискочив із телятника Василь, тримаючи в руці термометра, як кинджал перед напасником.

— Василю Калістратовичу, головбух приїздили, — потягується, аж вихрускують зледацілі у сні кісточки, Капшукова жінка. Подруги здивовано глипають на неї: чого це так поштиво — «Калістратовичу»?

— Що хотів? Кого шукав? — Василь нервується, а раптом питали саме його, а раптом це був контрольний наїзд Барвінського?..

— Новину привіз, Василю Калістратовичу. Ви вже, можна щитати, голова колгоспу. Спритнішого у нас нема, а привозного ми не хочемо.

Доярки закрили обличчя буряковими листками.

— Не мав би я що робити та й вірив тобі... Нема мені коли головувати, я хату кладу.

— Станете головою — вона сама виросте, — ще раз потягнулася Капшучка і почухала тугу, молочну литку, перетягнуту тонкою подряпиною.

Круць уже не бачив цього її жесту, бо випустив із руки термометра і пішов до вибіленої вапнярською гли-

кою конторки, під вікнами якої пізнім цвітом ряхтіли високі мальви. Рибальська жилка прищута до Василевої руки, стала невидимою, і Капшучці здалося, що термометр іде за Круцем, як заворожений.

— Нащо ти, Наталю, під'юджуєш його? Він і повірить...— озивається з-під буракового листка одна з доярок.

— А так, і сама не знаю...— відказує Капшучка, закладає руки на потилицю, дивиться на осінній ліс за фермою.

Круць не повірив Наталці. Це був якраз той випадок, коли він не квапився, але, як зачинив за собою двері кабінету, в якому шастав застояний дух карболки і денатурату, коли всівся у м'яке, вертляве (можна зробити вищим і нижчим) крісло, випростав під столом ноги, тричі обкрутився і відчув, що крісло стало вищим, і зненацька подумав: «А чого...» Крутнувся ще раз і додав до попереднього «чого» маленьке, замашне «б».

— А чого б? — сказав він голосно і озирнувся, чи ніхто не почув.— Дарвін не був би проти...

Круць зірвав рожеву квіточку, що росла у череп'яному вазоні, став ворожити на пелюстках. Однак поспішив і збився з ліку.

Приневолював свої нерви заспокоїтись, хотів пригадати щось із дитинства, заманити туди свої думки, дати їм порожній смочок, але знову ж таки дуже поспішав — опинявся в сьогоднішньому дні і непомітно на посаді голови колгоспу.

«Капшучка залишати підручним водієм чи замінити? Тьху, та ще рано таке рішати...»

Він зірвав ще одну квіточку, нерозпуклу, в тугому пуп'янку, пом'яв її у руці і викинув.

Узяв аркушик паперу із учнівського зошита, послинив хімічного олівця і почав креслити план свого сходження на колгоспний престол.

7

Марта підняла посічену міллю шапку, витрусила з неї руду котячу вовну та гороб'ячі крильця, тричі вдарила об коліно, через усе небо провела очима зорю, що зненацька зірвалася і, описавши гарячу дугу на півсвіту,

впала десь аж за Дністром, у стиглі молдавські виноградники. Дзвінко цокотів нікельованими підківками годинник на руці пугала. Старий ворон сидів на молодій осокорині, вслухався у кволе погупування свого серця під крилом і думав: «Вирій, це, либонь, вирок. Старість — це коли ти голодний, а їсти не хочеться...»

Марта наклала шапку на опудало, обтоптала землю біля його ніг, бо вітер за день розхитав тичку, глибоко вдихнула маслянистий, липкий запах конопель, висмигнула на грядці ще теплу тугу цибулину, турнула ногою kota, що вигинався вогнистою дугою, терся до її литок, перевертався перед нею горічерева, облесно нявчав і загаяв пазурі у тверду стежку. Кіт здивовано одскочив, швиденько пережив образу, випростав рудого хвоста і пішов попереду неї, наче присвічував дорогу товстою восковою свічкою.

— Було і скисло... — Її голос прогудів незвично навіть для неї самої. Кіт почув лише ковзьке «с-с-с» у слові «скисло», тернувся щогою об стежку й облесно нявкнув. Старий ворон вистромив з-під крила голову, витрусив із глухмануватого вуха сипку луку Мартиноного голосу і подумав: «Було...»

Вечеряє Марта неквапливо, ласує квашеною капустою з пахучою олією, береться за яечню, але їсть її швидше задля гедиться, бо на неї чекає її найулюбленіша страва — гарбузова каша, тоді сьорбає гарячий чай із шипшини, а потім, по всьому, іще довго жує білий крамничний хліб (ця звичка збереглася в неї іще з дитинства: малий Богдась засинав, а вона крадькома пощипувала хліб у темноті), розглядає себе у великому, з боковими підкрилками, що потроюють зображення, дзеркалі. Йї іноді здавалося, що це дзеркало вивчає її з якимсь печальним інтересом і що воно часто бавиться з нею у піжмурки, бо з його холодного чотирикутника на Марту дивиться то сумна, самотня вдовиця, од погляду якої на тілі виступають сироти, то виплекана, хтивя молодичка з гріховодним вигином брови, з випнутими губами, наче вони вже підставлені для поцілунку. Іноді, це найчастіше буває взимку, коли Марта відіспиться на всі боки, на ніч намаже лице яечним білком, а вранці сполосне його теплою водою — із дзеркала за нею піддивляється соковите, як стиглий персик, дівчисько, яке ще не зазнало любові і розкоші, але вже чекає цієї неминучої, всезнищувальної

і всеоновлюючої навали на своє тіло і серце. Бувало, що Марта не витримувала цієї жорстокої гри і накривала дзеркало халатом.

Щільно затулила шторами вікна, перевірила, чи не залишилося десь непомітної шпаринки — почала роздягатися. Лунко стрельнув звільнений від цілоденної напруги замок нагрудника, тугі перса полегшено зітхнули і довго погойдувалися, аж поки не зійшли молочною парою, що лягла на дзеркало двома вологими кружальцями.

За плечима у неї озався піснуватий чоловічий голос:

— Чи ти молилась на ніч, Дездемоно?

Марта зойкнула і затулила оголені груди руками.

Рвучко повернула голову назад, опустила руки з грудей і скрушно усміхнулася самими лише устами: вона й забула, що рука перед цим натиснула на вмикач телевізора, зображення на екрані ще не зміцніло, пливло згорн донизу, чорний з виряченими вирлами Отелло провалювався у небуття і появлявся знову. Марта звала розв'язку цієї сцени, їй не хотілося бути свідком хрестоматійної несправедливості — вимкнула телевізор і закрила екран накрохмаленою серветкою, на якій вишиті шишкінські ведмедики заготовляли дерево на нову хату Тимоша Гонти.

Однак вона вже не могла збутися відчуття, що за нею хтось таки стежить, вимкнула світло і роздягалася в темноті. Перегода, коли очі вбулися в чорній коробці кімнати, вона побачила у дзеркалі своє біле, гінке тіло, підійшла ближче, щоб роздивитися його, вела руками по тугих стегнах, по рівному, мармуровому животі, відчувала, що стан її голий і невлюблений, але втіхи від того не відчувала, зозла стиснула жменями груди, аж скривилася від болю і присіла.

Навшпиньках перебігла до ліжка і впала на пухкі перини.

Лев із запитою пащею печально стежив за своєю господинею, а молодий лось чомусь не користався нагодою, щоб подалі дременути від переслідувача, що саме ловив гав.

Втома одразу ж закувала її у важкий, незрушний панцир.

Вистачило сили прислухатися, чи не рипнуть сінешні двері, чи не з'явиться на порозі Ромко-гуцул, чи не запагне в хаті сигаретним димом, чи не прошелестить його зухвалий голос: «Ви кликали лікарика...»

Тюпачить настінний годинник, муркоче в ногах котисько...

Заснула.

Сашко Тур сидить у Мартиних коноплях, затуляє пальцями носа, бо конопляний дух свердлить йому ніздрі; варто пчихнути, як Городища скажуть: «Все ясно»,— й треба буде негайно переходити на легальне становище.

Він крався коноплями до Мартиного опудала.

Сашко розпочав пошук лікарчиного годинника. Найперша Турова підозра впала на Мартине опудало.

А почалася операція, як і всі великі діла людства, із випадкової причини. По приїзді із Рівнополя Сашко довідався (не від Марині, бо, коли Тур у міліцейській формі, вона з ним на «ви», шпортається на рівній дорозі, а на запитання відповідає: «так», «ні»), отож довідався він, що Сарматський горб — це колишній вулкан, який ще не зовсім погас, і його внутроці ніби знову починають закипати. Сашкові до кобури ці побрехеньки, він відкинув їх, як безглузду анонімку, але його думки самочинно поверталися до цієї чутки, аж поки не визріли у відкриття: «Те-перете, хай він собі росте. В каламутній воді можна спіймати... золотого годинника...»

Уві сні Марті знову почала ввижатися мамина рука. Покручені ревматизмом пальці тягнулися до неї, видовжувалися і синіли. Марта бачила, що то мамина рука, впізнавала її, бо це була найєдиніша рука у світі, де рук майже вдвічі більше, ніж людей. Це була та єдина рука, яку не вибирала Марта (як вибирають руку товариша чи дружини), а яка була їй дана за давнім законом походження кожного з нас. Впізнала і потріскані нігті з чорними підківками бруду, який ніколи не могла випарити стара Ксеня, впізнала здуті вени на тильному боці долоні, впізнала червону перев'язь на зап'ясті (мама вірила, що та ниточка якщо і не обороняє її від наврочення, то принаймні заспокоює).

Рука тягнулася до неї з холодної осінньої ночі, як кволий промінь світла, хотіла торкнутися Мартиного чола чи уст, але Марта з жахом тікала од неї, бігла Городищами, збивала об каміння коліна. Йй присвічував дорогу хвостом, як свічкою, рудий кіт, вона вибивалася із сил, тікала до своєї бабці Марти, що жила по той бік горба, але

назустріч їй починала тягнутися бабина рука, пошпигана голкою, з підпухлими від вишивання пучками, і Марта поверталася, щоб бігти до прабабці Ксені, але не знала, де вона живе, а запитати було ні в кого, самі немовлята ходили Городищами.

Сон її був важкий і виснажливий.

Розчаровані школярі покидали кінозал Городищенського Будинку культури на Сарматському горбі. Монархи безсоромно опшукали їх — на афіші червоними літерами значилося: «До 16-ти р. вхід заборонено»; вони хутенько поробили уроки (завтра, напевне, занять не буде — он скільки ще буряка невикопаного!) і організовано спокусилися на Дзвінчину приманку. Весь сеанс нетерпляче очікували забороненої сцени, а виявилось — це виробничий фільм про шахту під назвою «Полюби мене!». Шахта ніби зверталася до героя фільму — демобілізованого солдата, який шукає місця в житті. Творці картини назвали свої прізвиська аж наприкінці миготливою скоромовкою, коли зала вже спорожніла і шмалький протяг гнав між рядами шелестливі обгортки від карамельок та викурював спільне розчарування старшокласників.

Дзвінка вбила комара на своїй литці, бридливо витерла руку об червону плюшеву завісу, почала рахувати вичурчені гроші.

Розклала у стовпчики дрібноту (хтось підсунув їй п'ятнадцятикопійєчну монету дореформного випуску), заходилася розправляти на м'якому, з маленькою западинкою у центрі коліні пожмакані, із запахом людського поту та духом продуктового магазину карбованці. Театрально вихоплювала з купки зім'ятий грошовий папірець, драматично скидала вгору білі руки, з довгими, паманікюрєгами у бузкове з чорною крапінкою нігтями, розмашисто терла ним об гаряче коліно, розглядала навпроти світла і любовно клала на купку.

Це не заважало Дзвінці підстрелювати оком на годинник: ось-ось мав прийти Богдан Гусляр на репетицію сольного номера — «Маршу ентузіастів» на кукурудзяному стеблі (два пружки кукурудзини акуратно підрізаються гострим ножем, підпираються маленькими плішечками, тепер поведи по цих струнах іншим кукурудзяним стеблом — охнеш від несподіванки!). Треба Сергія додому відправити.

— А чи, бува, дитина там не прокинулася, Сергію? —

театральню заламує голос Дзвінка і миє над мушлею руки після замацьканих грошей.

— Біжу, біжу, Дзвіню. Вже одна нога там,— винувато озивається Сергій із кінобудки.

— Моя материнська душа чує, що дитина плаче! — мелодраматично вигукує вона, наче стоїть на сцені перед повною залюю.— Бери другу ногу і дай дитині соску! А я почергую, може, Підкова загляне, йому восени не спиться.— Дзвінка натискує на систему Станіславського, жбурляє в бік чоловіка об'єктивну причину, розраховану на суб'єктивну психологію партнера.

— То краще я почергую, Дзвіню...

— Сергію! Я ж сказала.

— Уже біжу, вже й друга нога там!

Дзвінка перепоює карбованці чорним гумовим кільцем, ретельно підводить вищипані брови товстим олівчиком, розстібає ще один гудзик на пурпуровій кофтині, по якій розкидано чорні відбитки різних газет світу (замовляла Ярославі привезти з Одеси «щось театральне, для сцени», то Яся й купила «щось таке, як театральна тумба з наклейками афіш»).

Вслухається, як Сергій зачиняє парадні двері, як шаркотить підшвами через асфальтований майдан, як довго ще дзеленчить в'язка ключів у його кишені...

— Шановні товариші, шановні трударі солодкого, цукрового Донбасу, як називають наше Поділля! Виступа... ні, треба патетичніше... Виступає талановитий народний музикант, колгоспний комбайнер із села Городищ, володар призу «Золотий колос» Рівнопільського району (тут треба зробити маленьку паузу, щоб інтригувало) Богдан Гусяр! — виголошує Дзвінка, прогулюючись перед дзеркалами гримерної. Між двома протилежними дзеркалами її зображення так інтенсивно розмножується, що в тісній кімнатці збирається ціла агітбригада (в однакових кофтах, в однакових сукнях, туфлях, навіть з однаковими обличчями і перуками).

— Давай завісу! Ні, стривай, недопалок викину...— просовує у відхилені двері мокрого після лазні чуба Богдан Гусяр.

Дзвінка театральню зойкнула, удавано засоромилася, а точніше, швидко зіграла сцену «здивування» і підсумувала:

— Тяжко на репетиції — легко на концерті. У нас з тобою давно був аншлаг, Богдане...

Донедавна Богдан соромився цього слова «аншлаг», бо воно якось було сказане Дзвінкою у його хаті, при вимкненому світлі, коли наспіх він одкинув скрипку в один бік, а смичок — в інший, коли тягарець настінного годинника над ліжком вжалив холодом гарячу Богданову спину. Він вважав це слово сороміцьким, аж поки на одному з виїзних концертів Дзвінка, оголосивши перший номер, прибігла за куліси й вигукнула: «Анш-лаг, товариші!» При всіх учасниках художньої самодіяльності, при секретареві райкому комсомолу (останнє було найпереконливішим аргументом глибокої Гусляревої помилки). Тепер він іноді і сам його повторює... коли бункер комбайна уже повен, а машини ще й на обрії не видно, але усміхається при тому і пригадує вечір, коли холодна гирка годинника опустилася на його мокру, розгарячілу спину.

— Ти з інструментом? — Одним оком Дзвінка зазирає в дзеркало, другим тримається за гудзик Богданової шкірянки.

Він засоромився, одвів погляд у куток і сказав:

— Ми без інструмента на вечірні репетиції не ходимо.

— Двері зачинив за собою? — Навіть Богдан здивувався діловитій нетерпеливості її голосу.

Погасив у вазоні недопалок і зіжмакав на Дзвінчиних грудях якусь іноземну газетку...

— А скажи, що не поїдеш у будинок відпочинку... — закинула Дзвінка, хоч це була зовсім непідходяща нагода вирішувати долю Богданового відпочинку, і він відповів у класичному стилі городищенської дипломатії:

— «Іхав козак через місто, під копитом камінь тріснув...»

Хтось обережно, тонким музичним пальцем постукав у вікно. Першим це почув Богдан. І не тому, що він страхопуд, а тому, що володіє бездоганим музичним слухом. У ритмі стукоту він навіть вловив натяк на мелодію із опери «Запорожець за Дунаєм», більше того, вловив фальш у другому такті.

— Дзвіню, вибачай, що я вам помішав. Партитуру забув на тарілці бубона.

— А дитина?

Сергій не почув її запитання крізь подвійні вікна, затягнуті вишневим оксамитом. Дзвінка швидко струсила з обличчя переляк, театральню поцілувала Богдана в щоку, застєбнула йому сорочку на грудях, вийняла з його

кишені маленьку кукурудзяну скрипочку, вихнула йому в руки:

— Грай з кінця.

Розправила пожмакану газетку на грудях, підбила перуку на голові, знайшла зафоцькану вишневим варенням партитуру, випробувала перед дзеркалом напускне невдоволення і прочинила вікно.

— А ми тільки почали... Умовляю Богдана, щоб не їхав у будинок відпочинку. Огляд на носі...

— Авжеж, умов його, Дзвіню.

— А я й умовляю. Ох, як це мені остогидло! — вигукує вона фразу із якоїсь вже забутої одноактівки і зачиляє вікно.

— Поїхали, Богдане! — командує Дзвінка, коли Сергієві кроки зализує волога нічна тиша. Диригентська паличка в її руці тремтить, як гадюче жало.

Богдан хоче відкласти вбік кукурудзяну скрипочку, але Дзвінка набурмосює обличчя, трясє паличкою і сердито велить:

— Грай!

Маркіян Підкова закінчив свій вечірній виступ по городищенському радіо. Ще раз нагадав, що насуваються дощі і ранні морози, що він останню осінь головує і просить усіх не осоромити його сиву голову під сірим капелюхом. Перепало ланці Ярослави Козир, ланці, яка ще ніколи так не підводила колгосп, як цієї осені. Такий випад у бік фаворитки допізна обговорювався по городищенських сім'ях, бо за Підковиної поміркованості це було нечуване зухвальство. Правда, в останню хвилину Маркіян Тадейович дещо вирівняв ситуацію тим, що хату Тимоша Гонти завалили не горобці, а сам Сарматський горб, якому вона стала осоружна і псує його репутацію перед заїжджими молдаванами-базарювальниками. І що ця акція історично справедлива, бо колгосп уже завтра починає будівництво нової хати для Тимоша.

Маркіян Тадейович надкусив листок із пальми, що росла в дерев'яному кадубі у закутку кабінету, скривився і викинув у відчинене вікно.

Вітер пересунув зведення на ріжок столу, в кабінет нечутно зайшла Ярослава.

Підкова накрив лисину сірим капелюхом, присмак пальми гірчив йому язика, лівий черевик ятрив мозоля на мизинному пальці, але він навіть радів цьому, може, не

розм'якне і викаже Ярославі своє невдоволення нею. Переніс вагу худенького тіла на лівицю — хай заболить цей проклятуший мозоль, який зістругувала Романа, над яким чаклували і в Києві, коли їздив на сесію Верховної Ради, а він все одно процвітає. Мозоль охоче відгукнувся на прохання хазяїна і заболів так, аж кілька сивих волоси настовбурчилися під капелюхом.

— Ярославо! Гаплик за петельку! — випалив Маркіян Тадейович, щоб, бува, не перезлитися.

— Більше не буду, Маркіяне Тадейовичу. Поки не кінчимо помідори — ноги моєї в Адесі не буде. — Ярослава молитовно згортає руки на грудях, наче щось хоче ви торгувати (саме цей жест, доведений до професійної бездоганності, розчулює навіть черствих перекупок на одеському товчку).

«Спробуй, гаплик за петельку, посваритися з нею. От спробуй, як ти такий мудрий», — думає Маркіян Тадейович і непомітно звільняє від ваги ліву ногу.

— Посадять, Ярославо...

— Не посадять, Маркіяне Тадейовичу! — торгується ланкова і одразу жвавішає, впадає в базарний азарт, обличчя стає мінливим, по ньому прокочуються всі відтінки її настрою, вона враз молодшає і стає ще вродливішою.

— Ой посадять!

— А я кажу — не посадять!

— Хіба я колись брехав, Ясю?

— А я хіба брехала? Не посадять! — Ярослава приймає рішучу стойку торговальниці. Підкова смирніє, скидає бриля, шукає у коробці неспаленого сірника, щоб припалити одвільглу сигаретину.

— Чому ж ти впевнена, що не посадять?

— А ви не дасте, Маркіяне Тадейовичу. — Вона сказала це таким тоном, що якби Підкова був догадливішим, він би вдарив по руках і погодився на фінальний могорич. Та його запеклія виразка у шлунку, ледве тамуючи біль, він сів у крісло, Люто загасив сигарету, оглянув Ярославу з голови до ніг, поторгав себе за велике, майже прозоре вухо і сказав:

— Ой Ясько-Ясько, нема на тебе кріпкого мужика, гаплик за петельку!

— Нема-нема, Маркіяне Тадейовичу... — Зухвала печаль її слів повергла старого у довге мовчання, у глуху безвихідь Ярославиної правди.

Він знітився, втягнув шию, знов закурив, нервово затягнувся давким димом і почав вивчати колгоспну печатку, хукав на неї і прикладав на пачку від сигарет.

Тягло осінньою вільгістю від Бугу, яблука густо гупотіли по городищенських садах, чись молоде собака кусало тишу, швидко втомлювалось, але швидко й набиралося сили, щоб задзвякотіти з усього свого собачого ентузіазму. Шумить млинове колесо, перелопачуючи бузьку воду. Вітерець, видно, швендяв у млині або ж терся біля Миколи Подорожнього, — чого ж йому так густо пахнути молодю олією із цьогорічного соняшника.

Триндикає самотній кларнет із Монархового дворища, зривається на одчайдушно високій ноті і знову заходить на початок, щоб зірватися на підступній висоті.

Поскрипує вітрачок на хаті Гриня Перепаді, цвенькає чийсь транзистор біля городищенського цвинтаря.

Підкова пригадав Ярославиного чоловіка, дженджикуватого ефрейтора, що приїхав із частиною на вивезення буряка, і наказ про демобілізацію застав його за начасниченням Ярославиним холодцем (вночі, тайкома від начальства, він робив кілька ходок із плантації Ярославиної ланки, то вона його підгодовувала, підпоювала і навіть випрала одного разу гімнастерку). Він уже не зміг відірватися від холодцю (і від чарки — демобілізованому закон не писаний), так і залишився у Городищах, скріпивши і узаконивши своє городищенське громадянство невизрадною печаткою про шлюб із громадянкою Ярославою Козир.

Святкування демобілізації продовжилося весіллям, весілля — медовим місяцем, медовий місяць перейшов у піврічний випробувальний строк, який непомітно переріс у народження дочки, що трапезно святкувалося майже рік...

Однак в історію Городищ він увірвався випадком, гідним того, що городищенці й досі згадують його.

На новий рік Ефрейтор (так він і залишився для городищенців у цьому званні) зайнявся економічним аналізом свого буття. І прийшов до несподіваного висновку: все, що було не випито в минулому році, завтра буде списано і безповоротно втрачено. Заявився додому опівночі, привітав дружину й дочку із своїм поверненням (ця риса не має певної національної прописки), зустріч здалася йому надміру офіційною, бо так міг зустрічати його старшина, коли давно закінчився термін звільнення: ображений

Єфрейтор виліз на піч і заснув. Та ця частина факту і не претендує на історичну винятковість, хіба те, що печей у Городищах уже немає, остання завалилася сьогодні опівдні разом з хатою Тимоша Гонти, інші давно ліквідували самі городищенці, перенісши їх у літні кухні.

Для етнографічної точності треба зауважити, що всі городищенські печі й запічки мали маленькі віконця-амбразури, щоб, вигріваючись, можна було налаштувати розімлілу душу на філософський лад, споглядаючи із Сарматського горба навколишній світ, його очевидні та приховані переміни.

Єфрейтор заснув, як після полкових військових навчань. Він швидко розпарився у запічку, почав сікти босими ногами, командувати своїм відділенням, карати когось нарядами поза чергою. Віддавши чергове розпорядження, Єфрейтор, у командирському запалі, висадив босою ногою запічкове віконце і з полегшенням викинув ногу. Тепер могла заснути і Ярослава з маленькою дитиною.

Всю ніч тепла черинь запічка вигрівала йому боки, хата двиготіла від його хрюпіння, наче на затиллі йшли і йшли танкові колони.

А вранці, йдучи із жменем жита, щоб поноволітувати сусідів, Тиміш Гонта побачив, що із віконця стримить велика чоловіча нога із грубими, як черепаший панцир, нігтями. Кажуть, що Гонта навіть спробував полоскотати п'яту цієї ноги, але не дістав до живого, палець його ковзався по задубілій, вкритій памороззю підшві.

Єфрейтор зліз з печі, похмелився і аж тоді зрозумів, що він уже каліка.

Дзиндра назвав його Ахіллесиком, але городищенці зрозуміли лише пестливе ім'я Лесик, ігноруючи весь обсяг цього слова, прізвисько не прижилося, хоч у Дзиндриному літописі воно фігурує (пробачмо Дзиндрі це маленьке авторське марнославство).

Ярослава вилікувала чоловіка, зачекала, поки прийшов протез (сама виписала на замовлення «товари — поштою»), навчила Єфрейтора ходити, купила йому інвалідську машину — і вигнала під три вітри.

«Гаплик за петельку! А така жінка. Її енергії вистачило б на півтора десятка синів і дочок, щоб народити й дати лад. Вистачило б Яськи для сім'ї і для поля, якби... Що якби, Маркіяне? Скажеш, що кожній людині — своя мірка щастя? І заради цієї думочки ти стільки жив? Гаплик за петельку! Оце правильно: гаплик за петельку. Спробуй

тепер що-небудь вирівняти. Богдан Гусяр її ровесник, але він — парубок, міцний і свіжий, а Яська — сільська тітка з дитиною. От де гаплик. Вдвіець Гонта годиться їй у батьки. От де петелька».

І Підкова сказав майже пошепки:

— Не посадять, Ясю... — хукнув на печатку і заховав її у коробочку від вазеліну. — Поки я головую. — Він помовчав, зачинив вікно і сумовито додав: — Останню осінь...

— До неділі зберу помідори, Маркіяне Тадейовичу. Можна, я вам приберу кабінет?

— Нікада!

— Ну то залишайтеся у нас іще головою...

— Иди ти, Ясю, під три вітри. — Підкова шелестить нейлоновим плащем, довго не може влучити рукою у рукав, Ярослав кидається допомагати йому. З її іконного обличчя не сходить усмішка.

Маркіян Тадейович замикає в сейфі печатку, обережно йде до дверей, щоб, бува, ненароком не заятрити мозоля.

Перед тим як вимкнути світло, запитує:

— А що там хоч привезла?

— Нічого путнього, Маркіяне Тадейовичу... Присійбо, нічого путнього... Імпортові вії для Романи, Марті — арабські колготки кольору консервованої вишні, на зиму будуть якраз, вашому Капшуківі жувальну гуму, щоб не чадив у машині... От Дзиндрі — нічого. Замовляв китайську ручку — нема в Адесі, — винувато усміхається Ярослав.

— Ярославо! Ану хутенько, не думаючи, скажи мені правду: чого ти їздиш до Одеси?

— Ви ж знаєте, Маркіяне Тадейовичу, що я не спекулюю. Живу із колгоспних заробітків...

— То чого ж ти їздиш? Ну, мені ти можеш сказати? Я ж таки любив твою маму...

— Ви ж мені не повірите, що я їзду подивитися цирк і посидіти біля моря. Не повірите. Навіть ви не повірите. То вже думайте, що я спекулюю. В цю неділю я дивилася чеський цирк. Але ж ви не повірите. Не питайте мене більше про це, голову. — Ярослава зітхнула і заусміхалася.

Якби Підкова менше знав її, він би подумав, що ланкова просто збиткується над ним, збиткується отією невзворажною, іронічною усмішкою, що загусла на присмаглому з літа обличчі. Та він, старий, мудрий, як змії, Підкова знав, що сміх Ярослави, ланкової із його колгоспу, може навіть ширший за плач княжої жонки Ярославни;

знав він і те, що в надрах її душі вперто колобродив смуток, який вона ніколи і нікому не викаже, щоб не засмучувати інших.

(До речі, в літописі Мусія Дзиндри часто зустрічається поняття «сміх Ярославів»).

— Кажеш: імпорتنі вії для Романи...

Ярослава опустила очі, усмішка на мить зів'яла:

— Маркіяне Тадейовичу... можна я вас поцілую... ну, як дочка...

— Гаплик за петельку! От посадять, побачиш, що посадять.

8

— Ой Тимоше, Тимоше, либонь, будемо вже вставати і жити, Тимоше. Бо — осінь, бо поле не виоране, а Буг тече собі й тече, Тимоше. Треба вставати, бо поки сонце зійде, роса очі виїсть. Отак і вставай: одненьку ногу опусти, потім — другу, Тимоше... — Хрипкий, вихололий голос Гонти курів з хати крізь одвалений ріг. Мариня руками погасила свою розгойдану спідницю, вкоротила і без того дрібний крок, проковтнула нерозжований кусень яблука і стала.

— Треба, Тимоше, нагадати Круцеві про тисячу, треба, Тимоше, бо, як стане Круць головою, не верне. Ти ж не перший рік живеш у цьому світі, на горбі, Тимоше, вже немаленький, мусив би знати, що Круць — не Підкова, не оддасть, Тимоше...

Вчора увечері Тиміш зайшов до Василя Круця на склянку домашнього вина, щоб пом'янути свою хату, в якій майже шістдесят літ тому народився. Василь подав на заїдок не традиційне падаличне яблуко (його треба з'їсти сьогодні, бо завтра воно вже не знадобиться навіть на винний «плодовигідний» сурогат), а тарілку студенини з пекучою аджикою і після другої склянки сказав:

— Віддам я вам гроші раніше, як думав. У Рівнополі рішили, щоб я був головою після Підкови. Не дуже мені хочеться, але... прийдеться. Що зробиш, час летить, треба поспішати, не можна засиджуватися на досягнутому. Не журіться, хату вам поставимо...

Мариня занишкла біля низького Тимошевого муру, в розцелині якого проросла калічквата берізка, озирнулася, чи не заскоче її тут хтось із ранніх городищенців,

лякнулася Мартинового опудала, що розпачливо розвело руки біля конопель, але швиденько заспокоїлася, скинула хустку з вуха, слухала:

— Ой Тимоше, Тимоше, навіть Маркіян каже, що горб росте, бо чого ж було тобі, хато, валитися? Скільки стояла — і на тобі! Все мусить мінятися у цьому світі, щоб він не встиг нам надокучити за коротке людське життя. От уже й Підкова зав'язує останнього гудза, нитка закінчується. А Буг тече, Тимоше, а горб, Тимоше, росте. І чого тобі, хато, було валитися? Стільки моєї пам'яті в тобі, а ти трісь — і випустила її. От ми і встали, Тимоше, давай будемо штани обживати...

Тиміш і досі не зауважив зелених пагонів верби, що провисали над його ліжком (вночі навіть лоскотали йому високе чоло). Він був переконаний, що ріг хати завалився, бо прийшов час, бо, напевне, саме цей ріг колись збудували першим і вчора йому треба було впасти за цілком зрозумілими законами. Гонта глибоко поважав закони світобудови, яку випробували його предки, і піддавати їхній досвід сумніву в нього ніколи не було потреби, навіть сама думка про це провалювала його в смуток. Словом, світ цей бозна-коли створено, перевірено, обжито, він є і буде, існує він для того, щоб у ньому жити. Жити і бути добрим.

Тиміш виходить крізь вивалений ріг хати, одводить рукою вербову гіллячку, що пнеться в очі, глухий, підсліпуватий псисько вловив у повітрі Тимошів запах, радісно підмів хвостом п'ятачок перед своєю будою, потягнувся усім тілом, ковтнув повітря і гавкнув.

— Добрий день, Тимоше! — сказав до себе Гонта, взяв порожнє відро, хльостко прокашлявся і пішов до криниці під кленом.

Тиміш уже застав криницю отут, під старим кленом, посеред подвір'я. Ще за його пам'яті вона поїла весь верхній ярус Городищ, і нижні криниці були начеб її філіалами, хоч вода в них була не гірша. Хіба то криниця в баби Кашшучки, коли прив'язи відро до ремінця від штанів — і зачерпнеш повнісіньке води? Хіба то криниця, коли бачиш, як джерело ворухить мокрим піском, коли видно, як воно дихає?

На свята нижні Городища піднімалися аж сюди, до Гонтиного двору, щоб набрати води на тісто, на драглі, на борщ або й на закваску для весільного городищенського

бімберу, який буде заправлено бальзамом із шкірки зеленого горіха.

Оце таки криниця, бо якщо Гонта не дасть тобі такого ланцюга, якого можна накинути на Сарматський горб, і він буде намистом на його грудях, то води ти не витянеш, хоч би зв'язав усі свої жили до купи. Кинеш мідяк у вологу пащу криниці — встигнеш передумати всю свою біографію, поки криниця озветься до тебе своїм глибоким, далеким голосом.

Тепер стежка до неї заросла, бо кілька років тому Підкова обсотав Сарматський горб трубами, водогін ввійшов у побут городищенців так звично, наче цей винахід римлян занесли сюди ще сармати разом з виноградною лозою. Гринь Перепада, наприклад, провів собі воду і до хліва, і в майстерню, і на кухню, і навіть до ліжка (коли Мариня загостює в когось, йому не треба скакати на одній нозі із пластмасовим тазиком, щоб ополоскати на ніч «ходову частину» свого тіла). Василь Круць швидко підхопив це надбання цивілізації, розвинув його — і з весни до осені на його подвір'ї плюскотить водограй. Правда, це його відкриття ще буде удосконалюватися, бо у городищенському водогоні бувають перепади, а Круцева дружина любить влітку вивішувати на шворках зимові пальта, шубу, Василів кожух, ковдри; приходять з роботи — все їхнє добро як після потопу. Кожуха заносять до хати всією родиною — такий він свинцевоважкий. Василь чекає, поки сплунуть у дитячому садку гіпсову статуетку голенького хлопчика, якому треба буде просвердлити дірочку, вмонтувати краник і поставити на гранітний камінець посеред невеличкого бетонованого басейника перед хатою.

Отож майже не віриться, що кілька століть мешканці цього горба скрипіли корбами, дзвонили порожніми відрами, вгиналися під в'яленими коромислами. Не віриться що Мусій Дзиндра колись, майже щоденно, гарикався із своєю жінкою, яка всоте нагадувала чоловікові, щоб приніс води від Гонти (Мусій звично умгукав, перегортав сторінку книжки і читав далі). Цей дріб'язковий факт не удостоївся в літописі навіть згадкою, бо багато місця відведено будівництву і пуску водогону.

Тимошеві протягли водогінного гусачка аж під ворота, але він бере воду з криниці. Це не данина його патріархальній звичці, просто він любить діставати студеницю корбою, поки відро опуститься донизу, поки набереться по

вінця, поки встоїться вода, поки викрутиш відро до цямрин, — можна вволю нагомонітися із собою.

Зараз він зупиняється біля своєї криниці, чіпляє сухий ланцюг за дужку відра, опускає погляд спершу до Бугу, відпочиває, вбувається на змілілій, але по-осінньому чистій, аж синій, воді, аж тепер дає поглядові степову волю, хоч то вже завелика і пізня розкіш для його прилинялих, втомлених за п'ятдесят років ужитку очей.

Мариня давно з'їла яблучко, яке їй дала на дорогу глуха Капшучка, вже й качан викинула на Гонтин город, змерзла, а Тиміш, як на зло, не помічає її. Вона прислухається, чи не росте горб ось зараз, під її ногами.

Котиться яблучко вулицею...

Впав камінчик із Гонтиного муру...

Кущик сухого полину біля її ніг раптом випростався, хруснув, обм'як і знову заснув своїм гірким осіннім сном.

З опудала на Мартиному городі впала шапка і покотилася в коноплі; рудий Мартин котисько облизався на всю пащу, поважно, як лев, підійшов до шапки, обнюхав, підбив лапою і звинувся у ній спати...

Дерев'яний орел з червоним, як турецький перець, дзьобом заворушився на Мартиному підвіконні...

А яблучко все котилося і котилося дорогою, обминаючи камінці, недопалки, коров'ячі кіз'яки і розгублені бурячини.

Хіба цих доказів для Марині мало?

«Теперка я вже точно кау: він росте! Щоб я з цього місця не зійшла — росте!»

— Доброго здоровлячка, Тимоше, я кау... — загонисто вітається Мариня.

Тиміш мовчить, дивиться в глибоке провалля криниці, з-поміж камінців, що поросли мохом, повипиналися грубі коріняки клена; вони обплели горло криниці, як удави. Поскрипує корба, розгойдується дашок, помальований у сребрин, дві металеві ластівки, здається, ось-ось злетять із нього і вже не повернуться на своє сидало. Глухий Тимошів пес все-таки виловлює вухом подзенькування криничного ланцюга, бо там є шматок його колишнього прив'язку (Тиміш цього літа вже не припинав його, а ланцюг доточив до криничного).

Мариня нечутно підходить ближче, розглядає розвалену хату, з якої стримить ще зелена вербичка, обвита сріблястою павутиною. Мариня відчула, як виходить крізь вивалений куток міцний і давній дух Гонтиного житла,

Йї навіть стало шкода старого домовика, який, вона вірила в це, живе на горіщі кожної хати, в якій є хоч одна людська душа. Може, у найновішій городищенській хаті — в двоповерховому Круцевому котеджі — домовик ще й не оселився і не оселиться, але в Тимошевому житловиську, яке не перебудовувалося з довоєнного часу, він доконче мусить бути. Можливо, він є навіть найголовнішим домовиком у Городищах. Хотіла хоч в уяві побачити ту химерну істоту, але не змогла.

— Лиш не злякайтеся, Тимоше... То я кау: доброго до-світку!

— Ой Мариню, Мариню... — зітхає Тиміш, наче Мариня вже була сьогодні отут, але на хвильку одійшла й появи-лася знову.

— Чулам, я кау, що сьогодні дощ буде, Тимоше. Раді-во казало в баби Капшучки, і руки вночі Капшучці кру-тило. Вітер із Жмеринки, я кау, повернув — не інак, як бути дощу, а буряк, я кау, некопаний. А правда, що Круць буде головою?

— Якщо вибереш, Мариню, то буде, — дипломатично ухляється Тиміш, бо він не хоче, щоб ця чутка виходила від нього: треба ж буде забирати гроші у Василя, а це може стати причиною ще однієї відстрочки. Зосереджено посіпує за ланцюг, водить ним, як вудкою, на яку щось клюнуло, але відро чомусь легке, він би навіть подумав, що воно зірвалося з ланцюга, якби криниця не гула гли-боким зітханням порожнечі.

Каркнув ворон на Мартиному осокорі. Мариня лячно озирнулася, але вірона не побачила. На порозі хати стоя-ла Марта у строкатому, застебнутому на верхній гудзик халатику, сонно потягувалася, халатик задирався так ви-соко, що білі Мартині стегна сліпили Мариню, і вона со-ром'язливо відвела очі.

— Оце ж постояльці до Марти приїдуть, я кау... якщо Еля не виїде в Німеччину, бо Марті привиджається мами-на рука, а горб таки росте, я кау, а Іллі Капітану виріза-ли грижу і апендицит — і живий лишився, бо Єва йому манзарів вчора занесла, я кау, бо Тура хочуть з роботи знімати, навіть пістолет забрали, я кау, що Яська привез-ла з Одеси атомний самогонний апарат, лиш боїться його спробувати. Вчора Підкова її додому проводжав, а Богдан Гусляр, я ж кау, до півночі з Дзвінкою на скрипці грав, а Сянька мотоцикл завіз аж до молдаванів, бо, я ж кау, Капшук в'яже жінці кофту, а про маму забув; Дзиндра

ніби помирився з учнями, а Романа, каут, ночувала у Подорожніх, бо їхній старший син приїхав...

У Марині зібралось багато інформації, проігнорованої глухою бабою Капшучкою, в якій і заночувала цієї ночі посильна сілради, бо допізна загостювалася, а Тиміш — перший стрічний, що трапився на Марининому шляху додому. Тому вона й квапиться виповісти йому все, про що довідалася, бо ось-ось зійде сонце, Городища почнуть новий день осені — і гріш ціна у базарну годину цьому дневі, якщо він не витрусить на сиву голову Сарматського герба кілька новин.

Тиміш, правда, один із найневдячніших Марининих слухачів (навіть глуха баба Капшучка іноді влад агакне або ж схвально похитує головою, як конячина у спеку), бо погляд його завжди провисає над Марининою головою, як охлялий білизняний шнурок, бо запитайте його, що вона сказала, і він відповість: «Ой Тимоше, Тимоше...», бо схвилювати його можна лише словом «смерть» або «бмерла», «помер».

Тому Мариня просто збувається новин, щоб вивільнити свою пам'ять, очистити і провітрити її для дня, що гряде із Рівнополя, але затримується на залізничному переїзді, перечікуючи одеський поїзд під дубом Кармалюка.

Тиміш крутить корбу, насторожено позирає в криницю: рука чомусь не відчуває ваги відра, може, відчепилося; дістане він його аж влітку, коли заходиться чистити криницю (знайдуться тоді й окуляри та молоток, а можливо, й люлечка, яку не може відшукати у хаті ось уже цілу осінь).

Порожнє відро вигулькує із криниці, з нього вихлюпується пригріклий смуток.

— Ой Тимоше, Тимоше,— тяжко зітхає Гонта і кладе тремтячу руку на серце.

Порожнє відро летить у прірву криниці.

— Я ж каала, що горб росте. Хіба ж не каала? Росте.

Тиміш викручує ще відро. Знов порожнє. Зазирає в нього — на дні припишкла маленька жабка-чищавка, господиня старої криниці, господиня джерела, яке невсипущо очищала і молодила (Гонта часто виймав її з водою, говорив з нею, клав на теплу долоню і опускав у відрі в криницю).

— Ой Тимоше, Тимоше, втекло кудись наше джерело, Тимоше...

— Я ж кау,— акуратненько стверджує Мариня. День для неї починається прекрасно: з самого досвітку така новина!

Марта тримає в руках свого гагагана Піня, годує його з долоні цьогорічною кукурудзою; старий ворон стріпнув крилами і довго стежить, як його маленька пір'їнка повільно летить до землі.

— Хіба йому зле було в нас, Тимоше? — печалиться Гонта над порожнім відром із маленькою жабкою на дні.

— Іч, похатниця, ти думаєш додому добитися чи ні? — рипить на вулиці механізованою ногою Перепада і розмахує кийком, на вістря якого насаджено корок від шампанського.— Ходи-ходи! Я тобі зараз так запаяю-у-у, що й глуха Капшучка почує твій голос. Ходи-ходи, трясця твоїй матері в реле і в тумблер...— Гринь войовничо збиває набакир кашкета без козирка, волосате вухо червоно спалахує, як стоп-сигнал Романиного помаранчевого «Запорожця». Він грізний, як біблійський месник із всеможною патерицею, чаклунська сила якої в корку від шампанського.

— О-о, розходився! Так я тебе й злякалася! — горойжить Мариня, але відступає на Тимошів город.

Замашисто, на всі Городища, регоче Марта зі свого порога, кукурікає півень з-під її руки, прокочується яблучко між механізованою і живою ногами Гриня, поліетилековий корок лунко зривається з кінця Гриневої патериці, летить навздогін за Маринею, вона підхоплює обіруч спідницю і, ковзаючись на підгнилих падалицях у Гонтиному саду, котиться донизу, вперто повторюючи: «В Гонти втекла вода... в Тимоша вода втекла...»

Верхня частина тіла Іллі Капітана прокинулася першою, бо її поїдом їв голод, саме відчуття голоду розполовинювало його досі цільну, монолітну істоту техніка із штучного запліднення колгоспної і приватної худоби. Нижня частина його тіла тихенько дрімала під теплою лікарняною ковдрою, потаврованою на різках чорним інвентарним штемпелем.

— Істи...— прожебонів Ілля спеченими устами, зачувши тихі, крадучкі кроки медичної сестри.

— Спати...— одказала далека спадковниця Гіппократа, висока й гнучка, як хмелина.— С-с-спати...— ще раз повторила вона. Голос її ковзнув на літері «с», і Капітан зрозумів, що вона — це і є та гадючка, що вигинається над

ніби помирився з учнями, а Романа, каут, ночувала у Подорожніх, бо їхній старший син приїхав...

У Марині зібралось багато інформації, проігнорованої глухою бабою Капшучкою, в якій і заночувала цієї ночі посильна сільради, бо допізна загостювалася, а Тиміш — перший стрічний, що трапився на Марининому шляху додому. Тому вона й квапиться виповісти йому все, про що довідалася, бо ось-ось зійде сонце, Городища почнуть новий день осені — і гріш ціна у базарну годину цьому днів, якщо він не витрусить на сиву голову Сарматського горба кілька новин.

Тиміш, правда, один із найневдячніших Марининих слухачів (навіть глуха баба Капшучка іноді влад агакне або ж схвально похитує головою, як конячина у спеку), бо погляд його завжди провисає над Марининою головою, як охлялий білизняний шнурок, бо запитайте його, що вона сказала, і він відповість: «Ой Тимоше, Тимоше...», бо схвилювати його можна лише словом «смерть» або «бмерла», «помер».

Тому Мариня просто збувається новин, щоб вивільнити свою пам'ять, очистити і провітрити її для дня, що гряде із Рівнополя, але затримується на залізничному переїзді, перечікуючи одеський поїзд під дубом Кармалюка.

Тиміш крутить корбу, насторожено позирає в криницю: рука чомусь не відчуває ваги відра, може, відчепилося; дістане він його аж влітку, коли заходиться чистити криницю (знайдуться тоді й окуляри та молоток, а можливо, й люлечка, яку не може відшукати у хаті ось уже цілу осінь).

Порожнє відро вигулькує із криниці, з нього вихлюпується пригірклий смуток.

— Ой Тимоше, Тимоше, — тяжко зітхає Гонта і кладе тремтячу руку на серце.

Порожнє відро летить у прірву криниці.

— Я ж каала, що горб росте. Хіба ж не каала? Росте.

Тиміш викручує ще відро. Знов порожнє. Зазирає в нього — на дні принишкла маленька жабка-чищавка, господиня старої криниці, господиня джерела, яке неспіваючо очищала і молодила (Гонта часто виймав її з водою, говорив з нею, клав на теплу долоню і опускав у відрі в криницю).

— Ой Тимоше, Тимоше, втекло кудись наше джерело, Тимоше...

— Я ж кау,— акуратненько стверджує Мариня. День для неї починається прекрасно: з самого досвітку така новина!

Марта тримає в руках свого гагагана Піня, годує його з долоні цьогорічною кукурудзою; старий ворон стріснув крилами і довго стежить, як його маленька пір'їнка повільно летить до землі.

— Хіба йому зле було в нас, Тимоше? — печалиться Гонта над порожнім відром із маленькою жабкою на дні.

— Іч, похатниця, ти думавш додому добитися чи ні? — рипить на вулиці механізованою ногою Перепада і розмахує кийком, на вістря якого насаджено корок від шампанського.— Ходи-ходи! Я тобі зараз так запаяю-у-у, що й глуха Капшучка почує твій голос. Ходи-ходи, трясця твоєї матері в реле і в тумблер...— Гринь войовничо збиває набакир кашкета без козирка, волосате вухо червоно спалахує, як стоп-сигнал Романиного помаранчевого «Запорожця». Він грізний, як біблійський месник із всеможною патерицею, чаклунська сила якої в корку від шампанського.

— О-о, розходився! Так я тебе й злякалася! — гороїжить Мариня, але відступає на Тимошів город.

Замашисто, на всі Городища, регоче Марта зі свого порога, кукурікає півень з-під її руки, прокочується яблучко між механізованою і живою ногами Гриня, поліетиленовий корок лунко зривається з кінця Гриневої патериці, летить навздогін за Маринею, вона підхоплює обіруч спідницю і, ковзаючись на підгнилих падалицях у Гонтиному саду, котиться донизу, вперто повторюючи: «В Гонти втекла вода... в Тимоша вода втекла...»

Верхня частина тіла Іллі Капітана прокинулася першою, бо її поїдом їв голод, саме відчуття голоду розполовинювало його досі цілну, монолітну істоту техніка із штучного запліднення колгоспної і приватної худоби. Нижня частина його тіла тихенько дрімала під теплою лікарняною ковдрою, потаврованою на різках чорним інвентарним штемпелем.

— Істи...— прожебонів Ілля спеченими устами, зачувши тихі, крадучкі кроки медичної сестри.

— Спати...— одказала далека спадкоємниця Гіппократа, висока й гнучка, як хмелина.— С-с-спати...— ще раз повторила вона. Голос її ковзнув на літері «с», і Капітан зрозумів, що вона — це і є та гадючка, що вигинається над

тонконою чарочкою на всіх аптечних емблемах, які йому доводилося бачити.

— Ні, їсти... бо вмру... — Ілля сказав це так щиро, що сестра хутенько причинила за собою двері, наче боялася стати свідком його смерті під час свого чергування.

Відчув, як запав його гарячий, перебитований скальпелем живіт із надгризеним місяцем вродженої плями над лівим ребром.

— Хочу їсти. І знати, чи злучили вредну Примулу з бугаєм. Ет, з ким тутка говорити — всі ялові! — відчуття голоду полишило Іллю лише на коротку мить, коли він згадав про норовисту Елину корову, вим'я якої мало не волочиться по землі (як заскочить у шкоду — відразу знати, бо на конюшині, вівсі чи суданці залишаються крапельки молока).

Сьорбнув із беззубої чашечки теплої, несмачної води, уявив, як Крुць веде до бугая Примулу, і почав приневолювати себе заснути.

Єва в цей час смикала молоденьке цибулине пір'ячко (воно не переводиться навіть у різдвяні морози в маленькій теплиці, на будівництві якої вони й посварилися з Іллею), вибирала цупкішеньке і соковите, бо у великій мідній мисці вже сходило тісто на манзарі для Романи та Іллі (а точніше, для Іллі та Романи).

Вчора знову прийшов лист від їхнього з Іллею сина Святослава, що працює у Японії дипломатом (нейлонові японські куртки, які літом прислали у городищенський магазин, — то його заслуга. Єва в цьому не сумнівається). Конверт був обшурганий і замацаний, бо на ньому зображено кілька японських краль, які підморгують, коли їх перехилити в різні боки; не інакше як усі поштарі (від Владивостока до Городищ) надовго затримували в своїх руках синовий лист, не інакше як красуні японки підморгували кожному стрічному на предовгій дорозі. Єва кілька разів починала читати листа, але знову й знову на словах «Великі й святі мої мамо-тату! Через холодний океан, через непрохідну тайгу, через п'ятнадцять тисяч кілометрів тягнусь до вас руками, щоб обняти» кров опаліло тіпалася в скронях, карі очі самочинно звужувалися, як у японки, підборіддя починало тремтіти, а серце ставало набагато більшим за Єву... Відкладала листа, підмітала хату, мила руки і знову... спотикалася на перших синових словах.

Зараз вона спече манзарі для Романи та Іллі (тьху, для Іллі та Романи), прочитає листа і підкладе його в передачу чоловікові.

Ілля вже почав засинати, коли його ніздрі вловили крутий запах парфумів, які знову нагадали йому про голод і про верхню частину тіла.

Він кволо розплющив очі й побачив над собою Романине обличчя. В щіливку помістилися лише довгі голубі вії та ніс із крутими, округлими ніздрями. Він злякався, вирячився на лікарку: чи, бува, не зі скальпелем вона підступається до нього? Забув про голод, але побачив у Романиній руці термометра і знову захотів їсти — ще дужче, ніж перед цим.

— Котра година, хворий Капітан? — запитала вона так, що Хворий треба було б писати з великої літери, а капітан — з малої.

— Вісім... бо дуже їсти хочу. Корову злучили? Примулу із Зевсом, Романо Пилипівно?

Лікарка визирнула в коридор, стригнула довжелезними віями, глянула на стінний годинник.

— Ти ба! Правильно! Рівно восьма... — здивувалася і ще раз змахнула штучними віями.

Закотила лікарняну сорочку на животі хворого, сторожко обмапала вроджену пляму над лівим ребром (під час операції не зауважила), притулила праве вухо до грудей, а тоді повела нижче — до вродженої плями, до запалого пупа, до заклесного шва.

— А котра зараз година, Капітане?

— Вісім годин і дві з половиною хвилини! — відповідає Ілля, наче перед його очима косить стрілками час великий годинник, хоч мовить він це навад.

Романа ще раз визирнула за двері:

— Точно! Клянуса своїм золотим годинником, точно! — вигукнула лікарка і притьмом притулила вухо до живота Іллі. Прислухалася. Щось тихо вовтузилося у череві Капітана, булькало, як у городищенському водогоні в червневу спеку, а потім... вона почула віддалене, монотонне поцоккування годинника.

— Ви нічого не відчуваєте, Ілля батьковичу?

— Голод...

— І більше нічого?

— І більше... голод. Я помру, як не дасте хоч борцику!

— Котра з а р а з година?

— Дайте їсти, скажу...

— Дамо, товаришу Капітан. Котра?

— Вісім і... і... чотири...

Романі здалося, що він зумисне чекає, поки стрілка стане проти четвертої позначки.

— Дайте їсти, бо у вісім і п'ять хвилин я помру!

Романа злякано труснула штучними віями, відчула, як щось сіпнуло повіку лівого ока, дряпнуло губу і впало на живіт Іллі Капітана, на його уроджену латочку. Синтетична вія погойдувалася на животі хворого в лад із його диханням.

З ляку Ілля вже не відчував навіть своєї верхньої частини тіла, забув про голод. Йому здалося, що Романа розвалюється на частини. Прикрив свої очі долонею, привиділася йому Мариня, східненько промовила: «Я й кау, горб росте...» Тепер він чекав, що ось-ось на нього впаде бетонована стеля лікарні.

Метелик вичиберяв із старого шолома на телевізорі крізь надгризений іржею отвір для ока, поворушив крилами: в крила. Можна летіти, але не хотілося.

Дзижчить самотня муха у міжвіконні, її густа осіння печаль розначно волає у безвість. Ніщо не пробуджує в душі Мусія Федотовича приступу такої нестерпної самотини, як безнадійне гудіння мухи у прозорому резонаторі вікна, та ще й в глухий ранок пізньої осені, коли сам ти хворий осінню і знаєш, що вилікує тебе лише майбутня весна, до якої треба дожити. А він уже давно зголосився на тому, що найважче для його серця — чекання. Подумати лишень: треба перебути цілісіньку зиму (дощі, морози, віхоли, довжелезні ночі, змлявіння сонця, перепад біологічного циклу), постаріти на сто обертів Землі, пережити мільярд ударів свого старого серця і — найстрашніше! — постаріти.

Він сидів на ослоні, як на коні, навіть права рука була висунута вперед, наче тримав невидиме повіддя дикого огира, що тривожно заірже, закусить гаряче вудило, перемахне через високий поріг хати, змолотить копитами Сарматський горб — і Дзиздрина сивина розвіється на вітрі, затріпоче в степу, як коротва.

Крізь вузькі шпарини його очей сочилася задума чорних, прикритих утомленими повіками зіниць...

...Сопе орда за його спиною, гидають селезінки в коней, людський піт змішується з кінським і значить слід через увесь дикий степ; цей запах довго тривожитиме степових вовків та круків, що чигають у ковилі та в оксамитно-

голубому небі. Ірже під ним ослів і на бігу пасеться, стипаючи сліпучими зубищами спалахи червоних маків.

Куді шабельки висвистують на вітрі, лається в християнського бога старий ординець із хрестоподібним шрамом на щоці, скалічені пташенята борсаються в полеглій ковилі та в кінському посліді, риплять мокрі сідла, круки висять у небі, наче підв'язані на кінську волосінь, хльосткі канчуки оперізають задихані кінські черева.

Росте на обрії Сарматський горб із хрестом вітряка на маківці. Ах! Той стопроклятий хрест невірних! До помсти! Хай зжере його праведний вогонь, хай вітер рознесе його на всі сторони світу, хай недовірки стануть на коліна, і їдять землю, і цілують його ноги, і зрікаються свого проклятого ідола, розп'ятого на хресті! Вперед! Ніяких сумнівів, бо всевидаючий Магомет розчавить тебе своїм поглядом, як кінське копито комашину. Обертається хрест на горбі, спотикається стілець на передню ногу. До помсти!

Стілець перестрибує через Буг і влітає в Городища.

Шабля сама сіпає його руку і косить хрести на кладовищі, косить хрестате опудало на городі Марти Гусляр, стілець ошаліло топче перехрестя доріг, зашморг старого ординця зриває із хати Гриня Перепаді вітрячок (пощо він схожий на хрестика?), хтось уже палить учнівські зшитки з арифметики, бо там є знаки додавання.

Виходить із лазні голий Тимош Гонта, дивиться у степ, закриває руками не свою срамоту, а серце і каже:

— Ой Тимоше, Тимоше... Орда, Тимоше. Треба йти в партизани... — і важко переносить погляд на ліс за Бугом. — В партизани, Тимоше...

Перехитується на скрипучій нозі Гринь Перепадя, кидає об землю безкозирним кашкетом:

— Скільки можна воювати? Скільки?! В реле і в тумблер! — Заводить вертоліт, забирає дітей із дитячих ясел і злітає в небо. Возноситься над Городищами і кричить:

— Кончать це діло треба! Скільки можна?! Ще від минулої війни є каліки, а вони знову починають...

Пошрамований ординець ганяє в степу за Сяньком Барвінським, що вершникує на мотоциклі, жбурляє навздогін сліпучий зашморг, заарканює ним кермо мотоцикла, Сянько зозла газує, тягне ординця за собою, вислизає загнаний кінь з-під вершника, тіло ординця охляло волочиться за мотоциклом.

— Оце тобі дебет і кредит, бузувіре!

Сергій Монарх стоїть у воротах свого двору, слинить губну гармошку, вчиться грати якусь тягучу, безпросвіт-но довгу монгольську мелодію. Дзвінка диригує ним.

Богдан Гусляр заїздить кукурудзяним комбайном із тилу, запускає блискучі ножі під копита ординських коней, пошльовує на долоні й приспівує:

— Іхав козак через місто, під копитом камінь тріснув. Да гей-ге-егеге-ей...

Василь Круць вискакує охляп на поровисту колгоспну ляху і зникає в напрямку Рівнополя:

— Я — у Савчині хутори! За підмогою-у!

Іван Капшук стоїть на старій автомобільній шині, нервово в'яже на спицях кольчугу на свої груди.

Микола Подорожній зводиться навшпиньки, і ординські зашморги досягають лише його колін. Він неквапливо заряджає мисливську рушницю.

Сашко Тур хапається за кобуру, кричить до сина, що визирає з-за рогу хати:

— Поклади на місце пістолет! Я кому сказав. От зараз спущу твої штаневята...

Та вже підоспіла із степу орда, затопила усі Городища, постягувала із хат телевізійні антени, що також схожі на крести.

Мусій спішується. Стілець полегшено зітхає.

Ординці ведуть натовп бранок.

Хтине Мусієве око пильно обмацує кожну. Он в тієї лице; як сонце над Азією, але ноги, ноги... Ні! Її посила-тиму до греків, по товари...

Невже в цьому проклятому улусі не знайдеться чогось путнього? А казано, що ці невірні славляться дівами. Брехня!

Стривай! Он ховається за спинами бранок пишногоубе створіння, вилите з меду та з їхнього проклятуцього лада-ну і мирри.

— Як тебе звуть?

— Мартою. А що — влюбився?

— Ти як розмовляєш зі мною, рабине?

— А як умію. Ти ж першим заговорив. Я можу й за-мовкнути.

Кинулися з оголеними ятаганами ординці, заломили по-лонянці руки, почали зв'язувати її ж таки довгою косою.

— Геть, собаки! Не замацуйте своїми руками її тіло! Відведіть до мене в намет.

Ніхто ще так не зухвалів перед молодим, вродливим, як сонце над Азією, ватагом орди, військо невдоволено зашипіло, заскреготало зубами, гупнуло кулаками під кінські ребра і попросило свого бога, щоб допоміг їм угамувати невдоволення.

— Такий молодий і красивий, а братимеш мене силою? І не встидно тобі,— сказала полонянка, коли догорів вітряк на Сарматському горбі, коли на завойовані Городища впала ніч, нашипившись на списи вартових, що тайкома прислухалися до тиші в Мусієвому наметі.

— Я такий красивий і всеможний, що ти зробиш це сама.

— Ніколи! У нас це роблять лише з любові.

— А я люблю тебе.

— Це неправда. Я вірю лише рівним собі або слабшим.

— Я люблю тебе, і тому ти рівна зі мною.

— У нас до коханої приходять наодинці, а ти прийшов із ордою. Отже, можеш взяти мене силоміць. І попереджаю: я кричатиму, щоб чули усі Городища. Тоді мені простять і не цуратимуться, як прокаженої.

— Тоді я стану рівним тобі.

— Тебе прокляне твоя орда.

— Хай. Тільки зірви свого осоружного хрестика із шиї.

— Цього ніколи не буде. Хіба зірвеш сам, як завойовник.

— Спи. Я не чіпатиму тебе.

— А я й не боюся.

— Спи...

— Відпусти мене до наших. Я не хочу завтра ховати очей від Підкови.

— Ну і йди ти... під три хрести...

Уранці орда збігла із Сарматського горба, як брудна дощівка, взявши із собою лише Дзвінку Монарх як заложницю.

З усіх кранів у Городищах потекла вода, змиваючи сліди навали.

Дзіндра останнім перемайнув на стільчику Буг, а на городі в Марти одразу ж постало опудало у монгольській соболиній шапці, у припахлих кінським потом шароварах, на руці замість годинника теліпалася куца шабелька...

А ввечері у причілкове Мартине вікно постукали.

Вона повернула вишмульганий дерев'яний верблик, побачила перед порогом куций осліничик. Вже хотіла знову замкнути двері, коли міцні чоловічі ручиська перегнули

її стан, пропахлі тютюновим димом уста вп'ялися в її губи, і долівка вислизнула з-під ніг.

— Я прийшов без орди. Я покинув її під Балтою...

— Це вже не має значення. Мариня роздзвонила усім, що я ночувала в твоєму шатрі. У світлиці тобі послано постіль.

Стрельнув засув її кімнати, і Марта впала на ліжку. Туго затягувала коси, що пахли любистком, довкола тонкої шиї. Ридання трусило її тілом, під дверима чувся залечений шепіт. Стільчик пощипував спориш під вікном, вітер розгойдував шабельку на руці опудала.

Під ранок її рука намацала засув, і молодий Мусій, смагливий, як серпнева ніч, став на коліна біля її ліжка...

А коли на підвіконні завиднівся червоний дзюбок орла, Марта наче знавісніла: люто лушпарила його руками по смагливих щоках, тусала кулаками в груди, випхнула за поріг, поправила хрестик на грудях і заходилася обмивати своє біле слов'янське тіло.

Того дня вона зняла з города опудало, викинула в Буг шабельку. Кілька діб блукала в Монгольському лісі, їла березові бруньки, щоб скинути дитину, але через літо, через зиму і весну у неї народився русявенький карокий хлопчик, якого нарекла Мстиславом (він і заснував суцїй донині рід Дзиндрів, що множився не лише в Городищах, а й у дальших світах під різними прізвиськами, аж поки праправнук того русявнього хлопчика не потрапив в історію, як джура Богдана Хмеля).

Кажуть, що мати того хлопчика співала над його колискою отакої:

Наїхала орда на Україну,
Попускала коней по долині,
Розвісила сідла на калині,
Запалила гнізда солов'їні...

...Метелик сидів на тім'ї Мусія Федотовича, стриг крильцями, щоб бути легшим і часом не дошкулити старому вчителеві.

Дзиндрина уява втомилася, він відчув, що сидить на своєму хисткому ослинчику, а у міжвіконні пронизливо дзижчить осіння муха. Знову мерз у пучки пальців та в кінчики вух.

Зіскочив з ослона, копнув його черевиком під живіт, розчинив вікно і випустив муху в Городища.

Розгорнув товсту книгу, обтягнуту козячою шкірою, що кілька років гуляла на бубні колгоспного духового оркестру, і почав писати.

На першій літері золоте перо авторучки прорвало сторінку наскрізь.

9

Еля Губа випила холодного жмеринського ситра, воно полоскотало їй язик і піднебіння, шаснуло прохолодою в горлі і стало тепліти.

— О майн гот, пора у вирій...— присіла на чемодан, щоб одбути городищенський звичай у всій його ритуальній первозданності: перед далекою дорогою треба посидіти на чемодані (навіть коли туди напаковано сирих яєць або спілих помідорів) і помовчати.

Сидячи на чемодані, Еля знову мордувала свою німецьку точність: чи все поклала, чи не забула чогось дуже важливого для неї?

Вузлик землі із Сидорової могили...

Фотоплівки із Городищами та численними городищенцями...

По кожному овочу з поля, по кожній фруктині з саду: картоплина, яблуко, цибулина, огірок і помідор, колосок і качан кукурудзи, кріп і маківка, корінець хрону і тернина, конопляне сім'я і головка соняшника, морквина і бузька тараня, сушений любисток і пляшка городищенського бімберу, пучок барвінку і шмат сала з кабана Миколи Подорожнього, головка часнику і буханець домашнього хліба, грушева ложка з городищенського ярмарку та пляшка городищенської води, кілька Сидорових фотографій, шлюбна каблучка, писанка глухої баби Капшучки та кілька вирізок із різних газет, де писали про передову доярку з колгоспу імені Устима Кармалюка Ельзу Губу. Наче все необхідне взяла.

Правда, одягу зібрався такий тлустий клуначисько, що загородив простору світлицю. Щось треба було залишати, а що саме — вона не могла вирішити.

Сидить на чемодані, опершись ліктями на коліна, обхопила долонями щоки, слухає, як перекочуються в її голові думки.

— О майн гот, як тяжко!

Її ретельне, розважливе в усьому серце зненацька загнулося, злякано стислося, наче його штрикнули голкою; Еля жадібно ковтнула повітря (риба на березі!), стиснула долонями голову і вже хотіла закричати «пробі!», коли серце спроквола заворушилося знову, а за мить уже стугоніло з усієї сили в Елиних грудях. Його чути було на всю хату, на всі осінні Городища.

Еля випила келих жмеринського ситра, бо останнім часом упувала на його цілющі властивості, але серце не вгамонилося, жмеринське ситро лише додало йому снаги.

— О майн гот, невже тут мене й поховать?

Кволо переставляючи ноги в кашцях, обшитих кролячим хутром, підійшла до ліжка і впала на перину, що пахла від її рук свіжим коров'ячим молоком. Дивилася на стелю, минулого тижня вибілену сліпучою, як сніг, глиною із підніжжя Сарматського горба, долонями гасила полум'я на щоках, стеля перед очима погойдувалася, як простирадло на вітрі.

На білому екрані стелі з'явилися Сидорові очі, вони обросли Сидоровим обличчям, яке обросло Сидором, а Сидір обклався старим, повоєнним корівником та кількома тільними корівчинами, що печально зорили на нього своїми сльозливими вирлами і підхоплювали на підпухлі язики Сидорові поли, які Еля щовечора налатувала синьою рубчиковою матерією.

Удвох вони йдуть до кагата із мерзлою «мериканкою», Еля веде за руку невидючого чоловіка, підтримує, аби не поковзнувся на льодових облизнях, що зблискують у болоті, як висаджені шибки. Набивають лантух водянистою мерзлятиною:

— Та побільшечки накладай, Елю, я кріпкий, лиш то, що не бачу, а так — кріпкий. Накладай, не бійся...

Назад вона веде Сидора на налігачі, бо руки його зайняті гузирем лантуха, з якого цівками збігає крохмалеста вода і вибілює Сидорову фуфайку та халяви намазучених кирзаків. Сидір постогнує волом, мацає чоботом стежку:

— Було, Елю, більшечки накласти. Бачиш — іду нормально. Було іще вкинути з пуд — менше б тобі водити мене.

Еля тягла шорсткий налігач, обліплений коров'ячою вовною, виривала ноги з в'язкого болота, остуджувала свій погляд у розгаслому подільському чорноземі і проклінала

ту фатальну, о майн гот, годину, коли їй було врятовано життя.

— Скільки ще до корівника, Елю?

— Та вже рукою можна дістати,— брехала вона удавано бравеньким голосом, що картавив ще за кілька звуків до «р». А може, й не брехала, бо в її заплаканих очах корівник то віддалявся аж до обрію, то впирався аж у віниці.

— Ідь, Елю, додому. Присійбо, я не пропаду між своїми. Буду кошики плести, упряж шити, сопілки і свистульки на продаж... не пропаду.

— Ти мене сюди не вів, то не відправляй назад. Сама прийшла, сама й піду... як треба буде.— На останніх словах поверталася до Сидора, щоб він розчув їх, а для певності повторювала ще раз: — Якщо дуже буде треба... А що мені? Віднущу мотуз — і вільна...

— То покинь! Покинь того мотуза!

— Не галасуй, нагодуємо корів, а там видно буде, о майн гот...

Еля випила валер'янки, але серце не заспокоїлося. Розстебнула блузку на грудях, хлюпнула на них жмеринського ситра, яке видалося їй мерзено теплою, як пійло для корів.

Знову уявився ранок, розбита рівнопільська станція, дорога до незнайомих їй Городищ, в які вона збиралася довести Сидора (лише довести, віддати його матері, погостювати день-другий, побачити цю слов'янську країну — і назад! Назад у Саксонію!). Тоді вона вперше й побачила цих маленьких, рябих (Сидір і його земляки вимовляють «рабих») корівчин, які ледве тягнули за собою плуги на масних подільських полях, стікали потом і клейкою слиною. Їй здалося тоді, що цей народ ще перебуває в печерній добі або в матриархаті (самі жінки на полях).

Вони йшли розбитою ґрунтівою, Сидір тримався за Елину руку і розпитував, яка вона, його земля. Еля старанно брехала: стоять двоповерхові фільварки, пасуться ситі стада корів та овець, посіви — як вода — краю їм не видно. Сидір усміхався невидючими очима до сліпучого сонця і казав:

— Бачу-бачу, Елю...

Першим стрівся Сянько Бірвінський, їхав на велосипеді в район. Сидір так обіймав його, так пригортав до грудей, що своїми орденами й медалями подряпав до крові Сянькове лице (і досі видно шрам на підборідді).

Барвінський уже не поїхав до Рівнополя, а завернув велосипеда на Городища, погнав по баюристій дорозі, крапельки його крові виднілися у пилюзі, як розгублені вишні.

На блаженському, розгойданому містку через Буг Сидора і Елю зустрічали всі живі Городища. Тут-таки, на хисткому місточку, Сидір скинув пілотку, утер нею губи, поклав руку на Елине плече і сказав односельчанам:

— Це — мої очі. Хто їх образить — образить мене! Вона вільна у виборі, хоче залишитись між нами — її право. Захоче повернутися — не посмієм провести її недобрим поглядом. Усе.

Вона не могла залишити Сидора на руйновищі розтрощеної хати, і перший рік збіг у клопотах: ставили новий дім, читали репортажі з Нюрнберзького процесу.

Восени вона почала збиратися у Саксонію, справила собі одяг, зладнала валізу, але не зважувалася сказати про це Сидорові.

Вересневої ночі сторожко переступила поріг Сидорової кімнати, підійшла до ліжка (Сидір не спав, навпомацки вчився в'язати кошики із верболозу).

Напевне, Елі підказав їй жіночий інстинкт: на всіх материках, у великих і менших (бо малих не буває) народів у цей одвічний спосіб (утаємничений завісою ночі) жінки намагаються залагодити із чоловіками найскладніші проблеми, про які вдень і згадати бояться. Правда, вона ще не знала, що жінки, як правило, виходять переможцями з такої ночі, і тому... програла.

Уранці вона відклала свій від'їзд іще на рік. Вранці вона вийшла до колгоспних корів. Хай простить їй «о майн гот», в ці дні вона навіть обережненько підпускала до себе думку: «Добре, що він не бачить, можу при ньому не соромитися... Добре, що він не бачить моїх довгих, викривлених зубів...»

Зараз Елину уяву підпалили ті ешалілі осінні ночі з уривчастими шепотами, із запахом верболозу, із рипінням дозрілих яблук на зубах, із приглушеним шумом Бугу, із Сидоровими словами, які він повторював, як закляття: «А війна таки кончила-ся, Елю» — і з несподіваним ранком, що тулив своє бліде обличчя до шибки їхньої хати...

І зараз вона відчула — серцю її полегшало.

Поволеньки встала, скинула капці, обшиті зеленим кролячим хутром, озула масивні туфлі на грубезній підосшві, відкрила ще одну пляшку жмеринського ситра, але

не вишила, взялася рукою за вушко чемодана (для неї найважливіше — відірвати його від землі і вийти за поріг), але підняти його не змогла.

— О майн гот, як я знесиліла. Піду ще видною корів, а завтра — в дорогу...

Баба Капшучка недослухається голосу третьої зозулі на двинтарі. Дві кують, а має вступати третя — тиша. Така вже тиша, що гати з гармати — не порушиш. Кричи прокляття своєму ворогові — не почує.

Іван Капшук мляво жує гумку і розгадує кросворд у свіжому номері журналу «Україна», який пахне друкарською фарбою.

— Те-екс,— переганяє жувачку на правий рядок зубів,— тепер підемо по горизонталі, остання літера «зе»... Столиця Франції. Париз. Тьху, неправильно по вертикалі...

Із самого ранку Івана мучило передчуття, що він забув щось украй важливе. «Книга корисних порад домогосподарці» знайшлася на задньому сидінні, але це його не заспокоїло, спробував в'язати кофту для жінки — вовняна нитка плуталася під пальцями (не тому, що якраз переходив до в'язання нагрудних вигинів), не міг ізвладати з собою, поцупив у конторі свіжий журнал, щоб розгадати кросворд, але нічого не сходилося ні по горизонталі, ні по вертикалі.

Може, забув вимкнути газову плиту, коли смажив яечню із салом на сніданок?

З'їздив додому.

Ні, плиту загасив, правда, балон не загвинтив. Та ще хатній замок було повернуто лише на один оберт. Зняв білизну зі шворки, бо щось небо бурмоситься. А так — усе чин чином. Чого ж гризота його не полишає?

Та ще й Підкова забув про нього, поплуганився пішки на бурякові плантації — хтозна, чи й повернеться до вечора.

І Барвінський десь запропастився на своєму мотоциклі, пролетів біля контори не зупиняючись, крикнув своєму заступникові: «У кварталному звіті помилка. Собівартість гречки на три кошійки менша!» Махнув роззutoю ногою, наче підвів ризику, і зник у напрямку молдавських Сорок, де сьогодні бучне бессарабське базарювання. А заступник Барвінського для Капшука вже не фігура, хоч би й просив підвезти — то Іванова добра воля.

Ну, що б він міг іще забути?

Поснідав, хату замкнув, газ перекрив, шмаття зняв із пиворки, Підкову бачив, має його вказівку: чекати тут, біля контори. Може, зайти у шинок пивком потішитись? А як у район доведеться їхати? Підкова загризся із міліцією — вась.

Хто ж буде головою після Підкови? Зрештою, байдуже, кого возити. В Круця, правда, діток багацько: того покатай, того до школи відвези, того зустрінь біля поїзда, того відтарабань у Комаргород до технікуму, того — в дитячі ясла... А що зробиш — треба.

Такого, як Підкова, вже не буде, але жити ж треба, Іване. Знову сідати за кермо грузовика встидно, це — повернутися до того, з чого починав. Балачки підуть...

Може, він забув, що треба з Круцем поговорити, видати що і як?

Василь Круць (до вчора його ще називали лікар Ойнетреба) сидів у своєму кабінетіку, вертівся в кріслі (то високо піднімався над столом, то опускався по шию під стіл), підставляв упріле обличчя під струмені пружкого повітря, яке перелопачував шпаркий вітрогон на підвіконні.

Іван скаблучив вказівного пальця, обережно підніс його до оббитих чорним дерматином дверей, акуратненько постукав.

— Ласкаво просимо! — почувлося з кабінету.

Іван шанобливо переступив поріг, розігнув вказівного пальця, відчув, що в нього упріли долоні, але витирати їх об штани не наважився.

Круць кілька разів обернувся в кріслі, щоб воно піднялося вище, вийшов назустріч Підковинуму водієві: як не-як, а Маркіян Тадейович поки що голова, а Іван його возить, при нагоді може замовити добре слово. Аякже, в цей вирішальний момент усе важливо, іноді дрібниці вирішують більше, ніж загодя продумані, вивірені найстабільнішими канонами чинники. Он ціле літо він ставив капкани на вєпра, щоб схрестити його із свійською льошкою, а сьогодні виявилось, що найпаршивіша, довгорила, як слон, первістка сама побігла у ліс до дикого кабана і зникли обоє в непролазній гушавині. Хтозна, чи й повернеться, може, доведеться пристрелити.

— Мо', вам Василю... («як же старого Круця звали? Каністра? Ні. Калістрат!») Калістратовичу, треба машину, то я вільний... Підкова, знаєте, засинає в машині. А коли йде пішки, не засинає.

Василь ревниво реготнув, крутнувся, і крісло піднялося вище. Заохочений цим сплеском Круцевої щирості, Іван продовжував:

— Якось, знаєте, на жнивях дід ухоркався за ніч на токовищі. Таки вхоркався, знаєте... Вранці я його забрав біля контори, а він каже: їдь, Іванку, довкола сіножаті. Я їду, бо голова сказав, моє діло — шайбочка... Раз об'їхав, другий... А тоді питаю: куди ще їхати? А він: отак і їздь, хай люди бачать, що голова не спить, що голова на місці...

Круць розгонисто засміявся, крутнув кріслом, воно почало опускатися. Враз викинув убік ногу, загальмував і закрутився в протилежний бік, але сміх устиг зів'янути, і він сказав уже серйозно:

— Нічого не зробиш, старість...

— Так вам, Калістратовичу, нікуди не треба?

— Поки що... не треба...

«Ойнетреба!» — подумав Капшук і завертів круг пальця в'язочкою ключів.

— А взагалі, Іване, засидівся ти на водійському кріслі. Пора б висуватися. От хоча б на посаду завгара...

Та асфальтованою доріжкою йшла сюди Еля Губа, і розмова їхня урвалася. Круць багатозначно підморгнув Іванові, вимкнув вітрогона і почав порпатися в паперах.

Іван повертався в Городища, машина в його руках була такою слухняною, що йому здавалося, наче веде автомобіль хтось інший, а він сидить праворуч, жує гумку, думки вільно вигулюються на пасовиськах радості. На мості, де кілька хлопчаків вудили рибу, Іван навіть заспівав: «Ой не треба-треба-треба-треба!», але подавився гумкою, закашлявся і ледь встиг вивернути кермо, щоб не втелюпитись у бетонні поруччя мосту.

Однак біля контори, коли машина вкотилася у затінок крилатої липи, його почало гризти відчуття: що ж він все-таки забув?

Ага, поставити машину на ручне гальмо. Смикнув на себе важіль, обплетений червоною вовняною ниткою, заходився в'язати жіночу кофту, але нігті перерізували тонку нитку і клубок чомусь підскакував аж до очей.

Та тряся його матері! Що ж він міг забути?! Що?!

Аванс отримав, грошей ні в кого не позичав, обіцянок не давав ніяких. Тьху, що це з ним?! Як наврочено.

І раптом згадав: уже рік, як він не був у своїй матері — в старій Капшучки — на північному схилі Сарматського

гърба, біля кладовища (нове Іванове обійстя вигрівається на полуденному сонці з одеської сторони). Він чи не щодня пролітає на машині біля її воріт, бачить з віконця, як мама або воловодиться з качками, або грабається на грядках, або вигрівається під сонцем на потинькованій сажею призьбі — отже, вона жива-здорова, можна їхати далі, бо часу мало, бо Підкова запіанюється в район, чи в область, чи на ферму, чи в поле. Таке життя якесь закруговерчене: то сівба, то жнива, то осінні польові роботи, можна сподіватися тільки на зиму, але її вже вкотре пожирає або капітальний ремонт машини, або розгадування довоєнних кросвордів, які залишилися не заповнені ним з дуже поважної причини — Івана ще не було тоді на світі (більше того, навіть молода Капшучка ще не мала його не тільки під серцем, а й на думці).

«Треба зупинитися якось біля матиного дворища, коли буду їхати без Підкови... чи без Круця Ойнетреба-треба-треба-треба... Але хай уже докопаємо буряк».

Думка про те, що він таки заїде до матері (вивезуть з поля буряки, поки будуть «сватати» на голову Круця, отоді й можна вділити матері якусь годину), остаточно виколошкала з Іванової душі відчуття чогось ним забутого. Він дістав свіжу пластинку жувальної гумки, впхнув її в рот (перед цим економив, надламував по четвертинці), азартно заремигав, обрізав нігті на руках і відчув: тепер піде в'язання.

Спокій його став таким незворушно чистим, аж дрімучим...

— Понавигадують усякого... «Париж», «Париж»... можна ж було назвати «Париз», щоб зійшлося по горизонталі...

Білий, з чорними кружалами біля очей та з чорним хвостом кінь Псих знічев'я поскубував придбаний осінню спориш на осонні перед млином. Він уже давно не псих, але що вдієш, коли коні, може, лише тим і зрозумілі людям, що їм, як і погоничам та вершникам, не доводиться вибирати свого імені, а залишається учитися відгукуватися на нього. Лошачком він таки посіпав нерви у пастухів та конюхів, ув'язувався то за савчинецьким, то за теклівським, а то аж за високогреблянським табуном чи в'зом, зникав на кілька днів, а потім на двиготливому галопі влітав серед ночі в Городища і буцався вологими губами у материне вим'я, хоч кобильчина давно його

відлучила, відгородилася новою жеребністю від того ж таки вороного дончачка.

Потім він охоче ходив під вершником, пишався ним, басував, коли назустріч їхала підвода, вигравав м'язами і нервово гриз вудила; але казився в шлеї, не раз перевертав воза, рвав посторонки, нервово мочився і хвицав задніми ногами (погонич завжди сідав аж на озадді ва-сага). Але якось восени, коли облягли Поділля потопні дощі та сльоти, коли невикопаний буряк гнів у масному, як коломазь, чорноземі, коли нічим, окрім воза, не заїдеш на поле, Психа надірвали. Він упав мордою в болото, довго парував під дощем. Виваленого в багнюку, його привезли на конюшню, хотіли прирізати. Поки шукали колія, він з останніх сил звівся на ноги, стріпав із себе твань і втік.

Повернувся через кілька днів вимитий дощами, білий, як лебідь, упізнали його лише по чорних обводах довкола очей та по чорному хвості, бо це вже був зовсім інший кінь, що спокійно давався запрягти себе навіть дитині.

— Псих прийшов! — упізнав його один із конюхів, і то мало означати, що це ім'я йому носити вже до скопу.

Кілька літ ним підвозили товари до магазину, а тепер передали у млин, де він стає в потрібі лише вряди-годи: підняти запліснявілу заставку при зміліванні Бугу, завезти олію до колгоспної комори чи ворочок млива якісь жалісливій молодиці в сусіднє село. Така нагода трапляється нечасто, тому основне його теперішнє заняття — щєбати спориш на вигоні, викачуватися на березі Бугу між гусьми та дітлахами.

Психові набридло кутуляти щєлепами, він зітхнув, підкосив передні ноги, форкнув і ліг. Почав дрімати під запах осінньої землі, всіяної деінде сухими гусячими равликами.

Згадав цю кінську Психову біографію сьомий син Миколи Подорожнього, Устим Подорожній, який перший рік лікарює у Закарпатті й виступає на змаганнях за збірну республіки з баскетболу. Цих два його заняття монолітно об'єднуються третім — знайти наречену під свій дво metroвий зріст.

Перед поїздкою баскетболістів за кордон Устим відпросився на днину до батька (на цьому потерпіли три його старших брати, які також виступають у цій команді, тренер залишив їх як заложників на олімпійській базі у Кончі-Заспі) і вийшов підмінити старого в млині. Однак,

поки він встав, поки зробив фіззарядку, поки побігав над Бугом, поки прийняв душ і поснідав — Микола вже встиг відпустити кількох помельців, бо млин і досі не вгомнився — вертить кам'яними щелепами, як знавіснілий динозавр, встигай лишень засипати коша, який ковтає мішки, мов штольня.

Устим згадав зигзаг Психової долі, бо вона чимось схожа на переміни і в його власному характері, а відтак і в поведінці.

До сьомого класу Дзиндра не міг натішитися Устимчиком, пророчив йому майбутнє філософа або ж гуманітарія з буйною, хоч і заземленою фантазією, з постійним потягом до самопізнання, з насолодою виставляв йому жирні п'ятірки, розповідав якийсь історичний факт, а потім просив Устима переповісти перед усім класом, як би це виглядало в його, учнівській, уяві. Ті уроки залишилися у золотому фонді Дзиндриного вчителювання, повторити їх уже неможливо, бо немає головного виконавця — Устима.

Три роки навчання в старших класах Подорожній-сьомий присвятив, щоб доценту розтросити марнославну ілюзію Мусія Федотовича, ніби він — учитель знаменитого філософа-гуманітарія. Устим закохався в молоду викладачку анатомії, яка червоніла і дивилася у вікно, коли пояснювала тему «Статеві органи людини», писав їй велемовні любовні листи без жодної граматичної помилки, вечорами стовбичив на кладовищі, куди виходять вікна баби Капшучки, в якій заквартирувала молода анатомичка, розбив цеглиною голову студентові (цілий курс приїздив на збирання буряка), який сказав про вчительку якусь сороміцьку побрехеньку. А коли Дзиндра виступив проти Устима на шкільних комсомольських зборах, — увечері теж був жорстоко покараний.

Устим знайшов свою стару новорічну маску, але вона вже була затісна на нього (а крім того, Дзиндра міг і запам'ятати маску свого фаворита), натягнув на обличчя мамину капронову панчоху, в той самий спосіб замаскував молодшого брата, і вони зробили засідку на історика. Мусій Федотович тоді ще любив прогулятися перед сном по опівнічних Городищах, помилуватися нічним світилом, помріяти про вічність цього благословенного світу під місяцем і заснути із спокійним серцем: поки що все гаразд на цій планеті.

Устим з братом засіли в терновиську біля лікарні, вичекали, поки Дзиндра мине їх, заскочили його ззаду,

накинули на очі шматок чорного вельвету (залипився від нового батьківського піджака), мовчки одібрали в Мусія Федотовича китайську ручку із вічним пером і зникли в терновій гущавині.

Кілька днів у Городищах звечора замикалися всі двері на засув, кілька днів ніхто не ходив ні до кого в гості, кілька днів Мусій Федотович приглядався до учнів старших класів. Заспокоївся він аж тоді, коли зауважив на руках Устима глибокі подряпини.

Його виступ на комсомольських зборах, вечір, колюче терня, подряпини... Ці черепочки Дзиндра легко склеїв... і заспокоївся.

Лише на випускному балу, захмелівши від шампанського, шепнув Устимові:

— Устимчику, поверни китайську ручку, я тобі іншу дам, теж із натурального золота тобі ж проби.

— Ви хочете, щоб я знову на вас образився, Мусію Федотовичу? — відказав Устим і повів у таков не по літах пишнотілу однокласницю.

Він і не думав учитися далі, просто поїхав на літо до старшого брата, Подорожнього-п'ятого, а в кінці серпня повернувся у Городища за пожитками, повернувся вже студентом-стоматологом (лиш батько знав, що вирішальним балом при вступі його сина до інституту був двометровий зріст; в Ужгородському університеті перед цим розвалилася баскетбольна команда).

Найменшому, дев'ятому синові-школяреві батько іноді каже:

— Ану-но вилізть мені на плечі та подивись, що там старші брати за Карпатами роблять, бо мені їх Говерла вастує...

Устим приїхав недарма, старий Подорожній уже кілька разів писав йому про появу у Городищах лікарки Романи Лебедин із «Запорозжем» помаранчевого кольору, ріст її метр сімдесят шість, лиш треба відучити її від цигарки. А так, приміром, крути жорна — крупа буде...

Вчора відбулися оглядини і знайомство, Микола вчинив балювання з такої нагоди (жаль, не було Барвінських, бо Сянько гасає на своєму скаженому мотоциклі), Романа впилася домашнім Миколиним вином із виноградних кущів, посаджених на честь кожного сина. Устим перчив карпатськими анекдотами, не вимінаючи в них сороміцьких місць («ми лікарі, нам можна...»), сам пропонував сигарети Романі, потім допізна вони вдвох сиділи

в альтанці, обвитій виноградом... У Миколи навіть появи-лася підозра: чи вберегла Романа свій виноградник від напористого, свавільного Устима...

— Цап меле, цап меле, коза насипає! Привіт вам, тату! — стає на порозі Устим і розпускає блискавицю на спортивній куртці з Державним гербом на грудях.

— А маленьке козенятко в бешкет... бола грає... — кумедно вторить синові Микола і стріпує борошно із штанів.

Йому нетерпеливиться довідатися, що думає про Роману Устим, але він змарнував стільки сили на виховання у своїх синів делікатності й такту в усьому, що піддався він зараз на позолочений гачок своєї батьківської цікавості — і дорослий син побачить у нього замаскованого фарисея. Тим більше, що Устим дався йому найважче, сиві Миколині скроні — то запечені знаки Устимового розбишпацтва (опріч історії із Дзиндрою, ще було викрадення машини з подвір'я Капшука, бійка на весіллі старшого брата, спалення класного журналу...), але за якимись незбагненими законами людського серця Устима він любив найбільше. Не раз думав, що, можливо, винен в усьому він сам: треба було не слухати Барвінського і назвати сьомого будь-яким іменем, тільки не Устимом.

— Ставайте-но, Устиме Миколайовичу, до одвірка та перевіriamo, чи ви ще ростете.

На берестовому одвірку млина справді є драбинка зарубок, що позначають ріст кожного із синів під час останніх відвідин Городищ.

Микола притуляє сьомого до одвірка, перевіряє, чи той, бува, не зіп'явся навшпиньки, і, не дивлячись на позначку, ремствує:

— Е-е, братику, починаємо всихати, треба притьмом женитися, Тарасик тебе на весну наздожене...

— Тат, нас по кілька разів на день міряють на тренуваннях. Від літа я доточив півтора сантиметра. То вап млин у землю востає, — хапає батька під пахви і силується підняти, але Микола впирається, присідає.

— А женитися таки треба, сину, бо я хочу дожити до дев'яти онуків-хлопців, щоб зібратися нам, дев'ятнадцятьом мужчинам, і я повідаю кілька таємниць нашого роду. Так що «за Сибіром сонце сходить — хлопці, не вівайте»...

— А я свій план виконаю, тату. Я це діло поставлю на

конвейєр, але...— Устим витягнув угору довжелезну руку, підскачов і торкнувся пальцями високої млинової стелі,— ...але прощавай, баскетбольний кошик, і здрастуй, господарська сумка...

Нечутно вкотився аж під поріг млина помаранчевий Романин «Запорожець», вкотився, як велика марокканська помаранча, що раптом луснула, вижбухнула із свого нутра тонкий запах парфумів, а потім вийшла із її шкаралуці й сама Романа.

— Я приїхала по могорич, добродіі!

Микола встиг прикусити язика, на якому вже вертілося: «Отак за одну ніч в альтанці... змололи?! От часи пішли...»

— Режим, татуню, режим...— розводить довгими руками, наче обертає млиновий камінь, Устим і насторожено позиркує на тата.

— Кидай у борщ свої баскетбольні лаври. Оце в Канаду прокатайся і — комедія фініта.

«Ну й невісточка появляється на родинному обрії Подорожніх. Буде, Миколо, ранкова і вечірня перекличка особового складу родини. Сам ти й заварив цей кандьор. Правда, Устимові такої й треба. Пригинайся, Миколо, пригинайся або вскакуй у коляску до Сянька...»

— Я умовила нашу городищенську стоматологічну гусочку. Вона поїде у твоє, Устиме, Мукачеве, а ти бери мішок зубного цементу і сюди, в Городища, на її місце. Вже з обласним зубодером домовилася.

Устим якось одразу понижчав, руки обвисли, як посичені іржею млинові ринви. Вчора він таки торочив звічев'я, що непогано було б повернутися до батьків, бо шестеро старших братів розкотилися по світі, як баскетбольні м'ячі,— кожен уже знайшов собі виямок чи гніздечко і пускає корінь, а батьки таки старіють... Але чимсь треба було розчулити Романа, оглушити її сентиментом, щоб непомітно переступити найостаннішу смужку відчуження, за якою лише беззахисна, підвладна твоїм губам і дотикам твоїх рук істота. Мало чого може натеревенити нетерпеливий мужчина за мить до цілковитого оволодіння жінкою. Ще й не таке може наобідцяти, знаючи, що і він, і вона забудуть про обіцянки, як тільки залишаться наодинці. А ця троянська лошиця вже вїхала в його долю...

— Могорич то й могорич! — ляснув себе по сухих стегнах Микола, підхопив під пахви два мішки і засипав їх у кіш...

Сашко Тур слухав, як повзе по його вишневій щоді комашка. Думав: розчавити її чи ні? Не хотілося запаскудити щоку комашиною смертю, але й терпіти наругу над своїм обличчям — навіть якби снав — не дозволить. Обережно згріб пальцями дрібне створіння, гидливо розтулив кулак — на долоні причаїлося подятковане чорним накрапом сонечко. Сашко кволо ворухнув губами, щоб його посмішка була зрозумілішою йому самому, додав: — Пора тобі, браток, вшиватися на сплячку, бо задушать.

Пустив комашину на теплий погон, і вона завмерла між трьома зірочками.

Тепер він усміхнувся ревніше і подумав: «Те-перете...»

Гринь заустив мотора «Умки» і радісно пошкріб себе за вухом, у яке набивався тріск та схлипування машини. Колись це була знаменита емка, яку Підкова хотів здати на брухт, але Гринь віддав школярам залізничя удвоє більше, і розшарпаний шарабан ті ж таки піонери вкотили на його дворище. Впізнати тодішнього механічного динозавра майже неможливо, бо Гринь його так переінакшив, що не впізнав би й основний конструктор цього винаходу. І, щоб замести сліди, Гринь назвав свій винахід «Умка», що розшифровується так: «Універсальна машина, котора автомат».

В «Умку» Гринь вклав усю свою уяву про досконалість сучасної техніки, а особливо про її універсальність: нею можна пиляти дрова, орати, вивозити гній, білити хати, обприскувати сад, теребити кукурудзу і різати вапняк на яріжні бруски хати — словом, легше перерахувати, до чого «Умка» не придатна у Гриневому господарстві, ніж назвати її технологічний репертуар.

Машина вивозла із гаража, як допотопне страховисько із печери. Гринь вершникував на ній у маленькій брезентовій кабіні, вертів волохатим вухом, бо вловив, що мотор хоче обманути його на одному такті внутрішнього згоряння.

— Поїду на поле-е! Щось мені не наравиться звук Гусляревого комбайна, — каже Гринь, коли намацує здоровою ногою столочену землю свого подвір'я.

— Гриню, а от пістолет ви б могли виточити? — Сашко видирає реп'яха із поли своєї шинелі (щойно повернувся з помідориська, де Ярославина ланка закидала

гвилими помідорами двох шоферів, які не встигають вивозити в овочесховище ящики з перебрапими плодами; ледве помирив, на щастя, в одному грузовику кепські гальма, налякав шофера маленькою дірочкою в талоні — обішлося).

— Ге, який ти хитрий, Сашко! Не можна! Ми державні закони знаємо. Там — усе запаєно. — Гринь рипить ногою, несе відерце води, щоб залити в радіатор.

— Ну, а якби прийшлося. Кров з носа. По закову те-перете...

— Ні-и, не можна! Запаєли!

— А якщо тільки деталі?

— Кажі, Сашко, скоріше, бо я вже їду...

Тур зняв сонечко з погона, випустив його в спориш, де ще сновитали солдатики в розгалунених червоних мундирах, підійшов до Гриня і шепнув йому у волохате вухо:

— Мій товариш, ви його не знаєте, із Ямпільського району, загубив затвор... самі розумієте... те-перете...

— А то: «чи можете, чи можете»...

Гринь перехняблюється на верескливу ногу, підбиває безкозирного кашкета, манить за собою Тура потовченим замазученим пальцем.

Весь Гринів гараж обставлено дерев'яними полицями, що нагадують бджолиний стільник. Напевне, склад районної «Сільгосптехніки» скидається на енний філіал Гриневих скарбів, розфасованих з таким педантизмом, що навіть Еля Губа вигукнула б: «О майн гот!»

Сашко присвиснув, імітуючи міліцейський свисток, і Гринь з докором озирнувся на нього: чого ти?!

— Лиш не знаю, чи є. Вчора ввечері приїздив старшина з Рівнополя, дещо взяв із ящичка «з непонятними деталями».

Сашко ще раз свиснув, але цього разу на його посвист навіть могла б вийти з хати Сашкова дружина (саме так він викликав її колись на побачення).

— Правда, я сьогодні дещо знайшов під кущем бузини у себе на городі. Теж «непонятне». І поруч — твій хлопчик, звиняй, купку наклав...

Тур почервонів (при його соковитих рум'янцях зробити це було вкрай важко) і низав погонями.

— Ну... ти тут вибирай. Що не треба — покладеш на місце. А я в поле. Либонь, у Гусляра раннє запалювання. — Гринь втиснув у кабінку своє тіло, потім довго втя-

гував протез ноги, притовк на тім'ї безкозирний кашкет і вигнав «Умку» на вулицю.

Мариня встигла сховатися за ріг хлівчини, непрожоване яблучко перегатило їй горло.

Підкова ішов полем і відчував, що назирці за ним тюпають його Старість. Кілька разів заледве стримував себе, щоб не озирнутися і не запитати: «Ну, чого ти хочеш? Гаплик за петельку!» Бряжчала в'язка ключів у кишені, занудно храбустів нейлоновий плащ, як квашені пелюстки капусти на чиїхось здорових, ще не латаних пломбами зубах.

Він ішов по гречаній стерні, яку б годилося переорати, але всі людські, кінські й залізні сили, які підвладні йому в Городищах, кинуті на цей проклятуцій буряк, за який йому й присвоєно Героя кілька років тому, і ніхто вже його не переконає, що сіль добувати важче, ніж цукор (може, через те він уже багато років не бере в рот цукерки, а чай п'є без солодошів). Не вагаючись, оддав би він цю Зірку тому, хто нарешті винайшов би путній бурякокомбайн, яким можна було б до осінніх дощів вкласти в кагати біля асфальтівки цей буряковий подільський матерік, отримати свій цукор і гроші з цукроварні й приступати до осінніх весіль та до проводів в армію. Якби-то, гаплик за петельку!

Маркіян Тадейович ступає податливою гречаною стернею, уже прив'ялою і збляклою на дощах та осінньому сойці, столоченою колгоспним стадом, гусеницями тракторів та волокушею, чує, як млоїть його зболений плунок, а за кілька кроків позаду, на відстані маленької тіні Підкови, плуганиться його Старість.

Йому здається, що цієї осені його, Підковина, Пам'ять запрацювала з якоюсь незбагненною чіткістю, і Маркіян Тадейович скрушно думав: це не на добро, напевне, незабаром усе почну забувати... Від такого здогаду серце починало скімлити і Старість знахабніло підступалася ближче.

Цієї осені він міг пригадати все, що хотів. Варто було лише зосередитись — і перед ним поставали люди, яких зводила з ним доля, їхні голоси, кольори очей, мовлені ними слова, барви неба над їхньою головою, погода, настрої — усе бачилося так, наче щойно пережив, наче ріка часу не встигла перекотити гримотливі валуни десятиліть,

а лише гоїднула, проряботіла дрібними хвилями, щоб ще більше очиститись.

І чомусь найбільше і найчастіше згадувалися ті, кого вже немає на цій землі, бо земля стала ними, а не вони нею, згадувалися ті, хто вже на такій далечезній відстані, що не докричиш, не доплачеш, не дотягнешся навіть мислею, а можеш торкнутися лише Пам'яттю. І нічого тут не зміниш, гаплик за петельку!

Згадував їх Підкова тому, що дедалі більше, гостріше і болісніше думав про себе.

Він небагато нагрішив, якщо взяти до уваги те, що майже все життя відбув на одному місці, отут, на Сарматському горбі над Бугом, на очах двох чи трьох поколінь, якщо взяти до уваги його посаду і крутий, загонистий норів епохи, яка йому випала,— він таки небагато нагрішив. «Шкодуєш? Можна було більше... Гаплик за петельку!» — роз'ястрував він себе на самоті і наступав на ногу так, щоб натиснути на мозоль і забути її від болю.

Не поправиш уже одного: він часто хитрував, точніше, умів замаскуватися за незлобивою селянською лукавістю, яка не ховалася від істини, але й не брала її урочистим штурмом, а терплячою, непоказною облогою. Це не була загодя запланована норма його поведінки, іноді він не любив себе за це, навіть зараз не вважав це достоїнством, але там, позаду, вже нічого не підітреш гумкою, не поправиш (написавши навскоси «виправленому вірити» й приліпивши печатку), не перепишеш начисто.

Маленьке Підковине лукавство нікому не чинило зла, про його напускну простакуватість, либонь, знали всі, кому це було потрібно, але завдяки саме отій очевидності Підковиних хитрощів ніхто не говорив про це вголос, не писав безіменних депеш у район та область. Може, тому, що кожен думав: усе це так просто, що при нагоді я можу скористатися його методом.

Підкова завжди вивертав ситуацію так, що з неї обсипався помпезний лоск, вона враз поставала у безпомічно комічному вигляді — найкомічніше у ній поставав сам Підкова. Тоді найрозумніше було розвести руками і сказати: ну, що ти з нього візьмеш, із цього хитрющего, екзотичного подільського дядька, про якого розповідають анекдоти в обласному центрі, до якого рвуться журналісти, щоб потім не розвішувати вуха у товаристві, а й собі вклеїти якусь напівнебилицю про Підкову. Однак за першої ж потреби кожен, хто вважав, що маленькі Підковині хитро-

щі посильні і йому, печально розводив руками: або перебирав, або ж недобирав! І починав поважати Маркіяна Тадейовича ще більше і відданіше.

Ясна річ, що ця Підковина вудка давно вже б урвалася, якби колгосп імені Кармалюка хоч раз опинився в нижній частині районних зведень. І сам Маркіян Тадейович прекрасно знав про це.

«Будь воно неладне, гаплик за петельку. Але... але де б я вже був, якби не обхитрив Бурчака. Не перебільшуй! Там, де зараз Бурчак, ти б таки не був. От тобі й зигзаг: колишній начальник виробничого управління району очолює сторожів великого обласного заводу. А зав'язалося у нас із Бурчаком — не приведи господи!»

І пригадав він, як уперше зайшов до кабінету Бурчака. Побачився йому зараз і переставлений по-бурчаківському кабінет, і Бурчак у модному тоді повоєнному френчі (одразу впізнав роботу рівнопільського одноокого кравця Фроїма, який завжди приказував: «Що ви міні кажити, що воно погано лижит, я шив, щоб воно ходило на вас, а ни лижало»), і Бурчаків погляд, що промацував Підкову, і... Підковині заболочені кирзові чоботи, що винувато стояли на новому килимі. Погляд Бурчака опустився нижче Підковиних халяв, либонь, забруднився в болоті і став витиратися об новий килим.

Маркіян спокійно вийшов у приймальню, щільно причинив за собою двері, роззувся і в шкарпетках зайшов до кабінету...

Кілька років він не міг пробачити собі того випадку. Оддав чоботи жінці, а собі купив нові, хромові, щоб не згадували про те, що їй так запеклося в пам'яті. Він знав, що Бурчак не посміє його зараз, одразу ж звільняти, тому сам написав заяву про звільнення (послався на свою недовченість, на невідповідність теперішнім вимогам господарювання на селі, хотів навіть прикласти медичну довідку, але вже біля дверей Бурчака висмикнув). Бурчак мовчки повернув йому заяву, у багатьох місцях перечавив наперову трубочку «Казбеку», обдивився грубі, домашнього в'язання Підковині шкарпетки і сказав:

— Я тебе сьогодні не бачив. Ти сьогодні цілий день був на фермі.

Маркіян саме на це і сподівався: кілька років його не чіпатимуть, але працювати треба на всю жилу.

Підкова знав і вірив, що життя усе розставить на свої

місця. Його вроджений чіпкий розум ні на мить не піддавав сумніву могутню всеплодючість землі і всеочищаючу силу ідеалів партії, до якої він належить: «Помилки неминучі, бо все, що ми робимо, експеримент, на який нездатні інші. Колись наступне покоління повністю повторювало життя своїх батьків, а ми усе робимо вперше. Ми так заскучали за майбутнім, що стрімголов летимо до нього. А Бурчак скористався цим у важкі повоєнні роки. Щоб вискочити поперед інших, він обрав найпримітивніший шлях: приписки, марнославність. Чомусь нікому й не спало на думку перевірити. А слава вже підхопила його і понесла з магічною силою», — не раз повторював собі Підкова у ті роки.

Тому через літо Маркіян уже міг точно визначити параболу Бурчакової долі: писатимуть про нього газети, роздуватиметься, як великоднє тісто, легенда Бурчака, він повірить у свою безгрішність, бо характер у нього загоностий, авантюрний, нетерплячий, повністю позбавлений самокритичності — надто ладиться все в його житті. Але потім, коли правда спливе на поверхню, буде жорстоке падіння, яке настільки приголомшить Бурчака, що він не знайде в собі сили підвестися.

Іноді Підкова заспокоював себе тим, що Рівнопілля надто довго чекало слави, весь час воно пленталось в обласному хвості, а земля і люди тут не гірші, ніж в інших районах. Може, прокинулись у рівнопільців ревності до слави, яка після війни покинула їх, і тому вони прогледіли Бурчака у своєму районі...

Недалекоглядним було легше, а Підкова ж усе розумів і страждав від того подвійно.

От вийде він на пенсію і спокійно розбереться у тому складному періоді свого життя.

А тоді... тоді він таки пішов на хитрість.

Бурчакові треба буде на когось опиратися, і рано чи пізніше вибір (точніше, жереб!) упаде на нього, на Підкову. Отут головне: не влізти в Бурчакову авантюру з приписками, перехитрити його, прикинутися вайлуватим дядьком, що бачить світ лише з-під низько насунутого козирка свого кашкета. Виступити відкрито супроти Бурчака? Ні, він не боявся. Він міг без катастрофічного душевного надлому вийти завтра з вилами у бригаду чи на ферму. Зрештою, завжди був готовий до цього, навіть заготовував фразу для Городищ: «Добре, що це сталося зараз. Не встиг забути, з якого боку вила тримати...» Можна виступити.

Але... але Бурчаків бум у розпалі, дріжджі його роздутої слави бродять з усієї сили. Бурчак — бігун на коротку дистанцію, його бульбашка ось-ось переросте в бульку.

Головне — не дати колгоспові скотитися хоча б на друге місце.

Це були найганебніші роки в житті Підкови, він не любив їх згадувати навіть на самоті, та що вдієш, коли вони були, коли він був у них, хай не таким, як би хотілося зараз, але — гаплик за петельку.

Правда, Підкова урівноважив цю свою провину тим, що коли Бурчакова булька з оглушливим тріском лопнула і ті ж такі голови, які ще недавно підтримували начальника управління, обцвірінькували його з усіх трибун, Підкова мовчав або ж віджартовувався.

Якби можна було викреслити п'ять отих років і доточити їх сьогодні, коли він може залишатися самим собою в усьому (ну, не без того, щоб іноді...), — він погодився б на цю операцію без Романиного наркозу.

Він таки не втішався тим, що Бурчак сторожує на заводі, йому навіть було сумно і холодно, наче й сам у чомусь завинив перед авантюрою долею свого знайомого, але ця запізніла мудрість ще більше його драгувала, і він намагався не згадувати про неї. Та що вдієш, коли його Пам'ять викидає отакі фіглі...

Він іде гречаниськом, іде полем Ілька Європи, свого ровесника.

З осіннього марева, з рідкого туману над степом до Маркіяна Тадейовича винувато усміхнувся Ілько, підібрав у борозні свою кирпату люлечку (він її губив за найпершої можливості, але за найпершої ж можливості і знаходив, навіть коли пріорював у борозні, вона або вилазила на поверхню, або починала куріти димком з-під землі, або проростала зеленим дубовим листочком), роздмухав її і сказав:

— Щось давно ти тутка, Маркіяне, не садив соняшників. Забув уже, як я їх любив. І досі люблю, клянуса Європою...

— Посаджу весною... — відказав Підкова й осікся, бо згадав: уже інші вирішуватимуть долю лану Ілька Європи, який отут і помер, за кермом трактора, при місячній ночі. Ілько вже захолов, а трактор усе тягнув і тягнув свою пряму борозну, таку пряму, що плуг ішов по зораному і врїзався в соняшниковий масив, де одцвітали пізні соняхи, билися головами у вітрове скло трактора, але Європа

вже їх не бачив. Куріла люлечка в мертвотно стиснутих зубах.

— А таки посію отут соняшники, Ільку. От побачиш, посію! — крикнув у степ Підкова, і йому здалося, що від цього вигуку Старість одскочила назад і здивовано прицаїлася...

Він хотів озирнутися і всучити їй маленьку, акуратненьку дульку, але... посоромився.

Дріботливо затюпачив полем Ілька Європи (по війні Ілько так часто вживав це слово, що його б вистачило на всіх тодішніх дипломатів; ім'я материка було великодушно просвоєно городищенському трактористові, а відтак і полю, де він помер від інфаркту), випростав зсутулену, схожу на ховрашка, що вишолопує зерня із колоска, постать і пішов до тваринницького комплексу.

Його старість розтерла свій здерев'янілий поперек, зітхнула і попленталася за ним.

Підкова зупинився, прислухався, вирвав кущик стерні і пожбурих ним навкідь, через свою сиву голову.

— Тьху, гаплик за петельку! Таки старію. Більше думаю про покійних, ніж про живих. Закінчить Яська помідори, пошлю її з Богданом Гусярем на Далекий Схід... із вагоном яблук. Ніде він од неї не дінеться. Дорога далека...

Маркіян Тадейович почув, як щось тихо зойкнуло за його плечима, зашелестіла стерня — щось злякалося і тікало від нього.

— А після поїздки пошлю їх у будинок відпочинку...

По обіді Ілля Капітан справді повірив, що він відчуває час. Правда, він не допустив у свідомість поняття «по обіді», бо шлунок його запався, невдоволено погуркував, як осінній грім за Жмеринкою.

— Вісімнадцять нуль-нуль... — простогнав Ілля, щоб його почула медсестра, яка пропливла коридором, мов гіпсовий монумент, вибілений вапном. — Якісь усі ялові тутки. Вісімнадцять годин тридцять секунд. Так і перекажіть Романі Пилипівні... — Він прикусив ріжок накрохмаленого простирадла, почав смоктати його, на язичку загірчив присмак господарського мила і картоплі.

Під вікном зашурхотіла суха трава, і круглий пахкий місяць манзара ліг на підвіконня. Запах, що завжди благовістував Іллі майже райські передчуття, виводив його душу із зачарованого кола буденності, нагадував йому про

вперту неминучість доброти в душі кожної людини,— цей запах вломився в білу затишну палату крізь відчинене вікно. Насочений молодого цибулею та олією, він слався низом, колобродив під ліжком, як туман, залазив у щілини паркетної підлоги, викочувався в коридор. У нижньому, напівпідвальному приміщенні, де була лікарняна комора, хтось пискляво пчихнув.

— Шістнадцять годин чотири хвилини. Яловість у колгоспі збільшується. Ви доведете її до поголовної.

Роздвоєння особи Іллі набирало фатальної форми. Він не пропустив у своєму житті жодного сніданку, обіду чи вечері, кожен його день мав оцих три ступені свого розвитку і занепаду, навіть одружився він на Єві лише через те, що вона куховарила в колгоспі, на весіллях та городищенських okazіях. Така наруга над його організмом, яку вчинила Романа, не буде прощена Іллею до самої його смерті, яка не так уже й далеко — «...надцять годин, вісім хвилин...»

Запах Євиних манзарів залоскотав йому в носі, Ілля з розпачу скреготнув зубами.

Верхня частина тіла хотіла їсти і жити. Нижня — прагнула спокою і тепла. І нічого більше. І нічого...

Перед очима повільно пройшов табун вихолощених ним кабанчиків. Вони іронічно поштрикували Іллю водянистими очима, несли в зубах по червоній турецькій перчині, висвічували вишнево підсмаженими боками, від них пахло солодковою смаженою та... манзарами.

Ілля відкусив краєчок простирадла і зопалу проковтнув його.

Монументальна медсестра зайшла до палати і також пчихнула.

— Шістнадцять тридцять вісім...— прошепотів Ілля.

Сестра зиркнула на свій наручний годинник і сказала:

— Правильно. Якраз пора приймати ліки і міряти температуру.

Вона розмахувала термометром, як шаблею, цокотіла пляшечками з мікстурою і поглядала на молодий манзар, що парував на підвіконні.

— Казала Романа Пилипівна, що корівка, якою ви опікувалися, відбігала... сама.

Єва згорнула літачком синового листа, невміло, по-жіночому замахнулася з-за голови і жбурнула його в палату.

Паперовий літачок описав яйцеподібне коло над ліжком Іллі, тидьнувся носом у його груди.

Ілля злякався: чи не уламок стелі впав на нього? Дихнув — дихається.

Злодійкувато розгорнув листа, жадібно читав:

«Великі і святі мої мамо-тату!» (Міг би написати і тату-мамо, — подумав Ілля). «Через холодний океан, через непрохідну тайгу, через п'ятнадцять тисяч кілометрів тягнув до вас руками, щоб обняти». Білий, глянцевий, як чобіг курсанта, папір затремтів у руках Іллі, дихнуло на нього вільглою лихоманкою океану, жахною мовчазністю тайги, запахом свіжих Євних манзарів, і він накрився з головою надкушеним простирадлом.

Єва нечутно відчалила від лікарняного вікна, як маленький катерок, що не подає гудків, не засліплює прожекторами і, звісно, не бряжчить модними мелодіями з репродукторів. Єва справді нагадувала такий тихий катерок: вона без принуки знайомилася з людьми, легко приязнилася, але й так само легко, майже непомітно відходила від них, щоб пристати вже до когось іншого. Як катерок до наступної пристані.

Єва квапилася додому: за кілька днів приїздить із Японії Святослав із дружиною.

Треба посадити свіжої цибульки в домашній теплиці, змолоти вальцьованого борошна на манзарі, побілити хату, навчитися капарити якусь японську страву і... най-най-найголовніше (не забути б тільки цього! тільки б не забути!) — помиритися з Іллею. І якщо не вийде перемир'я, заманити Святослава на свою ліву половину хати, хоч не легко буде обдурити професійного дипломата. А втім, найголовніший свій козир — манзарі — вона вже кинула. Тепер — хід Іллі.

Перегойдувала в руках конверт із японськими краями, вони підморгували їй утомлено, неохоче, наче одверталися від запаху молодої української цибулі, якою пахли Євині пучки, кілька зелених цибулиних цятки застрягли між білими, аж фіолетовими від сліпучої білизни Євиними зубами.

Вітряк розп'яв дерев'яні крила на бузковому із синюватими проталинами небі, що океанно перегойдувало качині косяки, німотно оберігаючи гіркаву загадку вічності, і землі, і себе самого, і зухвалого, недосяжного світила. Вітрякові крила ледь помітно для Євиного ока перехитувалися із заходу на схід — го-ойда-ша, гой-да-а-а-ша-а. Буг обходив кільцем Сарматський горб, руділа глиняна печера на молдавській щоді Городищ, від печери тягнувся рудий

хвіст дороги — хтось із савчан будується, брав глину на заміс.

Гупали яблука в городищенських садах, вистрибували по схилах горба, набивали собі синці на боках, щоб тут-таки почати гнити, якщо їх не підбере на шорсткий язик корова або не закотиться воно у дворище Василя Круця, де його зопалу пустять під прес і отямиться аж тоді, коли стане вином, а точніше, коли захмелить когось із городищенців, котрий під хмільний розум посадить у своєму саду ще одну яблуню.

Не дихає жоден димар у Городищах, всі вони понуро внюхуються в осіннє небо, як жерла гармат у димок з дрібнокаліберної шкільної гвинтівочки.

У двір Миколи Подорожнього вкотився помаранчевий «Зайорожець» Романи Лебедів. Подорожні зміють пригощати, отже, Романа забуде про вечірні Євині манзаріки.

А вітряк гойдаша-гойдаша — росте разом із горбом, бо чого б тоді втекла вода з Гонтиної криниці?

Тягне солодкавим димком із бурячища, де школярі розвели пишне багаття. Юрби людей, що розсипалися по плантації, вози, машини, комбайни, палахкотливе багаття із стрімкою куделею диму — все це нагадує Єві якийсь чудернацьке кочовище племені, яке порішило осісти на цій землі.

Вона вдихнула носом дрібку завіяного аж на Сарматський горб диму з багаття — пахло печеним буряком...

Монументальна медсестра різала тупуватим скальпелем манзара на маленькому нікельованому столику, різала на рівні шматочки, шморкала маленьким, майже дитячим носиком і щоразу обсмикувала на масивному озадді халат, що (так їй весь час здавалося) підтикувався вище того місця, яке дозволяється бачити хворим.

— Куштьуйте, куштьуйте, — пом'якшувала вона літеру «ш», — це диво можна запивати пташиним молоком. Куштьуйте, але не забудьте, що за це мусимо помирити Капітана із Капітанською. Єва пустила в палату голуба миру. Доведемо Іллю до такого стану, щоб він викинув білий прапор! — Вона утробно, приглушено реготнула, і маленький носик зморщився, як сушений грибок.

Санітарки і чергові сестри обтирали чистими долонями губи, брали манзареві шматочки і їли їх по різних кутках ординаторської.

Ілля дочитав листа і злякався Святославового приїзду: поки він у лікарні, Єва наговорить синові лантух пісенниць («тата вижив з кебети», «тата бачили в самих підштаниках у терновиську з Маринею», «тата незабаром звільнять з посади техніка по штучному заплідненню худоби...»), а коли його випишуть, вони стануть із Святославом один проти одного, як дві держави, що розірвали дипломатичні стосунки.

У палаті шастали рештки запахів Євиного манзара, і Ілля подумав, що це голодна примара кладе свою кістляву руку на його беззахисне горло.

— Все! Дев'ятнадцять годин двадцять вісім хвилин і сорок три секунди.

Монументальна медсестра глянула на свій наручний годинник:

— Ого, мій відстає на цілих дев'ять секунд.

Вона ще раз зазирнула в історію хвороби Іллі Капітана. Червоним фломастером карячкуватий почерк Романи Пилипівни велів їй: «Постійно стежити за відчуттям часу хворого!»

— А який сьогодні день, хворий Капітан? — вкрадливо запитала вона з порога палати.

— Який треба, такий і є, — одрізав Ілля і накрився простирадлом. Відхилив запону і додав: — Яловий день!

11

На кордоні з Молдавією (кордон цей значила жіноча статуя, схожа на Ярославу Козир із затиснутою в руці білою носовою хусточкою з вишитими іграшковими баранчиками по краях) Сянька Барвінського спробував затримати молоденький молдавський автоінспектор. Він здалеку почав розмахувати Сянькові рябим кийком і нервово пританцьовувати жок, але все це не заважало йому тримати в лівиці стигле гроно винограду і вибирати губами найстиглиші ягоди «каберне».

Сянько спершу зрозумів це як украї несерйозне ставлення до себе і до свого нового мотоцикла, а вже потім — що він просто не може зупинитися, хоч би дорогу перегородив цілий батальйон автоінспекторів; згорбився, одчайдушно газонув, обдав моторним димом молоденьке лице та нову шинель вартового — і Молдавія дихнула на нього

молодим винним духом, сушеним тютюном, бензином і мамалигою.

Автоінспектор на мить розгубився, із жоку перейшов на молдовеняську, з'їв наймиршавішу бубку з грона, захнув за пояс штанів рябу патерицю і кинувся до службового мотоцикла.

Сянько все це бачив у круглому дзеркальці на своєму кермі й навіть утішився: хай наздоганяє, може, хоч він нарешті зупинить.

Молдавія чавила вино, молотила соняшники, квасила яблука. Із гучномовців безперестану цибеніла п'янка молдавська музика, відголоски якої трапляються і у весільному репертуарі городищенських духовиків; п'яненкі від винних вичавок горобці гзилися на землі і в небі.

Смагляве дитя мало не втрапило під колесо мотоцикла, бо глибока смушева шапка насунулася йому на очі і застувала осінній світ. Сянько хотів вилаяти його, але вчасно зрозумів, що воно, напевне, і молдавської ще до пуття не знає, тим паче української, хай тікає, поки не пізно.

Бравий автоінспектор невблаганно наближався, Сянько вже бачив вузьку личку на міліцейських погонах, вавку на верхній губі свого переслідувача, азартний полиск в його очах.

Барвінський не дуже й тікав, але перед ним слалася рівна, з дрібненькими прищиками піску асфальтівка, пахло Молдовою, призахідне осіннє сонечко оберталося в небі, як колесо, і він хотів домчати до нього.

Та раптом позад Сянька викотилася на дорогу отара брудно-жовтих овець. Переслідувач став сигналити, сюрчати в міліцейський свисток, зіскочив з мотоцикла, розганяв овець смугастим кийком, але сполохана отара розгублено тирлувалася, збивалася в тугу вовняну грудку, од якої тхнуло овечиною, стайнею і бринзою.

— Я не винен! — виправдався Барвінський і газонув так, що мотоцикл мало не вислизнув з-під нього.

Сянько вже почав вірити (спершу оддав цій вірі маленький, нічим не зайнятий шматочок свідомості, вона напористо прижилася там, глибоко запустила коріння — тепер невідомо, чи й залишився якийсь не зайнятий нею клинець), що їздити йому отак довіку по світу, уособлюючи собою образ Вічного Мотоцикліста із Городищ.

Якщо його не зміг зупинити молодий, повен рішучості автоінспектор, то не зупинять його вже ні зима, ні весняні дощі, ні проводи Підкови на пенсію, ні висадка когось із

молодих городищенців на Марсі. Не зупинить його навіть паливна криза, яка рано чи пізно, але вдарить і по його мотоциклі.

...Найновіше слово техніки, мотоцикл «Дніпро» МТ-10 вийшов з моди та з ужитку. На нього показують пальцями, як на Гриневу емку, його обганяють навіть дитячі велосипедики на реактивній тязі, всі відтісняють його на узбіччя швидкісних трас, регочуть і засліплюють фарами; Сянько горбиться, втягує голову в плечі, але їде, зупинитися йому не можна. Він приречений на вічну їзду, бо як тільки зупинить мотоцикла і стане ногами на землю — одразу почне старіти, а найстрашніше, що йому скажуть: ви, товаришу, вже давно на пенсії... «Як? Я описав дев'ять кіл довкола земної кулі і готовий повторити це вдесьте!» — «Ми не винні, не треба було зупинятися»...

На роздоріжжі один вказівник тицвав гостряком у напрямку Бухареста, і Сянько, не роздумуючи, вивертав туди кермо.

Ухоркані шофери мовчки супилися, жували подаровану Ярославою гумку, буцали посаками чобіт у скати грузовиків. Здавалося, що довкола кожного з них стояло магнітне поле злості, втрапивши у яке, почорнієш або й загорішся, як віхоть сухої соломи. Вони це й самі відчували і, зупинивши порожнього грузовика біля кошиків із помідорами, поспіхом відходили вбік, випльовували недожовану гумку і злодійкувато починали їсти м'які, цукристі Ярославині помідори.

— Правда ж, ви мене любите, дівки? — знову запитує Ярослава у свої ланки, коли плетений з верболозу кошик влітає з її рук на машину.

— Як Василь Круць віддавати позичку...

— Ай, не брешіть! Любите!

— Було б у тебе що позичати, — озвалася із сутінків Круцева жінка, але озвалася незлобиво, наче хотіла нагадати: я тут, і більше не тереvenьте про мого чоловіка.

Гупають кошики в дерев'яне днище машини, смокчуть помідори розлючені шофери: їхні друзі вже давно заглушили мотори, викупалися під душем у гаражі, а вони з Дамою Козирною не розпрощаються, либонь, до гімну, подумаєш, подарувала по пачці гумки та по пачці сигарет «Аполло — Союз», за день уже й строжили її подарунки.

— Любите, любите, дівчата, я знаю, — править своєї Ярослава, і заперечити їй майже неможливо, бо незрозуміло, чи каже вона серйозно, чи просто підсміюється над ними.

— Та любимо, любимо... Як Мариня їсти варити... Щоб ти скисла!

— Оці машини ще навантажимо — і я пішла додому, — каже Круцева жінка, випинає вперед живота, щоб розім'яти затерплу спину.

— Оце ти мене так, Гандзю, любиш? А я й повірила, дурепа. Ще однеденьку ходку, дівчата, — і баста. По руках — і могоричі! — Так Ярослава схилиє на свій бік одеських продавців і, не даючи їм отямитися, починає відраховувати гроші. — Завтра закінчимо помідори — і до мене в гості. Та-а-а-ка горілочка буде... Із найновішого апарата: яку кнопку натиснеш, така й горілка піде — «українська з перцем», «вінницька», «одеська», «житомирська», «чернігівська», «кубанська», яку схочете.

— Оце поліглот... — зітхає один з водіїв і нервово мне пальцями сигарету.

— Нам досить і того, що ти, Ярославо, гониш із нас «старогородищенську».

— Але ж ви мене любите... — сміється Ярослава і хрюпає важким бортом грузовика.

— На рік піду в Мартину ланку. Он чоловік мій хоче ще однієї дитини, а мені все ніколи. Падаю біля нього, як колода, — ремствує білявенька, з хиткими стегнами молодичка, яка навіть після отаких виснажливих днів встигає посіяти медову благодать не лише в душі свого огирюватого насіннезнавця, а й, кажуть, — у Богдана Гусляра. Ковзнула колись біля Ярославиного вуха така чутка, але Яся, як повстанний бар'єр, поглинає і завжди гасить усяку намову, що зійшла із недоброго язика.

— Нікуди ти, Гандзю, не підеш від мене. Ти не любиш Марти, бо вона красива і гонориста, ти будеш заздрити їй і злитися. А при мені що? При мені ти як ружа. І любиш ти мене...

— А щоб ти скисла, Ярославо...

— Отож я й кажу: ще одну ходочку, дівчата, і — по гніздах. А шофери не відмовлять в іще одному рейсі... самотній молодиці...

— Завтра підемо на силос! Хай ці помідори пропадом пропадають! — гуде старший водій і стріляє з пальця недопалком у незібрані рядки помідорів.

— Добре, добре. Завтра підете на силос, а сьогодні — ще одну ходочку. Для мене, для самотньої молодичі...

— Присійбо, доконає! — грюкає дверцятами шофер, зачинається в кабіні, щоб не чули його афоризмів про ці проклятуці помідори. Щоб вони скисли!

— Щоб вони їй скисли!

Скисли, але не потріскалися в бочці, — гарний заїдок буде...

Сергій Монарх розучував із колгоспним духовим оркестром попури з опери «Запорожець за Дунаєм». Усіх музикантів він зібрати не зміг, бо одні пішли в нічну возити буряк (баритоніст і сурмач), альтист не зміг піднятися на вершину Сарматського горба, бо сьогодні отримає повістку до військомату і вже прощається з «низами», які, правда, в один голос називають себе «основою», а бубніст Сашко Тур сказав, що в нього сьогодні нічна операція. Це були дуже відчутні втрати, але Монарха вони не приголомшили, бо в оркестрі завжди когось не вистачало, а йому таки хотілося підготувати бодай вступ до опери «Запорожець за Дунаєм» на проводи Підкови на пенсію.

Тому він «заткнув дірки» кількома шкільними духовиками, один з яких мав великі, як листки в олеандра, вуха, що давало йому повне право бути позбавленим музичного слуху більше, ніж баба Капшучка. Вуханчик (так його охрестив Монарх) весь час губив темп і викрикував:

— Почекайте-почекайте, я зараз дожену!

Інший (це був старший син Василя Круця, і Сергій його охрестив Круценя) володів музичною тямковитістю, але весь час фіглярював і зухвалив (може, й тому, що довідався: батька хочуть обирати головою колгоспу); коли сам веде партію — можна плескати в долоні, а коли починає зводити мелодії, непомітно пустить такого когутяру, що й баба Капшучка скривиться. Кілька разів Сергій стерпів, бо не хотілося загризатись із сином зооветеринара (на Новий рік буде різати кабанчика — без довідки на базар не вивезеш), але нарешті його терпець урвався:

— Лаврінчику, ти весь час форсуєш звук.

— А я що? Я дую, а з труби виходить не те, що я вдую. — Лаврін повторив давній, як духова музична традиція в Городищах, дотеп, що переходить від покоління до покоління городищенських музикантів.

Хтось із дурносміхів одразу ж пустив хихички, але оркестрового сміху не вийшло.

— То ти з іншого боку дуй, лавровий листочок, — вивів на одній ноті побитий вітряною віспою тенорист — завідуєчий бензином та мастилами колгоспу (отой, що не витримав конкуренції із Гриневою фірмою).

Справи Монархів значно похитнулися цієї осені. Славетний городищенський хор пенсіонерів почав розпадатися: одним сіли на шию онуки та правнуки, інші заводили розмову про розхитані моральні устої їхнього художнього керівника Дзвінки, решта ремствували на збіднений репертуар хору («У нас фольклористи записують невідомі пісні, а Дзвінка знову хоче розучувати «Іхав козак через місто, під копитом камінь тріснув»).

Капела розпадається, молоддю її не поповниш, бо порушиться принцип «хору пристарілих», отже, призове місце на обласному конкурсі ф'ю-їть. Спрацює агітбригада, екзотичний талант Богдана Гусляра (Монарх потайки здогадувався про ріжки, наставлені йому Богданом, але звик підносити інтереси Будинку культури вище сімейних, зрештою, це йому щоденно втовкмачувала Дзвінка) і духовий оркестр, який доведеться наматувати школярами, щоб навзаєм підкинути кількох наймолодших за віком музикантів у шкільний оркестр, коли проб'є час учнівської олімпіади.

Дзвінка не дочекалася Гусляра на репетицію, зіграла перед Сергієм студійний етюд «Образ із вкрапленням гніву», згорнула в рурочку нотний аркуш «Маршу ентузіастів», розгладила зморщечки на капроновій панчосі (ледь помітна стрілочка вказувала шлях від п'яти вгору...) і пішла до Богдана сама.

«Самодіяльна Гора змушена іти до самодіяльного Магомета. І якраз у той гарячий час, коли росте Сарматський горб!» — сказала собі Дзвінка і подумала, що це був би непоганий сюжет для агітбригади: під час весняних польових робіт неголена Гора із пап'є-маше заходить у городищенську перукарню; мораль: треба, щоб перукар у цю пору обслуговував людей на полі.

Дзвінка думала, що треба розпустити хор пенсіонерів, бо почався період занепаду, який завжди супроводжується чварами (Дзіндра не дасть збрехати) і борсанням у дріб'язковому, поділом колишньої слави; спливе на поверхню участь старих співаків у церковному хорі і тоді — крах!

Та чим ближче вона підходила до Богданової хати, тим рішучіше думала, що творчий колектив, як і людина, му-

сять вчасно зійти зі слени. Краще хор пенсіонерів уже не заспіває. Може, зиму ще протримається на своєму рівні, а потім... Ні, хай він віддасть сцену іншим. Вона організує хор дошкільнят або родинний дует: Марта — Богдан, Марта і Богдасик, Марта і Богданчикок...

Василь Круць навпомацки знайшов умикач кімнатного торшера, смикнув його донизу, як коров'ячу дійку,— зеленаве світло вихлюпнулося в кімнату. Відв'язав термометр од зап'ястя, різко зітхнув, наче хукав на печатку, заходився читати сьгоднішні газети. Переглянув, чи немає свіженького фейлетона в районці. В обласній. Республіканській. Нема. Якщо й «Комсомолка» підведе... Ні, щось є на четвертій сторінці...

Тільки фейлетон, тільки розвінчання когось чи чогось могло заспокоїти його розторгані за сьгоднішній вечір нерви.

А спершу йому здалося, що Доля багатозначно звела над ним свій віщий перст. На тваринницький комплекс приїхав Перший із Рівнополя. Василь опустив своє крісло, розклав на столі папери і вийшов йому назустріч.

Про Анатолія Олександровича Круць знав лише те, що просочилося до нього від Підкови, а оскільки Маркіян Тадейович (це буває з ним вкрай рідко, бо він любить людину лише тоді, коли зрозуміє її) полюбив нового секретаря, притьмом поквапився його полюбити і Круць.

Та й чого було зволікати Круцеві зі своєю любов'ю, коли Маркіян Тадейович сказав якось:

— Ех, ще б одне життя мені. Віддав би я його нашому городищенському колгоспові. Але... щоб Мельник був першим секретарем райкому. Він же не командує мною, а заохочує мій розум і досвід до творчості. Він же, знаєте, яку звітну доповідь на конференції зробив? Узяв та й намалював портрети кожного з керівників господарств. З позитивними і негативними рисами, розкрив у кожному з нас те, на що ми за клопотами і не звертали уваги. Як на рентгені показав нас. І все з гумором, ніхто й не образився. І в кожного знайшов талант. Давай розвивай. А якщо ти сірячок, без «божої іскри» — не пнися, бо нашкодиш і собі, й іншим, і району. Молодий ще, тому й дивиться у перспективу. Скинуть би мені літ з десять. Такі плани, розмах, спеціалізація, у Городищах цукрозавод збудують. Та що зробиш — мов кінчається.

Круць знав (ця новина швидко облетіла район), що після цьогорічних жнив голова райвиконкому на районних зборах активу взяв слово (кажуть, навіть Мельник нічого не знав), розповів про успіхи хліборобів району, назвав багато недоробок. Усе було як слід, але раптом він відклав доповідь і заявив: я чесний комуніст і не хочу перебільшувати своїх можливостей, не маю права цього робити перед вами. Я був непоганим директором школи. То моє місце, моя висота. Найбільша висота. Мені запропонували посаду голови райвиконкому. Я погодився. То була моя помилка. У районі є люди, які можуть виконувати ці обов'язки краще за мене. Тому я прошу вас: поверніть мене знову в школу.

Він говорив це так щиро і чесно, що весь актив довго аплодував йому. Мельник ледве вгамував присутніх. Оголосив перерву (хай спокійно зважать, заспокоються, обміркують) і сказав: як ви вирішите, так і буде.

Кажуть, що під час перерви Мельник умовляв голову райвиконкому, переконував, що виконавчий комітет працює непогано, але той відповів: учора, може, я керував непогано, сьогодні — задовільно, а завтра, Анатолію Олександровичу? На завтрашні плани району мого таланту не вистачить. Я назву вам людей, які робитимуть це краще. А моя рідна школа он пасе задніх. Обіцяю вам, що за рік-два вона стане взірцевою. Відпускайте.

Василь знав, що Мельник робить ставку на молодих творчо мислячих людей, на експериментаторів, а хто в Городищах займається експериментами, як не він? Хто?

Правда, Підкова з Мельником послали у Вищу партійну школу до Києва молодого агронома з Городищ, але той повернеться тільки через рік, а Маркіян Тадейович уже йде на пенсію — треба не прогавити момент. А до того — агроном несолідний, грає з десятикласниками та з синами Подорожнього у волейбол, два роки працював у Городищах і навіть не почав собі хату будувати... Хлопчисько...

Словом, якщо цього року Круць прогавить посаду голови, за рік появиться конкурент. Несолідний, правда, але... з двома вищими освітами.

Отож, Василю, не лови гав.

Круць водив Мельника по комплексу, підморгував фуражирам: приберіть он той свіжий кізяк, ввімкніть вентилятори і кондиціонери, виженіть Щедрика із пологового відділення, пустіть конвейер із свіжим бурячинням. Василь нервувався, кілька разів необачно настунав на

черевик Анатолія Олександровича, який тільки раз і згадав про Підкову («Скажете Дідові, що я проїздом...»).

Смеркалося, секретар запропонував Крузеві підвезти його до траси, бо сам ще заїде на вечірнє доїння в Княже.

Крузь навіть не замкнув кабінету, втішено примостився на задньому сидінні «Волги», занишк, норовив зайняти таке місце, щоб бачилося йому в дзеркальці обличчя Мельника, але на нього позиркували тільки очі літнього, заглибленого в дорогу і в свої думки водія.

Анатолій Олександрович смачно покурював, струшуючи попіл у порожню пачку від сірників: якби не чаділа сигарета, Василь би подумав, що той дримає. Крузь не терпів курців, але зараз цигарковий дим не дратував його, якби запропонували — закурити би й сам.

Хоч би запитав про щось...

Мовчить, смокче цигарку.

Василь отямився аж тоді, коли машина вже давно з'їхала на Княжий тракт, вимощений гніванським гранітом. Причаївся на м'якому сидінні ще більше; якби міг стати невидимим, він би з радістю погодився (але з поверненням у той стан, в якому Городища постійно бачать свого зооветеринара).

Машина в'їхала у Княже, Перший зітхнув, погасив цигарку, провів рукою по вилиці, зазирнув у мініатюрний блокнотик, обтягнутий пахучою тиснутою шкірою. «Тільки б не озирнувся», — подумав Крузь і чомусь згадав, що Підкова позаочі називає Мельника Хазяїн. Чого Хазяїн? Треба називати Перший. Хазяїн — то пасує голові райвиконкому. Ця Підковина неточність відволікла Василя від усвідомлення свого дурнящого становища, в яке він несподівано потрапив.

Машина зупинилася біля правління, де юрмився люд, чаділи цигарки, голосно віталися бригадири і покректував незаглушений колісний трактор.

Секретар вийшов з машини, м'яко (Василь аж здивувався!) причинив дверцята і заходився ручкаться із чоловіками.

Водій одігнав машину під розлогу акацію і також вийшов, побачивши когось із знайомих.

Крузь пригнувся, непомітно відчинив дверцята, вислизнув із машини й пішки подався у Городища.

Зараз його міг би заспокоїти лише фейлетон, у якому когось «зрівнюють із землею», «викурюють» з високої посади або й притягають до кримінальної відповідальності...

Його очі не тримали газетних літер, шриффт розповзався перед ним, як розворушений мурашник, газета в руках тремтіла, чийсь жіночий портрет всепрощально дивився на нього зі шпальти.

— Ой Тимоше, Тимоше, у Круця ще не сплять, може, Тимоше, заїдемо на склянку вина? А чого б, заїдемо. Одчиняймо хвіртку, Тимоше, і заходьмо...— Круць почув Гонтин голос, пожбурился на стіл газету.

«Сьогодні хай п'є по верхній гудзик. І записувати не буду. Не Тиміш, а невідкладна душевна допомога!»

12

Тугий осінній туман валує під Сарматським горбом, мокрі кібляки його перевертаються з боку на бік, ордою сунуть на Городища. Потонув у тумані сільський цвинтар, приглушено зітхає Буг, хрипко татахкають гуси, що на-вмання шукають стежку до води; похрипли зозулі за хатою баби Капшучки, гора стоїть, як острів у молочному морі.

Еля Губа ще раз поцілувала Сидорів портрет на могилі, втерла хусточкою зарошені губи, прощальним поглядом обвела маківку Сарматського горба, відірвала од землі важкий чемодан і пішла в бік Вапнярки, Жмеринки і Німеччини.

Вона вирішила не прощатися з Городищами, боялася цього прощання, бо воно могло так затягнутися, що переросло б у бучні проводи, які розчулять її, вичавлять першу сльозу — і вже доведеться розпаковувати чемодан до наступної осені. Туман здався їй віщим, і коли тричі прогорланів Мартин Піньо, вона вийшла з цвинтаря.

Городища залишилися за шолом'янем, у тумані, хай тепер до хрипоті свистить Овлур і піє Піньо — вона вистоїть, бо переборено найважче, вона вирвалася з магнітного поля Городищ, дія якого сягає хіба що до Вапнярки.

Важкий чемодан муляв руку, глухо булькала пляшка з городищенською олією, в'язкий туман забивав подих, але Еля була сповнена рішучості, якої б вистачило навіть Суворову на штурм Альп і ще б залишилося Наполеону для битви від Ватерлоо.

Йшла через Кармелюків ліс що печально струшував із себе голомові жолуді (узорчасті тубетеечки одлітали вбік

ще тоді, коли жолуді торкалися на льоту гіллячок), рясна роса яріла на притлумленій осінню траві, птахи колотили крилами туман над самою її головою, гортанно скрикували, і голоси їхні були схожі на скупий чоловічий плач.

Еля йшла повільно, щоб у тумані не наразитися на дерево або не втелючитись у найжачений кущ шипшини — тоді вже точно доведеться повернутися, бо не їхати ж їй у Саксонію з басаманами та синцями. Туман огортає її тіло, висмоктує з нього тепло; литки, обтягнуті тонким капроном, уже здерев'яніли, і вона їх майже не відчуває; білий плащ вкрився вільгістю, лаковані туфлі з яскравим бурштиновим переливом забабрались у мокру листяну потеруху, навряд чи їй висухнуть до Жмеринки. А туманяка висить перед очима, холодним слизом проймає до кісток. Елин погляд ледве протирає його на крок уперед, тому іде вона обачно, як по краю урвища, часто зупиняється, переводить подих, розминає затерплу руку, обходить довкола чемодана, щоб підхопити його другою рукою, яка ледь встигла відпочити. Тому її слід на росі весь час зав'язується у зашморг, наче хтось невидимий її переслідує, а вона напосілася збити його з дороги.

Простугонів важкий товарняк на Одесу, і ліс довго тремтів, струшував листя, жолуді та прив'ялі ягоди.

— О майн гот, дай мені сил вирватися з цього туману.

Вона йшла поволі, наче тягнула за собою мотуз, за який тримався сліпий Сидір і, либонь, опинався з усієї сили, бо кожен Елин крок давався їй дедалі важче.

— Пора...— сказав собі Гринь Перепада, і протез його ствердно скрипнув.

— Пора-а-а,— підтвердила в'язка луна, що викотилася з його дворища, вдарилася об височезний Круців паркан, набила собі гулю і шаснула під крило вертольота.

— І мені пора,— прожебоніла Мариня, затягнула хустину під бородою і за Гриневу спиною прослизнула у хвіртку, щоб починати ранковий обхід Городищ — її серце передчувало свіжі городищенські новини з туману.

— Пора, бо далі задощить, а тоді засніжить — і амба. Небо кличе. Вирій.— Гринь тягне каністру з авіаційним бензином до вертольота, волохате вухо вслухається у далекий гуркіт грузовика на трасі, під Савчиними хуторами. Зупиняється, повертає волохате вухо у бік хуторів, заочує до неба очі, завмирає, як ідол, а тоді каже:

— От глушман, хіба ж він не чує, що треба зачистити щітки розподільвача?! Доїздитесь, присійбо, доїздитесь, шанталавець!

Знову скрипить нога, посох із новим поліетиленовим затикальцем від шампанського на кінці дзюбає звочілу за ніч землю, каністра товче по литці живої ноги, вертолїт жде його, як допотошне страховисько, що кілька тисячолїть не мало й рїски в ротї, аж оце зараз його напоїть одноногий Гринь Перепада з Городищ другої половини двадцятого столїття.

Син Сашка Тура стежить за дядьком Гринем із бузинової гушавини: «Полять дядько чи не полетять? Якщо полетять, то я свого вельтольота зльоблю...»

Сам Сашко Тур замкнувся у хатї і чистить пістолета (вчора із старшиною зїбрали, навїть багато зайвих деталей залишилося). Хоч він сам у кїмнатї, все ж озирається щоразу, щоб хтось не поцупив якогось гвинтика чи пружинку. Зараз він збере пістолета, обмацає пучками підлогу (чи нічого не загубив) — і займеться Романиним годинником. «Те-перете, буцїм відвідаю Капітана в палатї і добре оглянупу місце злочину...»

Глуха Капшучка блукає в туманї. Погналася за індіком (років зо два тому треба було його зарїзати, а тепер вимахав, як страус, сичить з-під кривавого, як рана, гребеня, кусає дїтей, кидається на перехожих, дзюбає в шини автомобїлі — ніхто в Городищах не зголошується перерїзати йому горлянку, якби хто зачавив його машиною, Капшучка передїлила б індичатину наполовину), він шаснув на кладовище, туман заслав бабї очї, і тепер вона не може знайти між могилами стежки додому.

Мариня зазирає в гулку, як штольня мертвої шахти, криницю Тимоша Гонти:

— А я кау, що горб росте, і вода не вернеться. Я кау-а-а-у-у...

Криниця пожадливо ковтає її голос, і аж коли Мариня виходить з подвір'я, над цямринами курить приглушене відлуння: у-у-у...

Круцева жїнка надїває теплї панчохи, закинула тугу ногу на стїлець і веде руками по литці. Круць п'є кисле молоко і мотає важкою головою, у якїй шемрають рештки вчорашнього хмелю:

— Такий туман, що й не знаю, чи прорвуся до фєрми... Може, творчий день сьгодні взяти, щоб зайнятися водограєм перед хатою та почитати Дарвіна?..

Ярослава Козир у тумані надibuє помідорові куці, ху-
тенько обриває їх і приспівує (може, хтось із ланки за-
блудився, то хай іде на пісню):

Ой чий тебе, дівчинонько,
Маляр малював,
Що на твоє біле личко
Фарби не жалував?..

Микола Подорожній іде понад Бугом, туман сягає йому
лише до уст, він бачить свій млин біля підніжжя горба,
але весь час шпортається, перечіпається за куці верболо-
зу, бо землі під ногами не може розгледіти: десь вона за-
пропастилася аж там, унизу, в тумані. «Ну, приміром,
я — високий, а що ж робити в такому тумані Сянькові?»

Романа Лебедин розігріла помаранчевого «Запорожця»,
ввімкнула фари, натиснула грудьми на клаксон і іде вулицею,
висунувши голову з кабіни, щоб, бува, не наїхати
на когось у тумані. Із приймача машини вихлюпується:

Тільки видно-о дуба зе-ле-но-го...

— Вісім годин двадцять чотири хвилини. Туман. Хочу
їсти, — каже Ілля Капітан і нарешті підводить голову з
подушки.

Іван Капшук в'яже на спицях, товче зубами жувальну
гумку. Щойно він приміряв кофту на дружину, і в нього
змокріли долоні та під пахвами. Відклав в'язання і почав
обрізати нігті, що встигли відрости за довгу осінню ніч.

Дзвінка робить в саду, під яблунею, ранкову гімнасти-
ку, а Сергій награв їй на губній гармошці арію Одарки
з опери «Запорожець за Дунаєм».

Маркіян Підкова сидить у своєму кабінеті, пише наказ
про відрядження Богдана Гуслияра і Ярослави Козир на
Далекий Схід із колгоспними яблуками. Довго вагається,
кого призначити старшим групи.

Марта одягає перед дзеркалом червоні колготки, щоб у
тумані її було видно здалеку. Туман просочується крізь
шпарини в кімнату, тонкою плівкою лягає на дзеркало,
і Марті іноді здається, що з дзеркала за нею стежить її
мама.

Єва пече манзарі з цибулею, їй підморгують із підві-
коння дві сороміцькі японочки.

Богдан Гуслияр голиться, відбиває ногою ритм «Маршу
ентузіастів».

— А чого б ні! — каже він і веде долонею по виголеній
щоді.

Еля бреде в тумані. Чемодан намуляв руки, на прико-ренку старого дуба вона зламала каблук модельної туфлі і тепер шкандибає, наче одна нога в неї коротша (навіть Гринь Перепадя ходить рівніше по городищенських вулицях). Вона напосілася таки вирватися з цього туманового полону і йде далі, хоч кожен крок дається їй дедалі важче.

— О майн гот, дай мені сили дістатися хоча б до Вап-ярки!

Ставить на землю чемодан, добуває пляшечку бершадь-ського ситра, нахильці випиває його і довго віддихується, сівши на чемодан.

От якби хтось стрівся їй зараз та показав дорогу на Жмеринку і в Європу. Нема нікого. Лиш котиться туман, скрапає роса, потягуються дубиська і струшують із себе жолуді.

Треба йти, поки не підступило до серця розчарування, поки не заходилася їсти її трьома нападами ностальгія, поки не почала в'янути так старанно виплекана мета.

Треба йти.

Вона бере напереваги чемодан, збирається на силі, при-кушує губу і починає бігти лісом.

Кущі ожини хапають її за поли плаща. Відлітає каблук другої туфлі, фотоапарат болісно товче по животі, туман забиває подих.

Хтось біжить за нею. Хай біжить.

Відчуває, як підгинаються втомлені ноги, серце бухає в грудях, і його удари віддаються у чемодані, як у резонаторі.

Щось тепле шаснуло біля її ніг, і вона з ляку впускає ношу.

Щедрик!

— О майн гот, собачко моя дорога!

Еля починає його гладити, цуцик облесно дивиться їй в очі, замашним хвостом молотить вологу землю.

Полою плаща Еля втирає очі й бачить: з туману на неї дивляться Городища. Її рідні Городища, які три десятки літ тому повернули їй віру в те, що вона — Людина. Городища, які прийняли її тоді, коли Саксонії було до неї байдуже.

Затріскотів мотор вертольота на Гриневому обійсті.

Злетів із осокара старий Мартин ворон, кількома дужки-ми поштовхами крил вибрався на сьоме небо над Городи-щами, дивився вниз, де під крилами плавав у тумані

Сарматський горб, що нагадував коничку зіпрілого зерна, з якого курить гарячий випар.

Щедрик залящав і сховався під полу Елиного плаща.

Глуха баба Кашшучка підвела очі до неба і тричі перехрестилася. За останніх десять років у її вуха нарешті просочився звук, і вона подумала, що це або кінець світу, або початок нового періоду в її житті, коли вона знову почне чути.

Сашко Тур упхнув до кобури свій пістолет, накинув шинель, опустив під бороду пасочок кашкета і вискочив надвір.

Пропелер вертольота дедалі шпаркіше розкручувався, з Гриневого городу вилітали клапті старих газет, сміття, промазучені ганчірки та опале листя. Від збитого вітриська вилягали кукурудзи, метилялася на шворці випрана Гринева сорочка.

Гринь сидів у кабіні, вслухався в роботу мотора, посмикував волохате вухо і прощальним поглядом обводив Городища.

Підкова знітився у своєму кріслі, затулив пальцями вуха і сказав:

— Старшою поїде Ярослава Козир! Богданові підкорятися їй у всьому! — Відтулив вуха, дописав наказ і ще раз повторив: — Геть у всьому!

Поволі почав обертатися вітряк над корчмою.

Тиміш Гонта сидить на дні криниці, розгрібає руками ще вологі камінці:

— Ой Тимоше, Тимоше, втекла вода, Тимоше, лиш вологим хвостом по камінні мількнула, Тимоше. Останній осінній грім, Тимоше, над Городищами... Чуєш, Тимоше? Та чую, чую — грім. Каже Крудь, що як стане головою колгоспу, Тимоше, то нам нову хату поставить. Чуєш: нову хату збудує. І наші гроші, Тимоше, плакали. А Підкова, Тимоше, задарма збудує. Де ж це вода, Тимоше? Може, будемо вмирати чи ще поживемо? Воно ж цікаво, яка завтра погода буде, хто народиться, хто за кого заміж вийде, кого оберемо замість Підкови, хто на Місяць полетить, може, Тимоше, рак почнуть виліковувати, навчатися вставляти зуби, що будуть кращі за справжні, Тимоше, Дзиндра історію допише, а тебе, Тимоше, нема вже. Ні, давай іще поживемо, поки ноги ходять, а руки роблять...

Мусій Федотович Дзиндра сидів на цибатому ослінчику, монгольські жорноподібні вилиці важко перекочували повільний танець жовен, потовчена іржею будьоннівська

шабля посіпувала руку, наче самочинно підстьобувала невидимого коника під Дзиндрою, коника, що азартно молотив землю, смоктав вудила і ніс вершника свого з кінця двадцятого століття в його початок. Строкатий метелик вилетів із поіржавілого шолома, кружляв над полисілім тім'ячком учителя, норовив нечутно сісти йому на голову.

Сашко Тур хотів перестрибнути через Гринів паркан, але зачепився полою шинелі за гостряк штахетини, рвучко виборсався з шинелини і біжить до Гринєвого вертольота, що вже рве під собою землю і замахується крилами на небо.

Гринь не чує Турового голосу, бачить лише його здивовані й усміхнені очі, міцно стулені уста (підпухлі Сашкові губи витягнулись в ледь помітні рубчики), бачить, як Сашкова рука ляскає застєбнуту кобуру...

Як крижень з води, вигулькує із бузиниська Сашків синок, стежить за батьком і знову пірнає у зарослі.

Гринь заплюює очі, зсуває на волохате вухо безкозирного кашкета, втягує голову у міжпліччя і чує, як вертоліт підкидає його вгору. Зверху він бачить решето Сашкового міліцейського кашкета, крізь який проступає вологий круглячок тімені.

...Голова Миколи Подорожнього над туманом.

...Підкова із конторським почтом виходить з адміністративного будинку.

Мариня біжить вулицею, гавкає їй услід надженджулений Мартин кіт, що заганяє зуби то в дошку паркана, то в надалишне яблуко, але Мариня біжить, підхопивши рукою поділ довгої спідниці:

— Гринечку-у-у, я кому кау: вернися-а-а. Вернися, бо піду в гості на кілька днів. Піду в гості аж у Молдавію. По-доброму кау: вернися — і я сидітиму вдома...

Та небо вже запаморочило Гринєві голову, він набрав висоту, яка поглинала його, розчиняла в собі його істоту, дурманила і заманювала все вище і вище. Гринь не чинив спротиву їй, лиш, вдоволено ворущачи гострим борлаком, повторював:

— Оце так запаяли, в реле і в тумблер! Оце запаяли!

Йому здалося, що якісь приязні, упокорено добродійні голоси озиваються до нього то з минулого, то з майбутнього. Вони кружляли навколо нього, як ранкові бджоли навколо квітки конюшини, лоскотали уяву, млосно висмоктували з нього гіркоту (а не солод!), висмоктували старі фуси його душі, яка летіла над Городищами, над Європою,

посеред якої похована його нога (зовсім молода іще нога, без мозолів, без огрубілої шкіри на підоншві, бо відчувала лоскоти, коли по ній провести травинкою, ходити і ходити б ще їй, натоптати стежок на землі, не одне весілля відтюгукати, не одного б городищенця провести до цвинтаря — скачи на одній, Гриню!).

Перепада ураз відчув, що його душа здатна відгукнутися до тих голосів з минулого і з майбутнього, що їй тісно бути лише сьогоднішньою, лише вчорашньою, лише завтрашньою. Їй нестримно хотілося бути всякою.

...Маленький пра-пра-правнук сідає на механічне Гриневе коліно, дбайливо складає крильця за спиною (як ангелочок і як маленький Гринів син на мутній фотографії, яку він отримав уже на фронті), витирає дрібного носика шовковою хусточкою, на якій вишито «Гринь Перепада наймолодший», довго вмощується і питає, вийнявши з рота соску-пустушку:

— А чого у вас, діду, таке тверде коліно? Тут не засидишся — таке твердюче... — І знов кладе між губи соску, вовтузиться на мулькиму коліні, — якесь неживе воно у вас...

— На війні одпаяло, внуче, — одказує Гринь і норовить чукакнути пра-пра-правнука протезом, але дитя морщиться, розправляє крильця, щоб злетіти: Пра-пра-прадід поспішно гладить його по голівці, і воно заспокоюється.

— А що таке війна, дідусю? Це коли кішка не тікає від песика, а вигинається в дугу й сичить? Чи коли птахи воюють з вітром? — простодушню запитує дитя і здивовано мацає дідову спину, наче шукає там крил. Дати б оце йому замашного товкачика або якогось трибика від вертольота, хай би бавилося і не задавало капосних запитань, але незручно — воно ж з майбутнього, а до того рідня, його, Гриневе, продовження. Та і як ти йому поясниш, що таке війна?

— Якби ми не перемогли у цій війні, якби я не пролив кров, то й тебе не було б, отакого мудрагеля. Ми воювали з фашизмом (Гринь хотів сказати: «в реле і в тумблер той проклятий фашизм», але посоромився при малому), щоб була вільна Батьківщина і щоб більше не було воєн. І щоб ти не знав, що означає слово «війна».

Дитя задумалося, стало аж наче старшим, ворухнуло крильцями і знову за своє:

— Дідусю, а ви на війні втратили не лише ногу, а й крила. Шукаю, шукаю у вас під сорочкою, а їх нема.

— Погано шукаєш, пра-пра-правнуче. Наші крила ростуть із серця, тому ми їх нікому не демонструємо, тому ніхто й ніколи їх у нас не відріже. Якби я був безкрилий, то й ти б народилося казна-чим або свійською гускою.

— Ой, дурите ви мене, дідусю. Краще покажіть хоч краєчок свого крила, — грайливо жебонить воно і смочче пуштушку.

Гринь не витримав і недовірливості цього пущверінка, а найбільше — соски в його роті, дав малому підгузника, аж той підлетів угору, але саме цього йому, либонь, було й треба, бо він розправив крильця над головою предка, на льоту підхопив соску, що вилетіла було з рота, помахав Гриневі пухкенькою ручкою, сяйнув німбином навпроти сонця (останнє, ясна річ, привиділося Гриневі, бо зблизка ж він німба не бачив) і зник у мареві над буряковим полем.

— Еге-гей, наймолодший Гриню Перепадя, га! Ти здалеку на мене подивися-га-а. Здалеку. Ми такі великі, що наші крила видно з відстані, — прокричав у небо Гринь, помахав крилами вертольота і полетів над осінніми Городищами.

Сарматський горб вилазив із туману, як верблюд. Повільно обертав крилами вітряк, і маленький вітрячок на Гриневій хаті, здається, також норовив злетіти.

...Став перед Гринем його фронтний старшина (вуса — як оселедці, руки — як коріння вивернутого бурею дерева, і сам — наче вирубаний із могутнього дерева, вирубаний і отак полишений, бо ще біля нього треба було б попоратися і чорноробам-стругальникам, і скульпторові, і майстрам-шліфувальникам, але природа кудись дуже квапилася — отак і полишила його). Простягає до Гриня свою грубу, коренкувату руку, в якій затиснуто чарочку зі спиртом, а в чарочці — великий палець старшини. І чарочка повна. Гринь усміхається: зараз старшина вийме пальця і спирту залишиться лише на денці. Цю старшинську хитрість він уже знає, як знає і те, що старшина через кілька хвилин загине, а Гриневі оддубасить снарядом ногу.

Зараз Гринь прощає йому все, переймає чарчину із рук старшини і виливає її на Городища.

— Прости мені, Перепадя... Я не винен, що такі пальці маю.

— Ти б не йшов у цей бій, старшино. Уб'ють тебе. Присіймо, уб'ють назавжди. А мені в шпиталі дадуть спирту, коли будуть ногу різати...

— Ану, щоб я цього не чув, рядовий Перепадя! Застебни гудзика на гімнастерці, поправ пілотку за формою — і вперед!

Старшина скинув з шиї автомата, пригинці кинувся в атаку.

В його груди влетіла куля, а вилетіла пташка. Стовп землі заступив старшину від Гриня, і він відчув, що біжить на одній нозі...

— Ну-ну, не пускай патоки, сину, — каже Гриневі древній сивий дідуган, мудре, всерозуміюче обличчя якого дуже схоже на обличчя Гриня, коли він спокійно думає. Чоло і руки дідугана позначені багатьма шрамами. Біла сорочка, хоч вона права дощами і сушена вітрами, — все одно в кількох місцях поцяткована давніми плямами крові, як калиновими кетягами.

Дід поволі випростує своє згорблене тіло, дивиться в очі Гриневі, і Перепадя впізнає в ньому щось від свого батька, щось від діда, а може, і від пра-прадіда.

— Не бійся мене. Я — твій далекий предок. Ти втратив ногу. Не плач. Якби лиш не втратив голови і совісті. А без ноги — можна. Рідна земля носитиме тебе і таким, бо за її волю ти постраждав. Я ось іду з-під Берестечка. Порубаний, постріляний, але іду. Сумно мені, бо знаю, скільки ще воєн і напастей на вашу голову буде. Але ви вистоїте, бо для чого тоді й нам було жити, народжувати дітей? Минуле народу береться до уваги лише тоді, коли він має майбутнє, а ви не обділені ні першим, ні другим. Історія ще буде котити над вами свої урагани, світ буде здивовано придивлятися, як ви босими ногами втопчете греблю біля Хортиці і освітите собі дорогу, ви переможете всіх зайд і напасників, і земля наша не стане пусткою — вона родитиме вам свій хліб, якого вистачить і для вас, і для друзів ваших. Багато випадє на вашу долю, але ви не втратите віру в Людину, в святе людське товариство. Для того ми вас і народили, Гриню. Ви — наша надія. Тож хай святиться наше ім'я у вашому імені, хай летять над вами білі лебеді, хай із радісним криком народжуються ваші діти, хай світла задума не покидає вашого чола, хай не в'яне сила ваших рук, хай не маліють ваші душі в достатках, хай не міліє ваша глибока пам'ять, хай не буденніє ваша віра. А те, що втратив ногу, — не плач. Ти ж на своїй землі, Гриню. І це, либонь, остання війна. Так що тобі ще жити й жити.

Старий зітхнув, прояснів на обличчі, чоло його засвітилося. Він промацав цілком дорогу і вже хотів іти. Але зупинився і запитав:

— Ти скажи мені, ви революцію вже зробили?

— Аякжеж! Повстали гнані і голодні, пригноблені і бідні — перевернули трон із царем. А тоді пішло і пішло. Вже й соціалізм збудували. Якби не дві війни, ми б уже як у раю жили, діду...

— А що ото в тебе за спиною?

— Крила, діду. Хіба ж не бачите: крила!

Гринь збуджено газонув, рвучко скототив крилами небо, з діда зірвало солом'яного бриля, і він помолоділо пішов у бік Жмеринки.

Гринь закурив, поскуб себе за вухо і глянув на прилади. Показник пального вткнувся стрілкою в «нуль».

13

— А чого б ні?! — ляснув себе по коліні Богдан Гусляр, наче лаштувався мережити флотську чечітку, але в останню мить передумав, бо немає інших глядачів, крім старого Підкови.— Можна й поїхать. Світу побачу і якийсь приварок буде. От і поставлю на цвинтарі огорожу татові й мамі.

— А без того ти, бідний, не маєш за що? — проказав Маркіян Тадейович, так якомсь проказав, що коли б і дуже хотів образитися на нього, не вийде.— Он шість сотень тільки на кукурудзі натеребив.

— То я на весілля збираю, Маркіяне Тадейовичу. Ровесники вже по два і по три рази реєструвалися, а я — «Іхав козак через місто, під копитом камінь тріснув...»

— Вистачало тобі й без реєстрації в сільраді. Хочеш, перерахую?

— Та нащо воно вам здалося? Я йду, щоб збиратися в дорогу. «За Сибіром сонце схо-о-дить, хлопці, не зі-ва-гайте...»

— Ярослава їде старшою, Богдане.

— О, дали мені «Ладу», але з ходовою частиною... грузовика.

— В Сибіру дороги грузькі, Богдане. Інша тебе не довезе туди й назад. І щоб підкорявся їй у всьому...

— Так-таки й у всьому, Маркіяне Тадейовичу? А як вона забagne чогось такого, що...

— А ти й злякався,— реготнув старий.— Не бійся, зловживати владою вона не буде, але... повноваження її високі. Вагон з яблуками відправляємо сьогодні із Рівнополя, забирай Ярославу, і їдьте.

— Чого б і не поїхать...— сказав Богдан, коли вийшов з контори.

За базарним майданом його перестрів Василь Крущ, тісна камізелька ледве сходилася на його животі, ступає ногами в боки, як новонароджене телятко, плямкає тонкими губами, як сом після полювання, нервується.

— Чув, що їдеш?

— Чув, що їду.

— Кожухи в Сибіру дешеві, як у нас кухвайки. Привези.

— А гроші?

— Привезеш — одразу на бочку! І сулія вина торішнього!

Богдан шпарко висвистує туш, сам собі аплодує, ховає руку під полу піджака, киває пальцем, щоб Василь нагнувся, і показує йому з-під поли товсту, з промазаним нігтем дулю.

— По-ха-а, Крущ в овечій шкурі. Купи йому кожуха, а потім життя не вистачить, щоб гроші за нього одібрати.

Богдан засвистів «Марш ентузіастів» і під маршову мелодію попрошкував на своє подвір'я.

Сянько Барвінський пішки йде з Молдавії у Городища, бо наїздився уже на весь свій вік, продав мотоцикла веселому молдаванині, який часто привозить на городищенський ярмарок смушки, бринзу та вино (взяв собі у жони українку із Савчиних хуторів, то заодно з ярмаркуванням возить свою Настуньку до родичів). Мірча переховав Барвінського у своєму дворі, коли за тим гнався автоінспектор, він ухитрився вкрити мотоцикла у такі вузькі двері хліва, що наступного дня вивести його звідти було вже неможливо, і Сянько вчинив, як справжній городищенець,— одним махом збувся мороки.

Правда, коли вже було запито могорич і перекладено гроші з костюма кишинівського виробництва у піджак вінницького пошиву, Мірча зголосився підвезти Сянька до Городищ (автоінспектор на кордоні виявився його родичем), але Настунька вчасно наступила чоловікові на ногу, і він згадав, що для цього треба розвалювати хлів...

Тепер Барвінський повертається у Городища пішки, щоразу мацаючи себе за спідню кишеню, де великою

шпилькою аж у трьох місцях перещеплено гроші за мотоцикл.

Маленький, меткий, як шпак на землі, він швидко проминув кілька молдавських сіл, чемненько кидаючи стрічним «буна дзіва», крадькома роззираючись, чи немає в селі жовтого автоінспекторського мотоцикла. Саме ця обставина вела його не асфальтівкою, а тихими польовими дорогами, а то й навпрошки, бо хіба є кращий орієнтир за велику ріку Дністер, до якої йому треба вийти?

Він піднявся на пологий пагорб молдавських Кодрів і побачив перед собою велетенський полумисок долини, де сріблилися головаті капусти, мріли строкаті жіночі хустки, вовтузилися грузовики і отара овець котилася вслід за жінками, підбираючи капустяне листя та облизуючи зрізані качани.

Сянько заплющив очі й сів на пригірку, мацнув рукою ліву половину грудей (не забудьте, що гроші — у правій кишені!), рішуче розплющив очі — і впізнав цю долину. Йому навіть здалося, що вона сама його впізнала.

...Аж до цієї долини їх, мобілізованих на фронт того ж таки дня, коли було визволено Городища, новобранців проводжали односельчани. Він ніс на руках дворічного сина Лавріна, схожого на дівчинку (він ходив у полотняному платтячку, і навіть Сянько з Катериною називали його Ларисом, лише дід Йосип часто піднімав поділ дитячої одежини, усміхався й казав: «Мали б совість, домовитесь до того, що йому треба буде кожній дівці доводити, що він — чоловічина...»). Біля Дністра їм видали гвинтівки — і городищенські жінки та діти заголосили на все Подністров'я.

— Вибач мені, Сяню,— прожебоніла Катерина і невміло поцілувала чоловікову руку.

— Що ж тобі вибачати?

— А коли румун посилав тебе по воду... А ти відмовився... Він почав сікатися до тебе з наганом... А я сказала йому: не руште, він у мене такий ледащо, що собі ніколи не принесе. Румун реготнув і відступився...

— Прощаю, Катре, але щоб більше я цього від тебе не чув.

Новобранців посадили в катер, і він насилу відчалив від берега, бо жінки кидалися у воду, хапалися руками за борти вутлого суденця, вкидали туди хліб, кружала домашньої ковбаси і закорковані кукурудзяними качанами пляшки із городищенським бімбером.

Навіть з другого берега Сянько чув Катеринин голос, одгукувався на нього:

— Коса-а на го-орищі-і за кроквою-у. Там і брусок...

— Шанець копай гли-и-бо-гокий, як у-сі-гі. Тримайся Подорожньо-го.

— Поший Ларисові штанці-і...

— Не думай тільки загинути! Я буду молитися-га...

І поки новобранці чули рідні голоси, бачили у натовпі до болю рідні постаті, вони не почували себе на фронті, хоч за кілька кілометрів гримів обрій, двиготів Сороцький степ і шмагали небо ракети.

А вночі кілька жінок (і Катерина з Ларисом на руках) на благенському човні таки переправилися на правий берег, і як їх не вмовляв молоденький лейтенантик, як не погрожував, а Катерина довела Сянька аж до цієї долини.

— Ти, бабо, тее-ото, йшла б, ото-тее, вожвати, а він, тее-ото, хай вертається додому з дитиною, — шпигонув Сянька носатий солдат, що долучився до новобранців після шпиталю. Аж тоді Сянько прогнав Катерину додому, хоч довго вірив, що вона сидить із дитиною отам, у дністровських лозняках, і, як тільки смеркне, знову прийде до нього на передову. Так йому здавалося аж до кінця війни.

Цілий день вони копали шанці в одій долині (тоді тут також росла капуста), а ввечері хтось почав вихвалити свій домашній самогон, цього, ясна річ, не витримали горюваті сусіди по окопу — почалася пристрасна дегустація, — і Сянько незчужся, як заснув, поклавши голову на бруствер.

Прокинувся він від оглушливого реву й галасу.

Сонні новобранці вискакували з окопу і бігли до Дністра. Гасав поміж ними поранений у руку лейтенантик, дехто таки зупинявся і падав, ховаючи голову за капустину.

Прямо на Сянька сунув німецький танк, і він зрозумів: варто лиш вихопитися із шанця — кінець!

І він заходився жбурляти у танк пляшки, що валялися на дні окопу (серед них були і з пальною сумішшю).

Полум'я охопило танк, як ожеред соломи.

Сянько ошалів від удачі, побіг уздовж окопа і почав закидати пляшками ще один танк.

Загорівся і цей.

Вскочив у шанець лейтенантик з кількома наляканими новобранцями та з носатим насміхайлом.

Саме поява носая, який учора так дощукально образив Сянька, додала йому відваги.

Сянько підібрав ще кілька пляшок, вихопився з окопу і побіг за третім танком, що вже розвернувся, щоб утікати.

Підпалив і його.

Танк горить, але Сянько чомусь повзе до нього.

Знайшов неподалік від себе пляшку, яка не розбилася і не вибухнула, підібрав її, сунув під гімнастерку за спину і приповз до окопу.

Тепер новобранці кинулися в атаку, викотилися на пригірок, а Сянько вийняв зубами кукурудзяний качан, знайшов вузлик із домашньою ковбасою і почав похмелятися Катерининим квасом.

Він випив нахильці, закусив, витер вологим капустиним листком обличчя і також пішов в атаку.

А увечері весь батальйон говорив про новобранця Олександра Барвінського, якого представлено до ордена Червоного Прапора.

Високий, товстолиций полковник роздивлявся маленького, миршавенького, у мішкуватій, на кілька розмірів більший, ніж треба, формі солдатика Барвінського і записував:

— Не міг ще два чи три підмалити? Мав би Героя в перший день!

— Міг би, але пляшки поганенькі у вас. Не всі чомусь вибухають...

Зараз Сянько сидів на пагорбі, мацкував поглядом капустияну долину, в якій цвіли жіночі хустки, пливла біла пляма овечої отари, просувалися від однієї до другої капустиної купини грузовики; він хотів намацати бодай рубець фронтового шанця, але не міг.

Зірвав кілька гронаць винограду на осонні, поласував ним і хотів було спуститися в долину та розпитати молдаванів: може, хтось пам'ятає той бій?

«Та хай воно западеться!» — проказав уголос і пішов до Дністра горою.

В Івана Капшука лопнула шина. Якраз біля маминих воріт. Добре йому ще обійшлося, напевне, він народжений якщо не в сорочці, то в майці, бо летів із Сарматського горба на швидкості, оглушливо тріскає переднє колесо, машину затягує в урвище над Бугом — і раптом перед машиною виростає бетонний рятівний стовп, який перероджує шлях до катастрофи — це не кожному на роду

написано. А Капшук лише вдарився грудьми об кермо, погнув бампер, випустив з рота недожовану гумку. Та ще заплутався клубок з вовняними нитками — ото й уся шкода.

З переляку в нього впріли долоні й вологі плями виповзали з-під пахв на сорочку, в якій він, напевне, народився...

Стара Капшучка не почула удару машини об стовп, зосереджено перебирала і в'язала у вінки цибулю серед подвір'я, кишкала на гігантського індика, що ганявся за псом і трусив вогнистим підгорлям.

Іван посидів над прірвою, заспокоївся, поглядаючи у шпаркий вир бузької води, в якій скидалися гостроморді щупаки та зграйками ширяли настрахані мальки. Відчув, що долоні просохли, звів догори руки, щоб провітрити пахву, і заходився піддомкрачувати машину.

Він не зауважив, як із сидіння скотився клубок з нитками, упав на землю і з вистрибом побіг на подвір'я старої Капшучки. Червона вовняна нитка значила його слід від машини до порога.

Потолочений колесом куц кропиви боляче обпік Іванові руку, і над Бугом прошипіла злостива лайка. Це миршаве кропив'яне кубло Іван ненавидів ще з дитинства; як він його не обминав, як не обходив десятими стежками, а куц все одно встигав куснути за ногу. Іноді навіть малому Капшуківі здавалося, що кущик кропиви постійно гасає за ним, чекає хвилини, щоб в'їдливо дошкулити, тому, навіть злізаючи з печі, Іван прискіпливо обдивлявся долівку, чи не чатує на нього дрібнолиста, жалка кропива.

Зараз він походив по́топтом по жалкому кущикові, великим рогатим ключем витовк його коріння, послинив руку, на якій вихопилися тверді пухирці, й заходився міняти шину.

Мати в'яже у вінки слизьку цибулю, кишкає на жирного індика.

— Напасті на тебе нема! Хоч би блискавка вбила, хоч би трактор на тебе наїхав, бо цю зиму я вже тебе прогудувати не годна, прости мене, господи. Нащо ж я тебе виходила, як ти здихав маленьким? Краще б десяток смирененьких курчаток тримала, як тебе одного, жеребця...

Голос її то падає до шепоту, то звучить майже трибунно, бо вона сама його не чує.

Іван уже лаштувався їхати далі, коли побачив червону вовняну нитку і згадав про клубок.

Ні про яку Аріадну він, ясна річ, ніколи не чув, але доля вчинила так, що Іван Капшук із подільського села Городищ змушений був зараз повторювати її історію.

Він хотів закінчити в'язати кофту для дружини, а це був останній клубок червоної вовни, і полишити його Іван не міг.

Взявся за нитку й пішов.

І вона привела його на материне подвір'я, де на маленькому розхитаному стільчику сиділа стара Капшучка.

Іван спершу впізнав дворище, а тоді маму.

Індик роздув підгорля, запустив у землю крила, як лемеші, загелгав і кинувся на Капшука.

14

Марта роздяглася, походила перед дзеркалом, але знову почала ввижатися їй мамина рука, що тягнулася із туманної прірви до її чола, щоб погладити, то Марта кинулася на ліжко, як у теплу купіль, і почала стежити за химерно марною гонитвою лева і лося на старій картині в покутті кати.

Чим довше вона вдивлялася в картину, тим більше їй хотілося встати і прогнати у три вирви молодого зухвалого оленя, що не тікає від лева, а лише ехидно дратує його — доброго і мудрого мученика із зашитою пащею. Треба б встати та прогнати оленя, але тіло аж гуло від денної втоми, кожен його порух віддавався млявим, засвинцевілим щемом. «Ні, краще поїду до Рівнополя та куплю іншу картину...»

Марта гладила свої груди, в губах шастали лоскоти, і серце заходилося млістю, що сліпила й вимучувала.

Марті хотілося дитини.

Вона лякливо вела пальцями по рівному животі й ненавиділа його, як безплідну пустелю, що давно здичавіла.

— Невже так і відійду? — запитала вона хатню пустку з таким проникливим смутком, аж сама злякалася.

Серце бухкало так лунко, наче хтось біг у важких чоботях біля самого її уха.

Чийсь нервовий палець кілька разів клюнув нічну шибку.

Може, вчулося?

Затамувала подих.

Тільки серце бухкає. Чи не лось тікає з картини?

— Мартусю... свої, відчини...

Марта занишкла, сторожко звела голову над подушкою. Мамина рука пропливла над нею, як голубка, і зникла. Так її міг кликати лише Богдан, але ж він десь вигойдується у поїзді, що засапано мчить у Сибір.

Іронічно поглядає на неї лось із покуття, лев усміхається своєю кумедною, зашитою пащею.

— Мартусю, одчини... Своїх не признаєш?

«І що це за очмана до мене присікалася? З глузду можна з'їхати! То мамина рука, то Романів голос... Старію...» Однак щось її таки повело до вікна.

Тьмяно засвітилося у дзеркалі її біле тіло.

«А може, це наш Сарматський горб так гарцює, що пам'ять іде перевертом? Сьогорічна осінь мене доконає...»

Вона боязко відхилила фіранку і побачила на склі велику Романову долоню, навкіс перетяту шрамом від сокири.

— Впізнала? То відчини. Приймай постояльця на всю зиму.

Біля Романа ластився рудий Мартин котяра, вигинався дугою, кінчиком хвоста водив по шибі.

Блідий місяць стояв у верхньому куті вікна, заглядав у хату з-за Романового плеча.

На Марту навально вихлюпнулася гаряча, задушлива (звело подих і засіпало в горлі) млість, ноги її змлявіли, немічно підкосилися в колінах, вона, як зрубане дерево, звалилася на килим.

Жовте кружало місяця у вікні погасло — його заступило Романове обличчя.

Мамина рука таки дотяглася до неї і коротким дотиком остудила Мартине чоло. Йй одразу полегшало.

— Було і скисло! Скисло, Романе... Твоя кімната вже зайнята.

Вона звелася на ноги, наче після довгої, виснажливої (ворогові б такої не зичити!) хвороби. Байдужо зиркнула на себе у дзеркало: на неї подивилася звідти утомлена, затуркана істота, подивилася без цікавості — таким поглядом обмірюють колишнього недруга, який набивається в друзі. Марта напилася води, втерла долонею губи і лягла в ліжку.

— Було і скисло... — провела голосом по тиші, як смичком по кволих струнах...

У городищенських садах печально гули переспілі яблука, шамшавив осінньою водою Буг, поскрипувало пугало на городі, годинник збивався із свого монотонного кроку...

У Крुцевому кабінеті хтось зіпсував службове крісло. Тільки-но Василь поворухнеться у ньому — зчиняється такий оглушливий скрип, наче пустили із Сарматського горба стару, допотопну гарбу.

Круць сіпонувся на схід, потім на захід, крісло завищало, але не зрушилося, Василеві здалося, що стіл звис на всі чотири ноги і повищав, зооветеринар грюкнув по ньому кулаком, вистрибнув із сідала й побіг до лісу шукати льошку, яка знехтувала затишком свинарника (кондиційоване повітря, автоматизована подача кормів, басейн із підігрітою водою, м'яке, сонливе освітлення!) і втекла до дикого кабана у лісову хащу.

Прив'язаний до руки термометр теліпався у повітрі і був схожий на льодову бурульку, що продовжувала вказівний палець ветлікаря. Масна, метушлива тінь бігла поперед нього, як злякана звірина з пораненою ногою.

Ліс дихав прілістю, спертим духом підгнилого листа, природа вже втомилася, вгамувала свої пристрасті, одшпаленіла, хмари йшли низько, бокаса, здається, можна було почути, як вони труться щербатими краями.

Василь ненавидів осінь так само, як і ненавидів свою ненависть до осені, бо вона наводила його на холодні й смутні думки про те, що минуло ще одне літо (червень! липень! серпень!), минуло, виссавши із серця ще один ковток молодості, відпрацьовану ілюзію, яка не збулася, і тепер знову треба поспішати, гнати себе стрімголов, врізатися шпорами під власні ребра, щоб, бува, чогось не прогавити. А чого? Яке це має значення...

У лісі він часто знаходив витирлувані лігвиська вепра, підрите ним коріння, недоїдки гнилих дичок і жолудів, шерсть на дубовій корі, послід, що вже встиг засохнути, і Круць щоразу люто гилив ним, підхопивши на носок черевика.

Романа Лебедин гнала «Запорожця» по окружній вінницькій трасі, обминала ще сонний обласний центр, що пошпакував каламутно-молочним димом хімкомбінату, пахнув паленим листям, ранніми сніданками і містом. Теплий кентар туго облягав її груди, машина слухняно мчала на захід, блідо сочилася сонце на атласовому шлейфі обрію (вона бачила його в люстерку), сизі пасма цигаркового диму колобродили над її головою, як водорослі, біля яких щойно шутнула велика рибина.

Із приймача скрапувала тягуча, густа молдавська чи румунська музика; ось-ось вона мала спалахнути буйною оргією ритму, але музиканти чомусь зволікали, вимотували душу в слухачів.

Романа перебирала в пам'яті свої дівочі грішки, яких було не так і багато. Могло бути й менше, але Романі їх цілком достатньо, щоб відчувати: таки прожила двадцять дев'ять років і тепер пора зануритися в родинний затишок, оперувати хворих, народити дитину, прати пелюшки і чоловічі сорочки, пришивати гудзики, варити обіди, писати дисертацію, любити і знати лише одного— Устима, хоч, може, це й прісно, виснажливо і до отупіння буденно. Тішила себе тим, що називає своє сімейне життя покутою. А покутувати вона має за що. Задьористо усміхалася й додавала: «І є чим, спасибі мамі й татові...»

Студентство її пролетіло буйно, з емоційним надривом: із тьмавим мигтінням опівнічних свічок, з вишлесками вина, смутком гітари, дурманними танцями, уламками насолоди, розчаруваннями. Через неї навічно сварилися між собою друзі, потайки її проклинали подруги (потайки, бо квартирували в Романи, а точніше, в порожніх хоромах рідної тітки, яка цілорічно гостювала в Котовську, у Романиної матері). Її енергії вистачало і на медицину; вчилася вона легко, наче не вивчала науку, а просто повторювала її. Романі по черзі пропонували свою руку старпокурсники, диктор Одеського телебачення, морські офіцери, сценарист кіностудії, відомий одеський поет з квартирою на другому поверсі (ізольована, зі всіма вигодами), соліст балету і син ректора медінституту, але вона мала свою, не раз випробовану формулу відповіді:

— Я не вмю і не люблю варити їсти, прати, стояти в чергах у гастрономі. Я курю, п'ю, я не вмю бути відданою лише одному. А тепер скажи: тобі потрібна така жінка? Якщо ти й після цього здумаєш одружитися на мені — май на увазі: ти й не писнеш у мене, до копійки віддаватимеш зарплату, хвилину у хвилину повертатимешся після роботи додому, пратимеш мою білизну і вертітимешся у фартушку на кухні, вранці подаватимеш мені у ліжко сніданок і каву. Перейдеш на моє прізвище, бо я в батька одна. Ну, то що? Йдемо до загсу?

Та на останньому курсі, коли закоханий у неї син ректора медінституту забезпечив їй місце в інститутській клініці чи в аспірантурі, Романа, на подив усіх однокурсників, підписала призначення в периферійну городищен-

ську лікарню. Батько подарував їй помаранчевого «Запорожця», на якому вона й виїхала на Сарматський горб.

Романа гнала машину на Закарпаття, бо вчора закінчилося турне баскетбольної команди, а на прийом до стоматолога Устима Подорожнього уже записалося в Городищах семеро хворих.

О сімнадцятій годині одинадцять хвилин і двадцять одну секунду за московським часом Ілля Капітан вийшов з лікарні. Користуючись Романиною відсутністю, Єва вблагала (аргументуючи це найсвіжішими манзарами) старшу медичну сестру виписати Іллю достроково, бо ось-ось може з'явитися в Городищах їхній сиз, який «робить в Японії нашим дипломатом».

За лікарняними ворітьми, під репаною шовковицею, ніби випадково, стояла Єва і догори редакторським підписом читала районну газету.

Коли на ганку лікарні з'явився Ілля, газетні заголовки замигтіли в її очах так, наче вона читала їх на Дзвінчій блузці.

Микола Подорожній перекрив заставки водяного рукава, щоб зупинити млин. Тоненька, ледь помітна цівка Бугу плюскотіла під млиновим колесом, але жорнове каміння оберталося з таким несамовитим шалом, що мельник почав засипати у кіш мливу із колгоспних мішків.

Городищенською свіжою олією пахло аж у Сорочькому степу.

З кленчука, що виріс у шпарині кам'яної стіни колгоспного млина, впав перший листок.

У Сергія та Дзвінки Монархів заговорила дитина.

Розтулилися вологі, атласово-вишневі губенята, синок хвацько хапонував осіннього повітря, напружився, мелодраматично закотив очі, викинув з руки гримучу пластмасову цяцьку, тупнув ногою, озуютою в маленький в'язаний черевичок, і, не затнувшись на жодній літері, сказав:

— Гей, Одарко, бійся бога, перестань-бо вже кричать!

Дзвінка сторопіло озирнулася: чи це, бува, не Сергій до неї звертається, але чоловік був у сусідній кімнаті, то вона поставила на туалетний столик помаду й з усієї сили зааплодувала:

— Ану далі, далі, синочку!

Але малий замовк, бо в нього змокрили штанці й біля лівої ноги розповзлася маленька калюжка.

Мусій Федотович Дзиндра сьогодні закриває навігацію на Бузі, в територіальних водах Городищ. Ковчег, на якому зібрався його восьмий клас, відштовхнули від берега, хлопці сіли на весла, судно довго опиналося, але зрештою поповзло по густій осінній воді, що холодним кришталем просвічувалася аж до піщаного дна.

— Ану, галерники, налягли на весла! — командував Дзиндра, стріпував головою, стоячи на кормі, підставляв своє монгольське обличчя степовому вітрові, що пах печеними буряками, осіннім ледь присмученим Поділлям і кислуватим присмаком підгнилих яблук. Мусій Федотович і справді був схожий зараз на ватага молодих галерників, літнього, а тому й не дуже рішучого, підточеного печалиною ватага.

Суденце мчало по зашморгові Бугу, розликувало зледащилих, вгодованих городищенських качок, що гортанно перегукувалися, відчуваючи під лівим крилом рештки занедбаного перелітного інстинкту, бо лише о такій порі він і нагадує про себе у жирних качиних грудях.

Дівчатка-восьмикласниці стояли на потрісканій, вилізаний літніми дощами палубі, осінь дзвеніла у їхніх скронях. Мусій Федотович лише зараз помітив своїм монгольським оком, що влітку вони ще були підлітками, а осінь таки задурманила їх відчуттям того, що вони — дівчата: в Орисі Козир зухвало вигострилися груденята, в іншій із зіниць визирає меланхолійне, лячкувате кошенятко; та ж таки Ярославина Орися згорда позиркує на світ, сповнена величчю і несподіванкою своєї першої таємниці. Запрацюють, зашаленіють у кожній з них якісь нові джерела, побільшає у серці лабіринтів та солодкої муки, змори, нагальних оновлень, і непомітно вони повторять благословенний шлях своїх матерів, одбунтують, одшаленіють, випалять себе у пристрастях, як глеки у вогні, і якоїсь осені, помітивши першу сивинку в косах, зупиняться, щоб спокійно оглянутися назад. Оглянутися і скрушно, ледь ворухнувши зів'ялими устами, усміхнутися...

Мусій Федотович стояв на блаженській, потрісканій кормі, дивився в осінній степ, над яким вилася синя каламуть, ордою ішов вінницький вітер, стигла земля і небо тримало птахів за пазухою.

Керманичеві пасувала б монументальність, відчайдушний драматизм і безоглядна рішучість, але на кормі стояв старий, утомлений чоловік, з чорнильними плямами на пальцях, з одірваним гудзиком на піджаку, він надто багато знав і розумів, тому й не міг бути рішучим, бо рішучість, як твердив він, завжди однозначна. На кормі стояв учитель, який віддав себе багатьом поколінням учнів і нічого не вимагає навзаєм.

15

Городища лежать на самому споді осіннього вечора, як під накидкою довоєнного фотографа. Чорнота в'їдається в Сарматський горб, у хати, дерева, в людей, наче вугільний пил. Вечір такий потужний і категоричний, що треба вкрай присилувати свою уяву, щоб повірити у те, що вранці він безпомічно розтане, засяє Буг біля підніжжя горба, відкриється оголена печаль супокійних полів на всі чотири кінці світу, відкриються людські обличчя із замашними рум'янцями, з тонкою різьбою перших зморщок чи із землянистими притінками старості на чолі.

Вітер застиг, не дихає, став повітрям і вечором, а точніше, став нічим, як людина без ідеалу.

— Ой Тимоше, Тимоше, нема нічого сумнішого у цьому твоєму, Тимоше, світі, як осіння ніч, бо вона, Тимоше, нагадує криницю без джерела, людину без минулого і майбутнього. Зимою, Тимоше, не так, зимою з нас вимерзають неужиті сльози, відпрацьована кров, пліснява того, що не збулося і вже ніколи не збудеться, Тимоше. Сьогодні ти, Тимоше, випустив із трактора старе масло, витекло до каніночки. Залив свіженького — і поїхали. А ти сам, Тимоше? А тобі — хіба що зізнатися: постарів ще на один сезон...

Гонта лежить на дивані, м'яко порипують під ним пружини (широке, як степ, ліжко,— захаращене пухкими подушками, що пахнуть Бугом, бо гусячий пух навіки просяк ним,— не розстелялося ще з весни, коли гостювала дочка із зятем), промазучені руки лежать під головою, іноді здригаються, бо прокочуються по них якісь заблудлі розряди денної втоми.

Він нечутно усміхався, коли чув тихі сплески води у відрі — не спить його жабка-чищавка з криниці, дивувався, що ця бридка, холодна тварючка чомусь не викликає в нього відрази.

— Ой Тимоше, Тимоше, знову починається ця довга і монотонна, як зубний біль, осіння ніч. Зуб можна хоч горілкою піддурити, Тимоше...

І раптом надвалена хата заворушилася.

Диван перехилився набік, Тиміш скотився додола, на нього поїхало високе вольтерівське крісло (кілька разів він викидав його на горище, потім перепрошував, міняв на ньому тканину, ремонтував розхитані ніжки і знов заносив до кімнати).

— І, здається, не пив сьогодні, Тимоше. Йй-богу, горб росте!

Тоскно теленькали шибки у вікнах, впало кілька полив'яних тарілок із різьбленого мисника, дрібні черешки розкотилися по кімнаті, Тиміш наступив на гострий уламок босою ногою, зозла попхнув вольтерівське крісло, вискочив на двір крізь провалину, що утворилася в кутку кати.

Почув, як затріщали старі дилі в стінах.

Погасли вуличні ліхтарі на стовпах.

Завалували собаки по селу, одна навіть зірвалася на поспішне, з перехватами в голосі, підвивання.

Тиміш стояв спиною до хати, але всім своїм єством відчував, що вона валиться.

Побачив, як вискочив з неї домовик — маленьке створіння, схоже на сіре ягня, тільки без копитець, з м'якими котячими подушечками. Очі домовика іронічно-печально спалахували в темноті, їх підсвічувало зсередини велике і всепрощальне розуміння, яке пасувало б літній людині, що позбулася суєти, або важко хворій дитині, яка тієї суєти ще не знала.

Із глибини саду домовичок іще раз засвітив очима до Тимоша, став дитиною у білій льолі, схлипнув і перетворився на величезну чоловічу постать, якій навіть найвищі дерева ледь сягали плеча. Постать витягнула руку із довгим, як спис, вказівним пальцем і моторошно, утробно зареготала. Тиміш хотів ухопити домовика за його палець-спис, але не дотягнувся, зашпортався і впав.

Ще раз засвітилися й погасли очі хворої дитини в саду, гупнуло кілька яблук, і ягнятко м'яко покотилося вниз, до цвинтаря.

Хата оглушливо застогнала, зітхнула і враз перетворилася на купину побитого шашелем дерева, пересохлої глини та старих солом'яних вальків.

Мариня Якау повертається із Савчиних хуторів, де про-воджали новобранців до армії, ішла, перебирала в пам'яті савчинецькі новини, відсівала з них те, що нецікаве для Городищ, отже, і для світу. Із Бугу тягло холодною, льохо-вою вільгістю, кілька випитих келишків сливовиці азарт-но ганяли кров у Марининих жилах, пласкі, вже прив'ялі груди одвільгли від швидкої ходи, й вона не застібала шелестку нейлонову куртку.

Вікна її хати світилися, і вона пошкодувала, що зарано покинула гостину: Гринь ще не спить і тепер до півночі буде «шліфувати» її терпугом свого замашного язика.

Та діватися вже нікуди, віддихається, заскочить у нуж-ник, вмє розпашіле лице під краном, набачить глибокий черпак Ведмедиці, понюхає південь, який завжди пахне свіжим хлібом із Рівнопільського хлібозаводу, і лисцею прослизне у сіни.

Враз п'яненюкою Мариною щось гойднуло, вона не встигла вхопитися рукою за різьблений слуп хвіртки, не встигла мобілізувати свій гонор (він саме дрімав у глухому за-кутку свідомості), хитнулася вбік і впала.

У Городищах погасло світло, завалували собаки, Мари-ня спрожогу протверезилася, почуття самоповаги відштовх-нуло її від землі, і вона встала.

Сарматським горбом гойднуло ще раз, загупали яблука в садах, і Мариня злостиво подумала: «Догралися! Я ж каала, що горб росте і зара' кау, доневірилися! Дуже гра-мотні стали тепер усі...»

Гринь саме відчепив свою механічну ходулю, припер її до стінки в кутку кімнати і заходився мити здорову, натруджену ногу.

Мариня вскочила до хати, намацала на ліжку Гриня, підхопила його на руки (запалена сигарета обпекла їй щоку), Гринь, як дитина, обхопив Маринину шию рука-ми — і винесла його на подвір'я.

— Нога! Нога! Другу ногу забули! — кричав Гринь.

— Бач, як я вспіла. Спробуй теперка похатурницею на-звати.

— І кашкет!

— А я ж казала, що горб наш росте. Але чого так нововисто? Заводь вертольота!

Сашко Тур займався вечірнім самоаналізом — таке па-ходило на нього після борщу, затовченого старим салом

та зернами кропу, або ж після чергового підвищення у званні.

Причиною сьогоднішніх самозаглиблень Сашка Тура був борщ, заправлений салом, кропом, перцем і часником.

Він висмикував реп'яхи із шинелі, розглядав їх крізь лупу, надовго замислювався і викидав у відро із сміттям.

І тут ним гойднуло. Реп'ях випав з руки і знову вчепився в полу шинелі.

З шафи посипалися на підлогу кубки (кілька років Тур був чемпіоном району з вижимання двопудової гири і раз — чемпіоном з метання молота). На столі перевернулася вазочка із паперовими квітами (дружина чомусь все одно наливала у вазу води — для правдивості, очевидно). По скатертині повилася зеленава, затхла цівка води, із глибокої чашечки полинялої паперової квітки викотився золотий Романин годинник, спокусливо підморгнув Сашкові коштовним каменем.

Світло погасло, і годинник втопився у темряві.

Кроки під вікном затихли, але Марта усім своїм еством відчувала, що Ромко сидить біля порога на перевернутому ящику від господарського мила — іноді блідо зарожевіє ніч від вогника його сигарети та рудий котисько жебракувато нявкне і голосисто замуркотить.

Вона провалювалася в куций, сторожкий напівсон, злякано прокидалася, згадувала про наглу потребу вийти надвір і присісти під кущем дикого бузку, але боялася відчинити двері, бо знала, що не зможе випхнути Ромка за поріг, якщо він його переступить.

Уже починала пригадувати, де б могло завалятися старе відро, щоб скористатися ним, як у холодні зимові ночі...

Та хата здригнулася, як у пропасниці.

«Вивалює двері той навіженець!» — подумала вона і похолола.

Впала з покуття картина із левом, що ніяк не може (а, мо', не хоче!) наздогнати молодого лося.

Скотилося із стола яечко від попелястої курки, що іноді несе готові писанки, скотилось і розбилось об підлогу. Розбилось легко, як у казці, де дід бив — не розбив, баба біла — не розбила, а мишка бігла, хвостиком зачепила і... білок окремо, жовток окремо.

З пугала на городі з'їхала шапка.

Старий ворон впав з осокара, як сонний хрущ, аж при зем-

лі розкрив крила, загальмував ними і перелетів на вітряк.

Марта скочила з ліжка, війнула по хаті білою льолею, кинулася до вмикача, але світла не було.

Хатою тіпонуло знову, на Марту навалився страх, і вона кинулася в коридор, смикнула на себе засув.

Трусонуло ще раз, і Марта впала на груди Романові. Вона зойкнула, але Ромкові губи перепинили той зойк, і Марта захлинулася ним. Йї уже було не страшно.

Іван Капшук ще звечора дістав від дружини одкоша («тобі лиш дурне в голові, якби натягався на фермі за день так, як я,— не гарцював би...»), тому відгородився од неї в ліжку пуховою ковдрою, не міг знайти зручної пози, щоб заснути.

— А ти знаєш, мама зовсім уже оглухла, треба на мигах показувати. Каже, ніби її тепер весь час повертає лицем до цвинтаря.

— І що ти будеш робити, си-но-чок?

— На мигах буду показувати.

— Раз на рік?

І тут їх гойднуло. Дружина відчула, як Іван покотився на неї, подумала, що в чоловіка знову заграє обрік, відважила йому замашного ляпаса.

Зчинилася веремія, Іван заплутався у вовняних витках, натягнутих між двох стільців. Прокинулися діти, жалібно заплакали.

— Забирай дітей! Дітей виводь! Тікаймо до твоєї мами, вниз! Та не штани шукай, а дітей!

Еля Губа спала першим, твердим, як граніт, сном. Її розбудила Мариня Якау, коли Гринь уже завів свою «Умку» і помчав до дитячого садка.

— Ель-ко-о!— тарабанила п'ястками у шибку Мариня.— Ель-ко-о! Виходь з хати, бо горб здригається...

Еля нічого не второпала, але Маринин переляк шугонув у її розімлілу від сну свідомість, як електричний розряд. Взувши тільки лівий капець, обшитий зеленим кролячим хутром, Еля побігла до дверей, спіткнулася («О майн гот!»), побачила перед собою Сидора (як отоді серед пекельної веремії в Саксонії; оксамитові очі, розпанахана на грудях гімнастерка, вибух!), вхопила на столі Сидорову фотографію і вискочила у двір.

— Двадцять три години чотирнадцять хвилин! Почалося! Почалося те, що пророчила Мариня у терновиську,—

спокійно сказав Ілля Капітан і гостро, до знемоги гостро відчув у собі час. Відклав недочитану районну газету, помацав загосні рубці з-під Романиної руки і почав жадібно їсти манзарі, які Єва підкинула через поріг у целофановому пакеті, коли він виходив відв'язати на ніч собаку (власне, виходив навмисне, бо знав, що Єва пече манзарі, а йому страх хотілося їсти перед сном).

— Двадцять три години п'ятнадцять хвилин,— відміряв Ілля, давлячись гарячими манзарями.

Заверещала в кімнаті Єва, погасло світло, з високого димаря над хатою вивалилося кілька цеглин, загула бляха на даху, цегла зірвала ринву, і та метилялася, як порожній рукав у безрукого чоловіка.

— Рятуй-те-е! — залементувала Єва, Ілля кинувся у її кімнату, наосліп тиявся між стільцями, столом, шафою.

— Осьдечки я, Ілля...— прошепотіла Єва з темного кутка і простягнула до нього руки.

Хата здригнулася ще раз, й Ілля сказав:

— Тікаймо, двадцять три години дев'ятнадцять хвилин. Горб росте, а що як наш син не зможе піднятися на нього?

Виходячи з хати, Ілля прихопив тарілку з манзарями.

Барвінські балювали у Подорожніх — пили домашнє вино, дискутували про переваги низьких і довготелесих людей, цілувалися, говорили про смерть і про дітей, про районне начальство і про Підковину відставку.

Микола нагнувся, щоб поцілувати Катерину, але ним гойднуло, і він уткнувся губами в щоку своєї дружини.

— Он уже на ногах не стоїш...— огризнулася Подорожня.

Із піднятих келихів надхлюпнулося вино, Сянько облив собі нового костюма, а Микола — рясну вишиванку. Жінки дружно заходилися шпетити захмелілих чоловіків — і світло погасло.

Це нікого не здивувало, Микола дістав стеаринову свічку, довго запалював її, долив келихи, і гулянка спалахнула з новою силою.

Ніч яка місячна, зоряна, ясна...—

починав з найвищої ноти Микола, бо з його зростом легше дістати її, ту захмарну ноту.

Потім знову лаяли невісток (у Миколи вже шість, у Сянька одна), лаяли незлобиво, бо потюпилися, бо Сянько з Миколою засіли за карти.

— Оце якби не продав мотоцикла, то «вж-жик» — і дома,— ремствував Сянько.

— Вж-жик — і в Молдавії...— відказував Микола.

Василь Круць зливав у великі, пузаті барилки домашнє вино. Посеред двору, під великою електричною лампочкою, сортував: яке на продаж, а яке для себе.

І зненацька повне, ще не закорковане і не заліплене пластиком барило покотилося у відчинені ворота.

Поки Василь отямився, барилко вже котилося вниз по вулиці. Він кинувся навздогін, загубив пом'ятого бриля, хльостка цівка вина, що порскала з барила, шмагала його по обличчі; Василь уже був весь червоний, наче на нього падали далекі відблиски заграви.

Бочка надсадно постогнувала на відшліфованих, як тім'я лисого, кругляках бруківки, хльоскала фонтаном вина, яке збігало в кам'яний рівчак і, затримуючись то біля яблучного недогризка, то біля зіжмаканої пачки від сигарет, то біля вимолоченої соняшникової головки чи загубленого, вже прив'ялого буряка,— торочилася вниз, до Бугу.

Василь ковзав на мокрому від вина камінні, падав, вставав, утирав з обличчя кислу виноградну юшку, чув, як порожніє барило, як воно торохкоче ребрами по бруківці.

— Двісті літрів! Триста карбованців! І все— свині під хвіст. Я не переживу цього!

Бочка шубовснула в сонний Буг, зітхнула нічна хвиля, зачервонілася бузька вода, і порожнє барило, як мертву тушу, понесло за течією.

— Тару! Тару верніть! — кричав він до сонних берегів, але у холодну воду лізти не зважувався. Біг берегом, заточувався, свердлов поглядом вологий карк бочки, яка поволі всмоктувала воду, осідала, глухо побулькуючи.

— Ти не чоловік, а штани з потерухою! — мелодраматично схлипнула Дзвінка, коли дзеркало, перед яким вона мастила на ніч лице якимсь рожевим, як піна, кремом, раптом поїхало до дверей.

— Що там, Дзвінку? Каса не сходиться? — Сергій обливав мундштук кларнета, але відбивати ногою ритм не перестав.

— Тобі б страхополохом у Марти на городі стояти!

— А що, дуже треба, Дзвіночко?

Злість упала на Дзвінку сьогодні ввечері, коли спорожнів Будинок культури, як велетенська, полишена напри-

зволяще мушля, коли їй не хотілося іти додому, прати пелюшки, готувати вечерю, мити посуд і стелити ліжко, — її душа раптом запрагла високого: театру, овацій, оберемків квітів, які сором'язливо вручають шанувальники великих талантів, їй хотілося винувато усміхатися до захопленої публіки, і усмішка мала б говорити: я не винна, талант... Хотілося на всі боки роздавати автографи і повітряні поцілунок, грайливо відповідати на запитання журналістів і з обуренням жбурляти газету, де перекручено її інтерв'ю. Усміхатися перехожим, які впізнають її на вулиці і довго озираються вслід. Пізно ввечері виходити з театру, відчувати, як назирці ідуть закохані шанувальники, збуджено перешіптуються і ждуть, поки вона не вскочить у таксі і таксист радісно запитає: «Вам додому?»

А тут — брязкотить ключами Сергій, перевіряє замки і ремствує, що знову немає плану з кіносеансу. Та ще й Богдан повівся із Ярославом аж у Сибір, припече йому, огириці, то поживиться і Яською, забуде про її оббиті жилами ноги, дивитиметься лише на іконне лице...

— Ти вже забув, що я — жінка, що я народжена для театру!

— Хіба ж я проти? Давай поставимо нову виставу, зіграй головну роль.

— Я зраджую тобі! — заломила руки над головою Дзвінка, розпатлала коси і кривь скуйовджені пасма підглядала за собою у дзеркало, що знову сунулося від дверей до неї.

— Що з тобою, Дзвіночко?!

— Так! Так! Зраджую. Я — повія!

— Та не журися, ми план виконаємо. Нам у цьому місяці дадуть два індійських фільми і три комедії. — Сергій шпарко відбив ногою п'ять рішучих ударів.

— Я зраджую тобі на кожному кроці, на твоїх очах, а ти вдаєш, що нічого не бачиш!

— Ага, — посміхнувся Сергій і розмашисто лягнув у долоні. — Он воно що — ти вчиш нову роль! А в якій це п'єси, Дзвіночко?

Зі стіни впала запорошена гітара, майнула рожевим бантом, прогула кількома струнами і стихла.

— Прекрасна деталь! Чеховська рупниця, яка в кінці стріляє! У фіналі сцени падає до твоїх ніг гітара. Ти обхоплюєш руками голову! Падає завіса! Гасне світло! — випалив Сергій.

І світло справді погасло.

Тепер він не сумнівався, що це — репетиція.

Мусій Федотович сидів над розгорнутою історією Городищ, вдихав запах чорнила і козячої шкіри, що відгула на бубні. Думка Мусія Федотовича, яку живила мрійлива слов'янська та гарячковита монгольська кров (сьогодні вони йшли у супрязі, як коні у навантаженому возі), ширяла над Городищами тисяча дев'ясот сімнадцятого року, коли народився Маркіян Підкова, а Федот Дзиндра босими ногами вертів гончарського круга, ще любив свою дружину і хотів від неї сина (тому, хто б сказав, що народиться монголеня, він би пожбурих у голову всі виліплені ним горщики!).

...Повертається з фронту Прокіп Гусяр (дід Богдана і Марти), розказує, що в Петрограді царя вигнали з роботи, бо пив багато і державою не займався, перелюбствував, завів Росію у великі борги, забрехався перед народом; скинули, витурили із Зимового палацу (один займав такі хорони!). Щоб не дратувати народ, утворили Тимчасовий уряд, а він що? Він тимчасовий, коли щось не так, — вибачайте... А Ленін слідкував за усім цим, чекав моменту, озброював народ — і вдарив!

Увечері Прокіп Гусяр став на порозі фільварку пана Радзімовського (тепер там Будинок культури), кладнув затвором гвинтівки, почервонів, побачивши, як шугнула в сусідню кімнату роздягнена пані Радзімовська, і сказав:

— Віддай владу!

— Бери! Хіба я тобі не даю її... — Радзімовський відтягнув підтяжки на животі й різко відпустив їх.

І Прокіп розгубився. Якби Радзімовський чинив спротив, Гусяр би знав, як діяти, а покора, усмішка, роздягнена пані, розстелене ліжко — все це збило його з толку.

— Ну, значить... я взяв...

— А я віддав... Вип'ємо по чарці, Прокопе? Зап'ємо могорич...

Випили житнівки. Пані вдягнулася і прислужувала біля столу.

Прокіп розслабився, подобрів, пообіцяв Радзімовському, що за добровільну передачу влади йому наріжуть землі, як рівному, або дозволять спокійно виїхати до Польщі.

Пізно вночі Радзімовський провів Гусяра за фільварок, обняв, поправив на його плечі гвинтівку, у два голоси намутикали «Варшав'янку» і приязно розпрощалися.

А перед ранком Прокопові зарізало в животі, скаламутило свідомість, скорчило тіло, погнало червону піну з рота, і він помер на руках у старого Дзиндри.

Вдосвіта на Сарматському горбі закривавилася заграва, яку було видно на весь степ, у Валахію і Жмеринку. Горів фільварок пана Радзімовського.

Того дня Сарматський горб став на півметра вищим. На ньому виросла могила першого комунара в Городищах Прокопа Гусляра, іменем якого тепер названо майдан перед Будинком культури.

Того ж дня народився Маркіян Підкова, і гончар Федот Дзиндра із дружиною зачали сина Мусія.

Уява Мусія Федотовича ширяла над Городищами тисяча дев'ятсот сімнадцятого, він судомно стискав руки в кулаки, в скронях пульсувала збуджена кров.

Аж тепер він відчув, що зможе написати главу своєї історії про революційні події в Городищах.

Із телевізора впає старий шолом, з нього вилетів метелик, настрахано замахав крилами, обпікся об настільну лампу і сів на кінчик авторучки в правиці Мусія Федотовича.

Захрустів сволок у хаті, дзенькнула будьоннівська шабля, поїхала по столі й гостряком вп'ялася в підлогу, погойдуючись, як стебло під вітром.

— А він таки росте! — вигукнув Мусій Федотович, розмашисті брови стали вертикальними, метелик пересів на рукоятку шаблі і розгойдувався разом із нею.

Дзиндра вискочив на поріг, згорнув руркою долоні, приклав їх до уст і крикнув:

— Ро-го-сте-ге! Чуєте, учні мої?! Він — росте-ее-е!..

Крикнув спершу в бік Жмеринки.

Потім — у бік Одеси.

І Молдавії.

А тоді майже пошепки собі самому:

— Росте...

Відлуння його голосу довго товклося над степом, над гулками осінніми полями, готовими забутися на зиму, знаючи, що за них все пам'ятатиме людина.

Маркіян Тадейович ішов з контори додому. Провів Першого, з яким просиділи усенький вечір. (Підкова закінчив польові роботи, тому розмова була неквапливою, текла вільно, як осінній Буг на городищенському кільці, спокійно промацували тонкі місця колгоспу, напрямок його спеціалізації на майбутнє, однак як не підводив старий голова секретаря райкому до кандидатури нового господаря у Городищах, той дипломатично уникав цієї пастки). Розпро-

щалися вони на бузькому мості, Підкові навіть здалося, що Перший хотів його обняти, але проїхав стрічний грузовик, засліпив їх фарами,— міцно поручкалися, і секретар поїхав.

Підкова пішки вийшов на Сарматський горб, віддихався, обвів далекозорим старечим поглядом нічні землі довкола Городищ, виловив оком секретарську машину на просторах осіннього вечора, провів її до лісу, зітхнув, звів догори комір пальта і поволі потюпачив додому.

Тільки він рушив, як земля під його ногами здригнулася і впала хата Тимоша Гонти, загукав у ніч Дзіндра, застугоніла Круцева бочка до Бугу, змовк кларнет у хаті Монархів, погасло світло, і Городища провалилися в штольню темряви, затріскотіла Гринева «Умка», засюрчав у свисток Сашко Тур, зойкнула Марта на своєму порозі — все це змішалось у веремію і годі було розрізнити голоси, шепоти, крики.

На якусь мить Маркіян Тадейович розгубився, згорбився, наче на його стару сиву голову щось мало впасти, але за хвилину отямився і пішов до дитячого садка, що німував у старому парку за вітряком.

Зякана вихователька, плутаючись у полах довжелезного халата, вже виносила сонних дітей.

Гринь влетів машиною на подвір'я і поскакав на одній нозі до Підкови.

— Я кау, всім тре' тікати вниз, я кау...— приговорювала Мариня, вкладаючи дітей в машину.

— Згукуйте шоферів, хай заводять грузовики і вивозять людей за Буг! — перерізав Підкова Маринині монотонні бідкання.— І ніякого мотлоху із собою не брати!

16

За Буг спустилися лише матері з дітьми. І то ненадовго, бо з ночі вихопилася Романина машина, набита помаранчевими баскетбольними м'ячами, на яких слав Устим Подорожній (довжелезні ноги в кедах стриміли аж під стелею).

Марта дедалі нерішучіше, кволіше відбивалася від Ромка, через його плече зазірала у дзеркало, з якого на неї дивилися жагучі очиська. Вона вже не знала, чи то трясе Сарматським горбом, чи нею? А втім, їй було бай-дуже.

Чоловіки на майдані мерзлякувато збилися в гурт і курили, присвічуючи свої невиспані, втомлені обличчя вогниками сигарет.

Маркіян Тадейович мордував у кабінеті телефон (пальці вже підпухли, то він набирав номер олівцем), але Рівнополь німував — десь пошкоджено лінію.

Городищенці трималися вкупі, навіть Іван Капшук, якого припікала дрібна потреба, переминався з ноги на ногу, але не відходив.

Стояли на землі обережно, наче щомиті чекали від неї іще якоїсь каверзи.

Романин «Запорожець» вривався світлом у Сарматський горб, вирізьбив на тлі неба гандрабатий контур вітряка.

Гринь напорошив своє чутливе вухо, гойднувся на одній позі, оперся на Тимошеве плече і сказав:

— Романа.

На мості машиною гойднуло, два пучки світла лизнули натовп на майдані, і Романа заходилася будити Устима. Він довго прочумувався, і вона на всю потужність увімкнула приймач.

Самотня скрипочка втомлено вела мелодію крізь хащі гугнявих саксофонів, іноді підлещувалася до них, втрачала свій голос, а потім зненацька знаходила знову, вела мелодію свіжо, соковито, може, навіть дещо вишукано і самозакохано...

— Всі яблука обтрусило... — знічев'я промимрив Капшук, але ніхто до нього не озвався.

Устим схопився, трусовув головою, гупнув кулаком під бік помаранчевого баскетбольного м'яча, упізнав Сарматський горб і потягнувся так, аж гойднуло машиною («Запорожця» в Городищах називають «вічним транспортом», вічним тому, що вже ніхто його в тебе не відкупить).

Мелодія в приймачі зів'яла, схлипнула і стихла.

Машина вихопилася на майдан біля вітряка, зупинилася біля мовчазного гурту.

Романа прочинила дверцята, просунула в них ліву ногу в білому чоботі, але так і залякла, бо у приймачеві озвався голос:

— У Європі — потужний землетрус. Він потряс балканські країни, Молдавію, Україну, Білорусію, частину Російської Федерації. Про масштаби землетрусу ми ще не маємо повідомлень. Другої хвилі його не передбачається.

Перегода в ефір знову виповзла мелодія скрипки, і Романа вимкнула приймач.

Вдосвіта, коли на підвіконні із світанкової в'язкої каламуті виткнув червоного носа дерев'яний орел, коли в дзеркалі проступила зім'ята постіль і вогнистий кіт облизав новонароджений, ще сліпий день, гудул Ромко заснув, придулившись смаглявою, неголеною щогою до Мартиних грудей. Він стиха схропнув, облизав пошерхлі губи і остаточно провалився у сон.

Марта обережно провела пальцем по блідій горбинці його носа, погладила чорний, наче наваксований чупер, здригнулася, прикусила губу — і раптом душа її розрядилася, вихлюпнулася, знавісніло вивільнилася пекучим плачем, на який навіть неслітсько красиві і самотні жінки здатні лише вдосвіта, лише осіннього досвітку, після шаленого стусу душі, тіла, землі і світу, і лише тоді, коли засинає їх єдиний мужчина.

Тоді на жінку наводить найпекельніший приступ самотності, од якої вона може закам'яніти, зачерствіти навіки: вже ніяка наша чоловіча клятьба, найпронизливіші спалахи нашої щирості не повернуть її нам.

Краще не приходьмо до них зовсім, щоб у їхній уяві залишитися кращими, ніж ми є насправді.

У Мартиному саду впало останнє яблуко, і ранковий вітер роздягнув опудало на городі.

Василь Круць крєктав, горбився, переводив подих і знову котив під гору порожню бочку. Вона вислизала з рук і скочувалася до Бугу. Василь дедалі більше нервувався, і від того викочена під горб бочка знову випорскувала з рук.

Мусій Федотович Дзиндра стежив за Круцем із великого вікна своєї хати і думав: «Найважче було Сізіфові тоді, коли він бачив, як камінь скочується донизу...»

Тиміш Гонта під звалищем старої хати шукав відро із жабою-чищавкою.

— Ой Тимоше, Тимоше, може, підемо до старої Капшучки в прийма? А чого? При ній можна говорити скільки хочеш, Тимоше... Хоч би закумкала, жабко, хоч би озвалася до Тимоша...

Він посковзнувся і лише тоді побачив біля своїх ніг калюжку води. Вона більшала, шукала виходу, вперто повзла під уламки хати.

Тиміш озирнувся, зацікавився і не повірив своїм очам: з кри- ниці, перехлюпуючись через порепані, з кущиками трави у шпарках цямрини, збігала вода.

— Ой Тимоше, Тимоше... Ой водичко, водичко...— тільки й спромігся сказати Гонта.

На городищенській пошті клацнув телеграфний апарат, невдоволено завуркотів і, сонливо подзьобуючи паперову тасьму, відстукав: «Спродалася. Ярослава. Путівку домо- диха продайте. Богдан».

17

І було ще кілька днів, і було ще кілька ночей, заюшених осінньою сльотою, з недолугим місяцем та з кволим, геть прив'язим сонцем.

Городищенці налаштувалися на велике осіннє Терпін- ня, на якому треба дожити до перших морозів — так бу- валий у бувальцях пілот садить на аеродром літака, в яко- му давно закінчилося пальне.

Але зопалу вигодилося, в надрах осені залишилося невижите бабине літо, вирвалося на волю, заторжествува- ло хоч і печально, а проте відчайдушно, останньою шля- хетною радістю, на яку здатна лише пізня мудрість.

Сергій Монарх звисока позирав на свій духовий оркестр, наче вистежував, чи не вихопиться із розтруба фальши- вий звук у котрогось музиканта, сік паличкою повітря, і брови його нервово зламувались, як форель у гірській річці.

— Тре' сьогодні зіграти так, щоб останні листки з дерев пообсипалися. І по верхах, і по низах не шкодуйте леге- нів. Маркіян Тадейович подав у відставку...— Він гостря- ком загнав паличку в повітря, наче хотів наштрикнути і викинути через плече якийсь фальшивий звук.

— Не лякайте, Сергію Трохимовичу, я сам чув від Під- кови, що якби лишень йому розходитися зранку, а там — ноги самі носять, і день збігає, як урок історії... коли не запитують нічого...— озвався хлопчина з малесенькою го- лівкою, але з таким буйнющим чубиськом, що його виста- чило б на всіх лисих у Городищах. Він скидався на дику капусту, що вистреляла у розлогі листки. Лише підпухлі від металевого мундштука губи виділялися на дитячому обличчі. Монарх позичив його у шкільному оркестрі і шкодував: більше говорить, ніж дуге в дудку.

— Ні, цього разу вже ніхто не втримає його. Зіграти треба на всю губу,— сказав Сергій і поглянув на школяра так, що той мав усі підстави зрозуміти: моє діло дуги!

Вітер торгав пожовкле листя в городищенських садах: котре ще тримається, хай висить, а котре кволе, хай прощається із деревом. Та найдовше вітер розкошував біля зеленого гільця на воротах Миколи Подорожнього, який викинув цей зелений символ того, що в наступну неділю женитиме свого сина Устима (в Городищах на весілля не просять: висить гільце на воротах — заходь, якщо не маєш гріхів перед господарем!). Строкаті бинди вилися, лопотіли між зеленими гіллячками хвої, лякали птахів та надиди до себе очі перехожих.

Гуси перевальцем ішли від ставка, їхні лапи шаркіливо виляпували по асфальтовому хіднику, зневажливо переступали через товстих осінніх хробаків, що перебиралися в пониззя Сарматського горба, де можна буде і зазимувати.

Городищенські вулиці були порожні: по хатах прасувалися чоловічі сорочки, жіночі спідниці та кофти, стрекотіли електробритви, як забуті вже всіма лобогрійки. Сашко Тур ганяв лезо по вишневій щоді, морщився, підсував до себе шкіряну портупею і манив пальцем сина:

— Ходи, тато щось дасть...

Це був занадто збитий засіб: малий шелихвіст прекрасно знав, що лезом, яке ковзає по батьковій щоді, він застругував патички на печену картоплю.

— У мене все є, я тут побуду...

У Городищах знали, що сьогодні Підкова таки полишить своє одвічне головування, бо всю осінь хапався за серце, сяде на купині бурякової гички, встати вже не годен; кілька разів різаний і вкорочуваний плунок, як каже сам Підкова, «тримає харч лише від дому до контори», тому він весь час носить у кишені печиво «Привіт» і, коли ніхто не бачить, кидає його по шматочку на свої металеві зуби, вставлені рівнопільським зубним техніком на дружинину мірку, бо сам не мав часу заїхати.

Городищенці настільки звикли до Підкови, що зараз їм і в голову не приходило: хто ж буде замість нього?

Кожен городищенець, як би не розкручував свою пам'ять — все одно знає Підкову вже головою колгоспу. Кажуть, що лише покійна без малого сторічна баба Рибачка могла собі дозволити таку розкіш, щоб міряти час у свій спосіб: «Це, либоньки, вже було після революції,

за Підкови». Тому навіть сторожі покинули напризволяще найвідповідальніші колгоспні пости, ваксували на дворищах черевики, підглядали за сусідом, чи той, бува не вішає на піджак медалі, бо тоді треба і свої дістати з шухляди...

Не було в Городищах лише самого Підкови.

Іван Капшук уже давно просився поїхати машиною до вінницького родича по кросворди та по вовняну пряжу, але тепер мовчав, бачачи цю болотяну осінь, купини невизвезених буряків на плантаціях, змученого після чергової безсонної ночі Підкову. А тут втрутилася ще й ця планетарна пропасниця — тож не зважувався нагадувати Підкові про свій інтерес. Сьогодні вранці Маркіян Тадейович заговорив про це сам:

— Обчім так, Іване, там у тебе був якийсь горбатий знак.— Всі невирішені питання він спозадавна називав «горбатим знаком», пояснюючи це в такий спосіб: коли мене гне до землі, то я згадую, чого іще не зробив.— Так от давай сьогодні вирівняємо його у телеграфний стовп. Їдь ти... до Вінниці, а за це колись мене підвезеш, як буду шкандибати вулицею. Отож гашлик за петельку! Газуй!— Насунув на очі бриля, силоміць випростався, знаючи, що Іван стежить за ним, прокашлявся в маленький кулачок, що нагадував прибите морозом яблучко, пішов донизу.

Він надумав собі це ще вчора, хоча й ночі в нього начеб і не було, бо чув, як монотонно чигикає годинник на стіні, як пронизливо горланить Мартин Піньо, од якого навіть домашні Підковині кури несуть великі жовті яйця о двох жовтках, чув, як тлумиться за стіною Килина, а коли западала тиша, чув, як бухає його серце і стріпуться живчик на скроні.

Пора, діду, пора, поки сходиться дебет з кредитом у життєвому балансі, поки землетрус не кладе тебе на коліна, не струшує із землі, як перекотиполе. Пора, бо полізу в борги. Годі! Вже таки не годен. А сидіти, як опудало, на колгоспному престолі — не хочу. Гнав себе крізь глевкі, солоні й солодкі літа, думав, кінця-краю не буде тому чвалові, а теперка ось зупиняюсь, хоч ніхто й не каже «тпру»...

Шкода, правда, ніби й не жив, ніби й не встиг сказати світові «драстуй!», а вже тре' казати «прощай!». Якби не відбудовані по війні Городища, то ніби й сліду ніякого. Земля щороку оновлюється від нашого труда, а ми таки старіємо, нагинаємося до неї все ближче й ближче — поки не впадемо. І прожите вже вимірюється не днями, не веснами і зимами, а кількома незаперечними доказами, що

підтверджують: так, він справді жив. Є мої Городища і двійко дітей. Це є, браття-товаришечки.— Він тягнувся рукою до печива у шелестливій обгортці, неквапливо жував його, чув, як добрішає і заспокоюється зболений шлунок.

Може б, я встиг більше, якби не ця стопроклята війна. Років з п'ятнадцять вона виходила з мене, і з людей, і з Городищ. А може, не вийшла й досі. Зрештою я виконав те, що задумав: відбудував Городища, не дав Бурчакові спаскудити віру людей в справедливість і добро. Чи міг я зробити більше? Не знаю. Але жив таки з усіх сил, надривав свої жили на дрібницях, без яких можна було обійтись. Не можна! Ніяк не можна було обійтись без них, Маркіяне. Пам'ятаєш, батько все повторював у старості: вісімдесят літ відтарганив, а як подумати, то зробив сім добрих діл — виростив шестеро дітей і одному чоловікові врятував життя. Але, присійбо, заради цього варто було «запрягати коні». Отож давай паняй...

Здається і «дрібниці» всі встиг залагодити: є рішення правління на будівництво нової хати для Гонти, є телеграма від Ярослави — «спродалася», Богдан уже не вислизне, старі холостяки отак і женяться, коли вже нікуди вискочити. Не звільнив лише завгоспа. Кілька літ збирався турнути його, а він, вужака, викручувався. Так і не впіймав на гарячому. Новий голова, може, його і не розкусить. Та ще шофера Івана не відпустив до Вінниці по кросворди — хай їде завтра...

Сьогодні Підкова прощався з полями.

Він боявся цього останнього дня, боявся поглядів городищенців, знав, що з кожного ока (і зовсім молоденького, ще ненадивленого, і повільного, встояного, як осінні озера, очей старших) визиратиме співчуття, мовчазне і невідступне, що нервуватиме його і провалюватиме у глухий, задушливий смуток. І весь цей останній день стане раною. Не знав, куди себе подіти, щоб прийти до Будинку культури аж тоді, коли всі всядуться на місця і бракуватиме лише його. А коли відпустив Капшука до Вінниці, вирішив: піде собі пішки по полях, якраз за день і обійде, колись же двічі встигав їх обміряти до заходу сонця.

Лінивим попасом ішло собі сонце через небо старю, завченою дорогою зі сходу на захід. У вже прохололих небесних кошарах запечалено постогнували журавлі. Одного разу він таки угледів їх над головою, і вони нагадали йому повоєнну блискучу ключку, якою смикали солону зі

скирти. Здавалося, що і зараз хтось увігнав у цю хмару журавлину ключку, щоб висмикнути з неї жмуток бабиного піта.

Хода його ставала дедалі легшою, рука не тягнулася до кишені з печивом, а вільно розгойдувалася наперемінки з другою рукою. Волога після дощів земля м'яко куріла вільглим туманчиком, скирти соломи мріли на обрії і йшли кудись та йшли, як зморені старістю мамонти на водопій. Чорні гайвори зледащіло, присідаючи в колінах, походжали по зораних стернях, кракали і неохоче перелітали з місця на місце, до якого теж швидко байдужіли. Здавалося, що кожен їх маленький переліт був для них каторгою, яку вигадала природа на їхні мізерні голови.

Підкові не вірилося, що недавно на цьому полі шемрало сухе кукурудзівня, рвали землю трактори та грузовики, шкірили зубиська кукурудзяні комбайни. Тут уже все переорано. Переорано і забуто.

Із теплого винару над полем, із глибокого простору степу, що неосяжністю своєю перетворює тебе на маленьку порожину у цьому світі, із мерехтіння повільних, притомлених сонячних променів над головою — із усього цього знову вийшов до Підкови тракторист Ілько Європа. Він! Лише руки не замазучені і сорочка шовкова робить з нього білого лебедя. Іде своїм полем, понахкує купою люлечкою:

— Ще раз кажу: не мучся моєю смертю. Я вже звикся: весною цвіту, влітку розкошую під сонцем і вітром. Сумно хіба що пізньої осені. Моя смерть тривала тільки однісіньку мить — і я став полем. Це краще, ніж поволі вмирати усе життя. Скучив я за соняшниками і бджолами. Та ще от... якісь ви не такі тепер стали. Я ж, бувало, орав, аж серце дзвеніло, Маркіяне, здавалося, що не лемеші, а руки загаяю в землю, чув, як вона блаженно постогвує, потягується, наче розбуджена для любові жінка. А ви тепер лише газуете, гектари гоните. Помститься вона вам, земля наша. Ти ж про соняшники не забудь...

— Та я... на той рік уже не...

Але над полем стояв височезний стовп сонячного світла, що тремтів і мінився, вчахав і спалахував, угвинчувався в землю і глибше вганявся в небо. Лежала на землі лише загублена люлечка, і димок вився з неї, як чубчик немовляти.

Підкова довго не міг зрушити з місця, вдивлявся в далеке марево над полем, проводжав поглядом птахів у небі, рука самочинно тербила в кишені печиво на потеруху.

— Гаплик за петельку! Знаця, чекай, Ілько, соняшників на весну! — гукнув Підкова і подався вперед, наче хотів наздогнати Європу, який після війни старим «Універсалом» із саморобним плугом ціле літо «лоскотав землю попід лопатки» — і помер уночі за кермом трактора.

Він ішов старою стежкою, обіч якої лежав уже здротілий спориш, по старому просаленому клаптеві газети сновигало кілька дрібних мурах, начеб силкувалися дочитати останній абзац до перших морозів.

Бриль в'їдався Підкові в чоло, муляв мозоль на пальці, гримкотіли черевики на просохлій землі, але він квапився, повертаючи голову то в бік лісу на обрії, то в бік Журної долини, теплі, зіпрілі болота якої курілися туманом, наче там кипів велетенський казанище з молоком. У цьому в'язкому мареві купалося двійко голубів та дрімотно завис, наче підв'язаний на невидиму нитку, старий ворон із Мартиного осокора; лише інколи стрепене крилами і знову дріма.

Журну долину він завжди обминав звіддалік. Ціле літо там надсадно скрекотіли жаби-ропухи, шамшили очеретиська, поміж якими снували вужі та водяні гадюки.

Страх перед цими джунглями висіявся у його душу ще в дитинстві (зайде туди корова — вужі молоко виссуть, сиди й чекай, поки рогата сама надумає вийти).

А потім, у перший рік його головування, Журна долина мало не ковтнула Підкову разом із конем, коли повертався з райкому. Скута морозом і притрушена першим сніжком земля гула під кінськими копитами, Орлик ковзався на замерзлих грудомохах, стриг вухами, голосно зітхав, випускаючи з ніздрів дві цівки молочної пари.

Підкову щойно прийняли до партії, час від часу він промацував рукою квиток у нагрудній кишені тужурки, пожадливо курив і гладив вологий підгривок Орлика, що навмання тюпачив до Городищ, ласуючи господаревою довірою до його інстинкту.

І раптом із виляском, сухим, моторошним хруском репула крига під кінськими копитами, брудна юшка шмальнула Підкову по лиці. Схарапуджено захропів кінь, осідаючи задніми ногами в болото, захлопотіла вода у драних Підковиних чоботях. Молотить копитами кінь, то здуваються горою, то западаються його тремтячі од страху боки. Тоді Підкова вихопив з кишені квиток, сховав його під шапку, різко визволив чоботи зі стремен і з усієї сили скочив у бік берега. Він хапався за гострі краї криги,

різав собі пальці, але не чув болю, борсався у болоті ногами, бо воно ловило його за чоботи і затягувало у свою пащеку.

Знесилений дістався берега, залишив шапку із квітком і кинувся на поміч Орликові. Кінь безпомічно водив головою, жахом світилися його викочені карі вирла.

Маркіян зірвав з нього вуздечку і знавісніло почав шмагати по спині. Кінь відчайдушно, розпачливо заіржав у вічну безвість, став у вертикаль, розвернувся на задніх ногах, наче хотів вигвинтитися із пастки, і почав завалюватися набік, але Підкова з останніх сил перетягнув його вуздечкою ще раз — і Орлик вхопився копитами за берегову твердь. Напевне, його кінській душі ще судилося жити.

Так вони і бігли до Городищ — кінь і вершник, залишаючи на молодому снігу два заболочених сліди, з яких аж до весни вивітрювалася густа і справедлива (при всій несправедливості союзу коня і вершника!) радість двох живих істот. «Ниньки я не маю страху. Втік він з мене, як повітря з проколеної шини. Нема! Шукаю — нема! Перший раз я без нього. Журна долина — просто земля, зболочена, дика, але — земля. Я її не орав, не сів — я її просто боявся. Але відпустила мене тоді, гаплик за петельку. І я живу. Стільки літ намотав після того — ще б на одного Підкову вистачило...»

Він ішов навпрошки до болота, сіверко гнав по ріллі скуйовджений віхоть перекотиполя, гнав туди, до мочарів, де скрипучо шупьоптіла вистояна осока і кучматі очерети. Пахло болотяною цвіллю та гнилизною, горобці розхитували тонкі стебла очерету, збивали з них сірий, летючий пух.

«Таки дідько звив гніздо у моїй пам'яті. Благенька вона стала, як старий невід...»

Щось вело його до болота. Вся його невеличка, згорблена постать напружилась і зібралася у тугий клубок. Здавалося, що знаходжені ноги, нароблені, з покрученими пальцями руки, легке, позбавлене короткочасних пристрастей тіло і притомлений по довгих літах розум — усе перетворилося на гарячковиту і тремтячу, як пташка, що б'ється у жменях людини, пам'ять.

Він таки пригадав ті повоєнні балачки в Городищах, балачки, які обросли потім вигадками, недововками, короткими зітханнями, що від частого вжитку врешті-решт забулися за власними та сукупними мороками.

Ніхто того не бачив, а тому й не міг сказати чогось певного. Може, було, а може, здалося. Нібито Мариня чула вночі, як гуркотів танк попід лісом. Оскільки про це найбільше розповідала Мариня Якау, на вістрі язика якої побували сільські чутки кількох поколінь, мабуть, саме тому швидко й забулося.

Наші тоді відступали, обминаючи Городища, йшли навскіс, через місток над Бугом, на Бершадь. А серед ночі заревів танк під лісом. Гогітливим сплеском зітхнуло болото — і все стихло. Тільки креслили небо ракети над Вапняркою та ухкали далекі гармати. Мариня твердила, що іще кілька днів булькотіло, відпльовувалося болото в Журній долині, і настрахані дикі качки збивалися в рухливу хмарку й несамовито кричали над очеретами.

«Молодшим я кілька разів казав собі: прижени земснаряд, хай висмокче ті болотяні гниляки. Навіть якщо Мариня примарилася — прижени! У Журній долині можна зробити ставок і назвати його якимсь веселіше. Най би дітлахи там рибу ловили. Та все не дотягувалися руки. Той горбатий знак з літами скульбачився зовсім, відійшов на таку відстань, що не болів більше. Може, й досі сидять у своєму танку хлопці, сидять, судомно вхопившись за важелі? В'язке болото в'їлося у метал, вони відихали своє повітря, і час пливе дець високо над їхніми головами, не торкаючись навіть тінню свого крила. Так і сидять, принавши до вічка, заліпленого болотом. Так і сидять, чекаючи, що хтось постукає у важкий люк над головою».

— Так і сидять... так і сидять, гаплик за петельку... — примовляв Підкова у такт своїм крокам.

Сергій Монарх повторював із духовиками марш «Прощання слов'янки», заплющував очі, водив диригентською паличкою, як вудлиськом, коли гачок зачіплюється за корч. Він знав, чим добути сльозу в Підкови. Цей марш не виходив із репертуару оркестру всі літа Підковиного головування і вважався «фірмовим» у городищенських музик. Правда, Монарх, навчившись грати на цій Підковиній слабині більше, ніж на всіх інструментах, користувався маршем ошадливо — лише в тих випадках, коли нічим іншим переконати голову колгоспу вже було неможливо. Дізнається Підкова, скільки музиканти здерли із вдовиці за відігране весілля, біжить до Будинку культури, розстібає і знову застібає гудзика на сорочці — злості собі додає, — Монарх притьмом зганяє музикантів, сам хапається за

трубу — і вже назустріч Маркіянові Тадейовичу лунає марш «Прощання слов'янки». Підкова заїде до кімнати аж тоді, коли стихне музика, заїде з непокритою головою, вологі очі світлитимуться перечулено й печально, як в осіннього птаха. Мовчатиме. Потім тільки погрозить диригентові пальцем і піде, і вже десь аж біля контори покладе на голову сірого бриля.

Сергій знав, що сьогодні від цього маршу Підкова заплаче, тому завзято муштрував музикантів і поодинці, і по партіях, і гуртома.

Мусій Федотович гортав у бібліотеці віршовані книжечки, щоб вибрати щось на закінчення свого виступу про Підкову. Хотілося чогось такого... ну, такого... такого вже... щоб жінки втирали очі ріжками хусток, щоб ну... завмерли всі Городища і було чути, як дихає Підкова. Отаке б щось знайти. Просто вірші є, скільки хочеш, а от для Підкови, щоб таке... аж сльоза... Він кусав кінчик ручки і мордував себе за те, що не став поетом. Оце б сів і написав для Підкови...

Мариня несла до Будинку культури величезний сніп осінніх жоржин із домашнього квітника, які ще дивом не витолочив Гринь із своїм вертольотом. Йшла і вголос примовляла, наче виправдовувалась перед Городищами за свою парадність:

— Як кау, що для Підкови, для нього кау...

Єва з Іллею пекли манзарі для Підкови, бо знали, що під таку страву він навіть чарочку зможе випити.

— Та пригніти, Єво, пригніти, щоб були аж такі цеглянистенькі, як учителька ботаніки, коли з Криму приїхала. У нього ж того шлунку, як у горобця. Хочеш, скажу тобі, яка зараз година без годинника? І цієї осені не приїде наш Святослав із Японії...

Маркіян Тадейович ішов своїм лісом. Скрапувало листя з дерев і поволеньки, перевертаючись із боку на бік, лягло в траву, гасала по гілках білочка, настобурчивши хвоста, як віхтик полум'я, яке, однак, неспроможне було підпалити цього задуманого золотавого лісу. А може, це і є її зухвале палійство, бо ліс таки жахтить вогнистою жовтизною і його полишають птахи та лякливе звір'я.

Жебонів струмок у виярку, перестрибував із каменя на камінь, на глейкуватому дніщі котилися за течією тверді, набряклі жолуді, червиві яблучка-дички, пливло іржаве листя, кружляло на глибших вирочках, ішло бокаса на

дно і піднімалося знову, щоб зблиснути на сонці й пливати далі.

Підкова оберся на прикоренок дуба, що кладкою об'єднав два береги, вклякнув і довго пив воду, відфоркувався, морщив носа, цілувався із своїм хистким відображенням у потоці, чув, як вода затікає в рукав плаща, але пив її і пив, наче щойно подолав спекотні версти пустелі.

Це був його ліс, посаджений перед війною на мертвим погорілищі, бо старі дуби пішли за вогнем посушливого літа. Здається, недавно ще його називали лісок, а тепер таки — ліс, зрілий і сильний, з косулями і зайцями, зграсю вепрів та меткими білченятами. Кажуть, що взимку із жмеринських лісів сюди заходять і вовки. Ці дерева знають його, Підковин, гріх, так далеко замаскований у пам'яті, приспаний такими грузькими нашаруваннями, що сам Підкова не йме віри: чи було то насправді, чи почуто від вдатного оповідача?

«Ось під цим деревом Вона мене перестріла. Дубочок наче розчахнувся надвоє, розпався, і Вона пішла мені назустріч. Квіточки на кофтині хилитаються, ніби землетрус розгойдує. А на грудях — горять. Хоч візьми та загаси їх своїми грудьми. Я таки любив її дівкою, але маленький був, миршавий, куди там до Неї.

Найкращі парубки за неї чубилися. Полікарпа вбило у Трансільванії. Сама. Але — як держава! Я обминав її, бо очей не міг відвести при зустрічі. У Городищах колотнеча: кілька сімей розлучаються і топчуть по вечорах спориш під її ворітьми (жівки — щоб упіймати там «свого», а чоловіки закопали під парканом лавчину і ввечері ніби перекурити сходяться: коли не вистачає вільного місця, тягнуть аж з другого кутка каменюку, щоб і собі сісти). Її вовкодав лежить біля порога, нервово внюхується в ніч, мантачить зуби костюмахою довоєнного вола, що ходив у січкарні. Фортеця.

А тут — вночі перестріла серед лісу. Чую, холодний піт на спині збирається в жолобок, повзе по сорочці. Китицю калини вертить у руках. І полуничним милом пахне від них. Аж зараз чую, як пахне. Тікати встидно. Добре, що ніч надворі, що не бачить мого жаркого, як розпанаханий надвоє кавун, обличчя. Мовчить, галузкою калини перед очима вертить. Якби запитала, як звать мене, — не сказав би, забув.

А тоді небо поволеньки почало перевертатися із зорями, як полумисок із суніцями. На мою голову. Місяць серпом

пиляє гілляку дуба. Мій подих росу висушує довкола. Софіїні губи — розтулений вхід у солодющу (нема світу, нема мене на світі, є лише цей всеочищаючий, неминучий, неминучий, ох і неминучий же! — гріх, святий гріх!), господи, яку солодющу, дурманну безвість..

Лише під ранок спробою схопилася на ноги:

— І забудь, голову. Це нам приснилося. Іди до Килини. Ой, як же нелюдськи тяжко без Полікарпа. І не подумай, що люблю тебе. Просто жалько: мотаєшся в колгоспі за десятьох...

І пішла у протилежний від Городищ бік.

А потім я все життя був до неї несправедливим. Софія могла бути гарним бригадиром чи завфермою, а я все боявся її підвищити, щоб чогось не подумала, щоб не сприйняла це як подачку. На орден була нагода її представити — побоявся. Через ту одну ніч так і засиділася навіки в ланкових, так і на пенсію пішла, передавши ланку своїй дочці... Ярославі... Козьір.

Теперка вже не страшно, треба буде зустрітися та поговорити, що ж привело її тоді в ліс?»

Дзиндра ходив по хаті з маленькою книжечкою в руках, рипів новими черевиками (метелик ніяк не міг вместилися йому на тім'ячко, щоб зігрітись і відпочити), покусував нижню, червону й набряклу, наче підведену помадою монгольську губу:

— Оце візьме! Прямо за душу — хвать! І — сідай, «п'ятірка!» «Ти гукай не гукай, а літа не почують. Все біжать та спішать, хоч співай чи ридай... Коб узнать: а вони ж хоч човнами кочують чи наосліп женуть, як сліпа череда?» Оце мусить пройняти до сльози. «А навіщо? Хай діти оцінюють чесно. Ми жили. І дарма, що не всі ми орли; як покличуть на звіт, ми спокійно воскреснем. Хай історія судить. Жили як могли...»

Дзвінка муштрувала свій голос між кількома дзеркалами, що намножували силу-силенну маленьких Дзвінок, котрі мавпували кожен її жест, нахил голови, похитування брів, як терезових шальок.

Ша-новні односельчани! Ні, не так, треба виділити «односельчани». — Прокашлювалася, віяла довгим концертним платтям із зухвалим вирізом на грудях. — А чи не все одно, що виділити, ніби Станіславський сидітиме у залі...

Вона підняла поділ оксамитового плаття, прикусила його зубами і заходилася поправляти підв'язки на панчохах, що муляли їй ноги. Побачила у дзеркалі Сашка Тура, який саме прочинив двері, удавано знітився, але виходити не квапився. І вона повела руками по виструнченій нозі ще вище.

«А Софія ж — диво. Була... Я все життя боявся, що на старість таки сповзе та ніч із її язика. Чого б і не погоно-рувати ланковій, як колись пустив патоку біля неї ниніш-ній депутат і Герой? «Нам це приснилося...»

Мариня розгладжувала долонею складки червоної ска-тертини, що вкривала великий стіл на сцені, цюкала ніг-тем мікрофон і, огледівшись, чи нікого немає в залі, чурги-каючи словом до слова, намугикувала: «По-овертайся, сину-гу, через Украї-ну-у, понад на-шу ха-ту-у...» Та почи-нала блудити звуками, зривалася і в самий мікрофон шепо-тіла:

— А горб таки росте, я кау...

Тиміш Гонта (він заквартирував, з Мартиноного дозволу, в Богдановій хаті, хоч і носив воду із своєї криниці) закін-чував із трактористами викладати Підковин портрет із всі-ляких кісточок: кавуна, яблук, огірків, кукурудзяних кіб-чиків, коноплі. Хлопці із тракторної бригади навперебій підказували йому, квапили, дехто наполягав, щоб викласти і Зірку на грудях, але Тиміш буйволився:

— То вчепіть знизу, під рамку. Не вміщається, ви ж бачите... А на весь зріст Тиміш не вмів, фотографії такої нема, ой Тимоше, Тимоше...

Біля млина, що нарешті після землетрусу заспокоївся і тепер жує зерно, як старий кінь Псих, що стоїть над Бугом і ствердно хитає головою у такт своїм кінським дум-кам, Романа вчила Устима водити помаранчевого «Запо-рожця». Устим насилу вміщався за кермом із своїми дов-гими ножищами, прів, смикав машиною, сигналив гусако-ві і думав: «Треба б тата труснути на якийсь путніший транспорт...»

Романа покрикувала на нього, трясла великими пер-сами і розповідала:

— А золотий годинник упав під час операції під блуз-ку. Я сюди-туди — нема. Вкрали! Газу-газу давай, бо

заглухне! Йшла додому, біля Турової хати він і випав. А Турове чадо підбрало, погралося і підкинуло таткові в кобуру. Перше, що мушиш зробити,— зуби для Підкови, нікудишній протез у нього...

«Дідько забирай, я таки не вмів бачити великого довкола себе і в собі. Я жив маленькими горбатими знаками запитання, сам горбатів, випростуючи їх щоденно. І скільки їх таки полишив за собою. Не підняв хлопців-танкістів із дна болота. Хай би побачили їх наймолодші городищенці, хай би дихнули повітрям сорок першого ті, хто народився у сімдесятому, воно ж таки збереглося в кабіні. Я був несправедливий до Софії, я боявся перетворити ту ніч на розмінну монету й обрав холодну крайність. Напевне, таки безглузду крайність, яку вона великодушно витерпіла. Я не підготував собі заміну на посаду голови, бо життя здавалося безконечним, тепер привезуть «імпортного». Я так і не звільнив з посади Андрощука, хоч гнати його треба в три вирви із завгоспа, бо він свідомо і методично псує людей, обставляє себе донощиками і шептунами. Як і Крущ Ойнетреба. Я не посадив на Європиному полі соняшників. Я не збудував нову хату для Гонти, не домігся нагороди для Ярослави — Софіїної дочки...

Але я жив як умів. І велике в мені, може, тільки те, що я жив на великій і сильній землі, топтаній ордами, обсіяній могилами, але живій і мудрій, належав до великого народу і великої партії, переміг у великій війні (хоч іноді програвав маленькі війни свого життя). Чи здатен я був на більше? Не знаю...»

Він вихопився на пагорб за лісом, де ще недавно вилежувалися кавуни в смугастих тільниках, де ще недавно покахикував старий баштанний сторож, із цівки рушниць якого завжди виповзав павучок, сідав старому на кашкета, а коли припікало сонце чи заводилося на дощ — знову тікав у рушничний отвір. Уже давно стягнуто огудину на купище, вже переорано баштан, на самому тімені пагорба зблискує лисина — витирлуване місце сторожівського куреня.

Сянько Барвінський закінчив складати фінансовий звіт господарського року і в кінці, під дебетом, акуратно дописав: «З будь-яким іншим головою я вже працювати не зможу. Полишаю свій пост за власним бажанням».

Підкова повернувся у бік Городища, заплющив очі і похащем розтулив їх.

На щоках Сарматського горба вигрівалися осінні Городища, тріпотіло биндами строкате гільце на хаті Миколи Подорожнього, дримали голуби на телевізійних антенах, високі тополі струмили над Бугом, як жовтаві пензлі з горщечка. Сарматський горб нагадував шолом воя, що випростується, встає, пробивши головою земну твердь. Широка автострада, не торкаючись Городищ, летіла на Жмеринку, на Київ і далі; слід реактивного літака в небі нагадував відбиток цієї дороги у всесвіті.

Старий вітряк на Сарматському горбі раптом почав ворухити крилами, наче знайшов у своїй пам'яті щось незмелене. Може, якась перелітна птаха впустила на його жорна зернину? Білі качури тікали від вітряка до Бугу.

Тріпотіло весільне гільце над Городищами, випростувався правічний витязь із землі, обертався вітряк, і сонце тремтіло у небесах, як жорновий камінь.

Городища пливли і пливли кудись, як ковчег, на палубі якого сидить стара Софія Козир, яка дивиться у світ, наче бачить його наскрізь, аж до Північного Льодовитого океану.

Пливуть музиканти із Сергієм Монархом та із маршем «Прощання слов'янки» на губах.

Пливе Мусій Федотович Дзіндра — відголосок історичних перехресть двох народів, що давно розійшлися по своїх домівках.

Єва з Іллею та з манзарами (вони знову посваряться на літо і помиряться під осінь, коли почнуть чекати сина у відпустку).

Німкеня Еля Губа, яка ще раз зазимує, бо знову забуде взяти з собою у поїздку щось дуже важливе (а що, що?). Може, непоказну, але вкрай необхідну їй доброту городищенців...

Марта Гусляр із плодом під серцем та з благословляючою маминою рукою на чолі.

Одноногий Гринь Перепадя, що посадив вертольота в дитячому садку і там його й залишив для забавки малих городищенців.

Мариня, яка сьогодні встигне побувати в кількох гостях.

Василь Круць, що таки вистежив учора венпра, всадив йому шріт під лопатку, здер шкуру і постелить її біля ліжка, а томиком Дарвіна накриватиме глечики із кислим молоком.

Тиміш Гонта із своєю криницею, в якій хлюпається жабка-чищавка.

Сашко Тур, що після землетрусу возить у кобурі часничину, цілушку хліба і кусень сала.

Гулівер Подорожній, який оженив сьомого сина і почне меншати, бо треба нагинатися до онуків.

Дзвінка Монарх, яка завтра чкурне до Вінниці із мандрівною театральною трупкою, щоб через тиждень повернутися нічним поїздом додому, злодійкувато постукати вдосвіта у Богданове вікно... аби почути від Гонти, що Богдасьо тепер ночує у Ярослави і не приховує цього. «Перейшов, Дзвінко, на легальне становище...»

Весь цей химерний, зухвалий навіть посеред будня, впертий і велемудрий у своїй впертості (може, тому і — безнищівний!) ковчег пливе із минулого в майбутнє, бо куди ж йому іще плити?

І десь там, на «мінус-першому» поверсі, в трюмі цього ковчега прикипіли до штурвала хлопці-танкісти, тракторист Ілько Європа із люлечкою в зубах, невидючий Сидір Губа, усі найдревніші корені городищенських родин, які лежать обличчям до неба, обличчям до нас, наче стежать за кожним нашим кроком, за кожною зввиною нашої долі. Вони там, а ти, Маркіяне, знічев'я латаєш снасті своєї пам'яті на осінньому осовні. А вони ж — там...

Обертася вітряк на Сарматському горбі, шумів ліс за Підковиною спиною. Світ має чотири сторони, а людина не флюгер, вона воліє стояти лицем до тої чверті світу, яка дивиться в її очі.

Підкова напружився, затамував на мить подих, щоб полегшено зітхнути, відкоркувати душу, випустити з неї сум'яття і застоюну нерішучість, втерти чоло і відчуті: ноги ідуть до Городищ.

Тракторист Ілько Європа посеред Європи шукав свою люлечку в борозні.

Надзвуковий літак тягнув за собою сріблястий шлейф, наче розстібав замок-блискавицю на грудях неба.

Підкова уже не здивувався, коли зрозумів, що він біжить до Городищ. І вже зовсім звичним здалося йому те, що й Городища побігли йому назустріч.

Крила вітряка на Сарматському горбі замерехтіли, наздоганяючи одне одного, а потім злилися в суцільне, летюче (один край торкається вічного неба, а другий — вічної землі) коло, в якому вже годі було знайти кінець і початок.

З М І С Т

НОВЕЛИ

Незалежний	5
Кентавр	23
Антось на десяти мотоциклах	41
Зупинися, я дожену	50
Ще раз про любов	58
Ми з дощем і бджола	77

ПОВІСЬ

А яблука падають...	83
-----------------------------	----

РОМАН

Оглянься з осені	125
----------------------------	-----

Яворівський В. О.

Я22   І засурмив янгол...: В 3 т.— К.: Глобус, 1993.—
Т. 2: Повість, роман / Худож. О. В. Коваль. —
334 с.
ISBN 5-86248-063-3 (укр.)

Другий том творів відомого українського письменника складають: новели, повість «А яблука падають...» і роман «Оглянься з осені». Творам притаманні документальна основа, образне слово, почуття синівської любові до України.

Я 4702640201-016
206-93

БЗ-4-32.93.

БК 84Ук7